

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI, ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU
AZERBAIJAN REPUBLIC, MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION
INSTITUTE OF ECONOMICS

ISSN 2707-9309 (print)
ISSN 2707-9317 (online)

İQTİSADİ ARTIM VƏ İCTİMAİ RİFAH

Journal of Economic
Growth and Social Welfare

2022 № 4

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

ISSN 2707-9309 (Print)
ISSN 2707-9317 (Online)

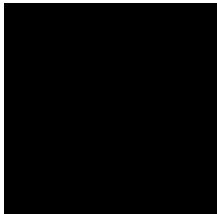
İQTİSADİ ARTIM VƏ İCTİMAİ RİFAH

ELMİ JURNAL

2022, № 4

JOURNAL OF ECONOMIC GROWTH AND SOCIAL
WELFARE

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

İQTİSADİ ARTIM və İCTİMAİ RİFAH

Elmi jurnal. 2011-ci ildən nəşr edilir.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3402

"İqtisadi Artım və İctimai Rifah" jurnalı iqtisadiyyat sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, araşdırma materiallarının müasir dövrün tələblərinə uyğun formatda nəşrini həyata keçirir. Jurnalda Azərbaycanda və dünyada mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, iqtisadi siyasət, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin iqtisadiyyatı, aqrar iqtisadiyyat, bank işi, vergi, audit, menecment, marketinq, mühasibat uçotu, gömrük və digər iqtisadi məsələlər elmi-nəzəri baxımdan təhlilə cəlb olunur. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin elmi nəzəriyyələrinə, bu nəzəriyyələrin həyatımızın müxtəlif sahələrinə tətbiqinin fundamental nəticələrinə, təklif və tövsiyələrinə geniş yer verilir. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 4 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi- nəzəri, praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© 2022 İqtisadi Artım və İctimai Rifah

ECONOMIC GROWTH and SOCIAL WELFARE

Scientific journal. This journal has been published since 2011.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

The journal is included in the register of publications in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Register № 3402

Journal of "Economic Growth and Social Welfare" publishes scientific and theoretical articles, research materials in the field of economics in a format in accordance with modern requirements. The journal analyzes microeconomics, macroeconomics, economic policy, socio- economic development of the regions, environmental economics, agrarian economy, banking, taxation, audit, management, marketing, accounting, customs and other economic issues in Azerbaijan and the world from a scientific and theoretical point of view. This journal covers the scientific theories of leading economists of Azerbaijan, as well as the world, the fundamental results, proposals and recommendations for the application of these theories to various areas of our lives. Articles are published in Azerbaijani, Russian, Turkish and English 4 times a year. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific-theoretical or practical results. The journal is one of the scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© 2022 Economic Growth and Social Welfare

Təsisçi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

Baş redaktor

Nazim Müzəffərli (İmanov) – iqtisad elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun müavini

Müşfiq Atakişiyev – iqtisad elmləri doktoru, professor

Məsul katib

Kamran Abdullayev – iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti

Abdullayeva R.S. – dosent (Azərbaycan)

Aykaç A.E. – professor (Türkiyə)

Əliyev T.N. – professor (Azərbaycan)

Gülaliyev M.G. – dosent (Azərbaycan)

Hacıyev Ş.H. – professor (Azərbaycan)

Hüseynov T.H. – professor (Azərbaycan)

İsmayılov E.M. – professor, Gürcüstan MEA-nın xarici üzvü (Gürcüstan)

Meznik İvan – professor (Çex Respublikası)

Muradov A.N. – dosent (Azərbaycan)

Muradov Ə.C. – professor (Azərbaycan)

Muradov Ş.M. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Musayev A.F. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Müslümov S.Y. – professor (Azərbaycan)

Novruzov V.T. – professor (Azərbaycan)

Nuriyev Ə.X. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Pey Chanqhong – professor (Çin Xalq Respublikası)

Petr Stepanoviç – professor (Ukrayna)

Satıbalın A.A. – akademik (Qazaxıstan)

Səmədzadə Z.Ə. – akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü (Azərbaycan)

Sultanova R.P. – professor (Azərbaycan)

Tsvetkov V.A. – professor, Rusiya EA-nın müxbir üzvü (Rusiya)

Vladimir Papava – akademik (Gürcüstan)

Yüzbaşıyeva G.Z. – professor (Azərbaycan)

Dizayner və texniki redaktor:

İ.f.d., dos. Kamran Abdullayev

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1143, Bakı şəhəri, H. Cavid

prospekti, 115 E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.com.az>

Founder

SCIENCE AND EDUCATION MINISTRY OF AZERBAIJAN REPUBLIC

INSTITUTE OF ECONOMICS

Editor-in-Chief

Nazim Muzaffarli (Imanov) – doctor of economic sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief

Mushfig Atakishiyev – doctor of economic sciences, professor

Executive Secretary

Kamran Abdullayev – PhD in Economics, associate professor

Editorial Board

Abdullayeva R.S. – associate professor (Azerbaijan)

Aykach A.E. – professor (Turkey)

Aliyev T.N. – professor (Azerbaijan)

Gulaliyev M.G. – associate professor (Azerbaijan)

Hajiyev S.H. – professor (Azerbaijan)

Huseynov T.H. – professor (Azerbaijan)

Ismayilov E.M. – professor, Foreign Member of the Georgian NAS (Georgia)

Meznik Ivan – professor (Czech Republic)

Muradov A.N. – associate professor (Azerbaijan)

Muradov A.J. – professor (Azerbaijan)

Muradov S.M. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Musayev A.F. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Muslimov S.Y. – professor (Azerbaijan)

Novruzov V.T. – professor (Azerbaijan)

Nuriyev A.K. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Pei Changhong – professor (People's Republic of China)

Petr Stepanovich – professor (Ukraine)

Satibaldin A.A. – academician (Kazakhstan)

Samadzade Z.A. – academician, Full Member of ANAS (Azerbaijan)

Sultanova R.P. – professor (Azerbaijan)

Tsvetkov V.A. – professor, Corresponding member of the Russian AS (Russia)

Vladimir Papava – academician (Georgia)

Yuzbashiyeva G.Z. – professor (Azerbaijan)

Designer and technical editor: Ph.D in economics,

Assoc. prof. Kamran Abdullayev

Address: 115 H. Javid avenue, Baku, Azerbaijan 1143

E-mail: econspaper@gmail.com <http://www.economics.com.az>

MÜNDƏRİCAT / № 4, 2022

Aqşin Sadıqov

İntegrasiya edilmiş marketing kommunikasiyalarının
iqtisadi effektivliyinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi: metodik aspektlər 10

Türkan Əhmədova

Müasir səhiyyə sahəsinin innovativ inkişaf istiqamətləri 27

Famil Rüstəmov

Aqroparkların fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi 37

Nailə Əliyeva

İqtisadiyyatın aqrar sektorunun texnoloji vəziyyətinin
səviyyəsinin statistik qiymətləndirilməsi 48

Svetlana Nəcəfli

Azərbaycan regionlarında tarazlı iqtisadi inkişafın təmin
olunmasında sosial sferanın mövcud vəziyyəti 67

Tural Məmmədzadə

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsində
yaşıl maliyyə mexanizminin əhəmiyyəti 73

Zaur Əsədov

Global iqtisadi-maliyyə böhranı və onun Azərbaycan
iqtisadiyyatına təsirinin bəzi aspektləri 85

Abbas Musayev

Regional inkişaf problemlərinin həllində innovativ
yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri 96

Elmir Mehdiyev

Azərbaycanın neft-kimya sənayeində əsas fondların artırılmasının
propilen və etilen istehsalına təsiri 105

Muxtar Hacıyev

İqtisadi sahələr üzrə rəqabətqabiliyyətinin
yüksəldilməsinin əsas xüsusiyyətləri 113

Nüsrət İbrahimov

Rəqəmsal iqtisadiyyatın vergi sistemində göstərdiyi təsirlərin təhlili 123

Nadir Əkbərov

Dayanıqlı makroiqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri 132

Şahnaz Baxışov

Otel xidmətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi 144

Kamran Abdullayev

Nəqliyyat sahəsində rəqəmsallaşma prosesinin inkişaf etdirilməsinin əsas xüsusiyyətləri 153

Mayis Bədəlov

İnnovasiya xərclərinin neft maşınqayırma müəssisələrinin maliyyə nəticələrinə təsiri 163

Səbinə Sadıqova, Lətifə Əzizova

Biznes dəyərinin qiymətləndirilməsi metodları və onların təsnifatı 171

Möhübbət Hüseynov

İnnovativ aqrar texnologiyaların fermerlər üçün faydaları 181

Akifə Ağayarova

Azərbaycanda miqrasiyanın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi 193

CONTENTS / №4, 2022

Agshin Sadigov

Quantitative assessment of the economic efficiency of
integrated marketing communications: methodological aspects 10

Turkan Ahmadova

Innovative directions in the development of
modern health care 27

Famil Rustamov

Analysis and evaluation of the activities of agricultural parks 37

Naila Aliyeva

Statistical evaluation of the level of the technological
condition of the agrarian sector of the economy 48

Svetlana Nadjafli

The present state of the social sphere in ensuring balanced
economic development in the regions of Azerbaijan 67

Tural Mammadzade

The importance of green financial mechanism in
implementing the concept of sustainable development 73

Zaur Asadov

Global economic and financial crisis and its effect on
the economy of Azerbaijan some aspects of its influence 85

Abbas Musayev

The main features of the innovative approach to solving
regional development problems 96

Elmir Mehdiyev

The impact of the increase in fixed assets in the petrochemical
industry of Azerbaijan on the production of propylene and ethylene 105

Muxtar Hacıyev

The main features of increasing competitiveness
by economic sectors 113

Nusret İbrahimov Analysis of the effects of the digital economy on the tax system	123
Nadir Akbarov Directions of improving sustainable macroeconomic policy	132
Shahnaz Bakhishova Assessment of factors affecting increasing the efficiency of hotel services	144
Kamran Abdullayev The main features of development of digitization process in the field of transport	153
Mayis Badalov The influence of innovation costs on the financial results of oil industry companies	163
Sabina Sadigova, Latifa Azizova Business value assessment methods and their classification	171
Mohubbet Huseynov Benefits of innovative agricultural technologies for farmers	181
Akifa Agayarova Improvement of state regulation of migration in Azerbaijan	193

Quantitative assessment of the economic efficiency of integrated marketing communications: methodological aspects

Agshin Sadigov

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Ph.D. student of the Department of Applied Economics
<https://orcid.org/0000-0003-4174-8093>

Annotation. Positive foreign practice shows that in leading firms in various industries, marketing communications (MC) channels contribute to sales growth, and the use of consumer base management systems not only increases consumer loyalty, but also provides a significant increase in income from direct sales. This causes the objective need to use consumer environment management systems, optimize integrated marketing communications (IMC) and invest in the sphere of prospective consumer behavior.

When determining the complex of economic efficiency for IMC in the trade industry and paid services, special attention should be paid to combining their goals, which includes: communication, economic and social efficiency. The assessment of economic efficiency in tourism and catering enterprises has its own characteristics and characteristics, taking into account which other approaches are assumed to determine the economic efficiency of marketing communications.

Key words: marketing communications, integrated marketing communications, economic efficiency of MC, communication effectiveness of MC, social effectiveness of MC, promotion of goods and services, implementation of a communication message, involvement in consumption.

JEL: I11, I15, O30, O35 , **UOT:** 004, 332.1, 614.2

To cite this article: Sadigov A. (2022). Quantitative assessment of the economic efficiency of integrated marketing communications: methodological aspects . «*Economic Growth and Social Welfare*» Issue IV, pp.10-26

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

İnteqrasiya edilmiş marketing kommunikasiyalarının iqtisadi effektivliyinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi: metodik aspektlər

Aqşın Sadıqov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
“Tətbiqi iqtisadiyyat” kafedrasının doktorantı
<https://orcid.org/0000-0003-4174-8093>

Annotasiya. Müsbət xarici təcrübə göstərir ki, müxtəlif sahələr üzrə qabaqcıl şirkətlərdə marketing kommunikasiya (MK) kanallarının mövcud olması satışın artmasına kömək edir, istehlak bazasının idarəetmə sistemi isə nəinki istehlakçıların loyal davranışını artırır, həmçinin birbaşa satışdan daxilolmaların əhəmiyyətli dərəcədə artmasını təmin edir. Bu isə istehlak mühitinin idarəetmə sisteminin tətbiqini, inteqrasiya edilmiş marketing kommunikasiyalarının (İMK) optimallaşdırılmasını və istehlakçıların gələcək davranış sahələrinə investisiya qoyulmasını obyektiv zərurətə çevirir.

Ticarət sahələrində və ödənişli xidmətlərdə İMK-nın kompleks iqtisadi effektivliyinin qiymətləndirilməsi zamanı onların məqsədlərinin uzlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, bura kommunikasiya, iqtisadi və sosial effektivlik məqsədləri daxildir. Turizm və ictimai işlə müəssisələrində iqtisadi effektivliyin qiymətləndirilməsi spesifik xüsusiyyətlərə və xarakterik əlamətlərə malikdir. Bu sahədə marketing kommunikasiyalarının iqtisadi effektivliyinin qiymətləndirilməsi zamanı özünəməxsus yanaşmalar tətbiq edilir.

Açar sözlər: marketing kommunikasiyaları, inteqral marketing kommunikasiyaları, MK iqtisadi effektivliyi, MK kommunikasiya effektivliyi, MK sosial effektivliyi, əmtəə və xidmətlərin irəli çəkilməsi, kommunikasiya məlumatlarının tətbiqi, istehlaka cəlb edilmə.

JEL: I11, I15, O30, O35 , **UOT:** 004, 332.1, 614.2

Məqaləyə istinad: Sadıqov A. (2022). İnteqrasiya edilmiş marketing kommunikasiyalarının iqtisadi effektivliyinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi: metodik aspektlər *«İqtisadi Artım və İctimai Rifah»* №4, səh.10-26

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Введение

Кардинальные изменения маркетинговой деятельности как в международном и внутристрановом масштабе, так и на уровне предприятий, а также развитие информационных технологий и активизация процесса формирования информационного общества способствовали качественной перестройке всей коммуникационной стратегии.

На протяжении длительного времени до конца XX века роль комплексного воздействия МК характеризовалась, в основном, как один из основных элементов маркетинга, без учета системности маркетинговых коммуникаций (СМК). С начала нового столетия по настоящее время многие современные компании и предприятия в условиях информационного общества стали практиковать системный подход к реализации маркетинговых коммуникаций. В качестве основных компонентов СМК можно назвать современные *информационно-коммуникационные технологии* (ИКТ) с всесторонним использованием Интернет-систем и учетом разного уровня потребностей. В целом СМК представляется как концепция, способная объединить все методы и приемы коммуникаций – рекламу, PR, личные продажи, стимулирование сбыта, каналы Интернет-маркетинга, комплекс директ-маркетинга.

Главная часть / Main part

Результаты и обсуждения

Расчет комплексной экономической эффективности ИМК на предприятиях торговли и платных услуг.

При определении экономической эффективности комплекса ИМК в сфере торговли и платных услуг особое внимание следует уделять к объединению их целевых установок. При этом, наряду с экономической, важно учитывать коммуникационную и социальную эффективность. Оценка эффективности предполагает необходимость обязательного акцентирования на вышеперечисленные цели ИМК предприятия.

Определение коммуникационной эффективности (КЭ) включает качественную передачу с минимальными затратами информационного сообщения об объекте продвижения целевой аудитории. Базовыми критериями КЭ являются увеличение знания о товаре, рост их популярности, усиление намерения о покупке, а также прямое содействие в его реализации. Однако на практике КЭ сложно объективно измерить, ибо в настоящее время не существует универсальных методов определения человеческого восприятия. На основе анализа методических подходов к КЭ комплекса ИМК можно сделать вывод о том, что КЭ – это его позитивная динамика, вызванная контактами клиента с системной ИМК.

Достижение экономической эффективности (ЭЭ) предприятия означает получение положительных результатов в виде прибыли по внедрению комплекса ИМК. Критериями ЭЭ также выступают такие показатели как увеличение товарооборота, прибыли, чистой прибыли и др. Эти показатели поддаются количественному определению, поэтому действует множество методов их измерения. Проблематичным является то, что ЭЭ и КЭ могут иметь полярные значения, что, в конечном счете, усложняет вынесение однозначного ответа об оценке эффективности системы ИМК. Это относится и к социальной эффективности (СЭ).

В целом, индикаторы КЭ, ЭЭ, СЭ системы ИМК в зависимости от поставленной цели можно отразить следующим образом (см. табл.1).

Таблица 1

Подходы к определению эффективности ИМК в зависимости от целеполагания

КЭ	ЭЭ	СЭ
Рост знаний Рост популярности Усиление намерения о покупке Прямое содействие в покупке	Увеличение валового дохода Увеличение нематериальных активов Увеличение чистой прибыли	Лояльность потребителей Формирование отношений с целевой аудиторией Вовлеченность потребителей в процесс формирования ИМК

Субъектами выступают формирующие систему ИМК предприятия, информацию о продукции которой следует донести потенциальным потребителям (см. рис.1).

Рис.1. Компоненты интегрированной маркетинговой коммуникации

В подобных исследованиях используют все методы ИМК, учитывая различные варианты интеграции инструментов МК, как непосредственно между собой, так и с другими составляющими МК (личная продажа, стимулирование сбыта, реклама, PR) (см. табл. 2).

Таблица 2

Эффективность воздействия на клиента компонентов системы продвижения товаров, % от максимальной эффективности

Инструменты ИМК	Товары массового спроса краткосрочного пользования	Товары массового спроса длительного пользования	Брендовые товары	Товары производственного назначения
Реклама	90	85	65	35
Стимулирование сбыта	80	75	47	48
Формирование PR	57	68	61	63
Личные продажи	45	56	70	87

Отсюда можно прийти к следующему заключению:

- а) использование рекламы и мер по стимулированию сбыта наиболее эффективно при продвижении товаров массового спроса;
- б) применение рекламы и мер по стимулированию сбыта дают наименьший эффект для товаров производственного назначения;
- с) мероприятия, связанные с PR, наиболее эффективны для товаров массового спроса с длительным сроком использования;
- д) личные продажи являются эффективным механизмом коммуникаций для продвижения товаров производственного назначения.

Схематично данный процесс можно изобразить следующим образом (см. рис. 2).

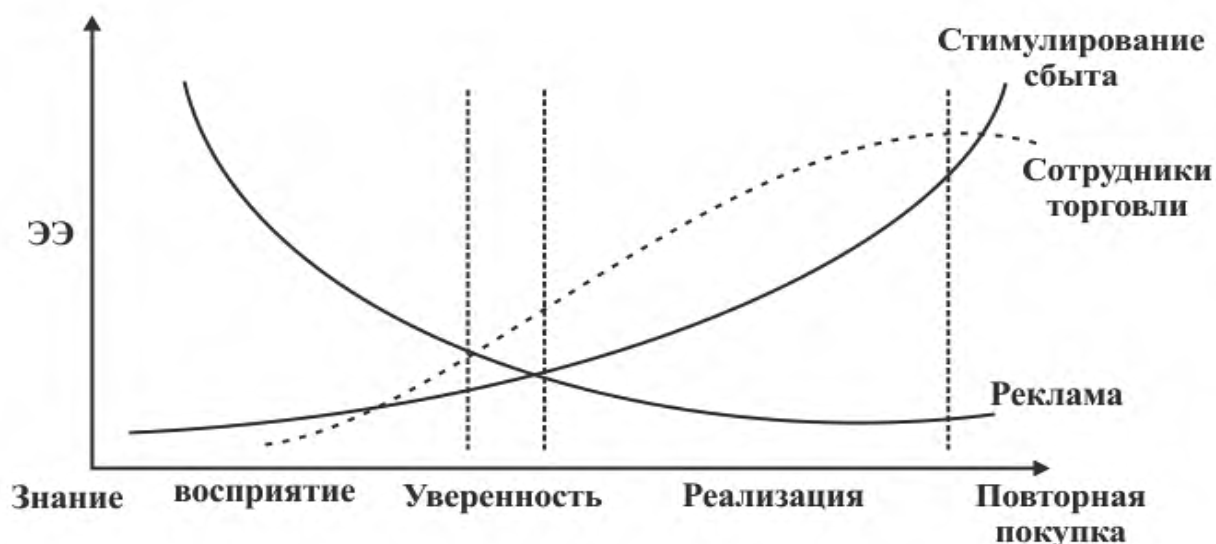

Рис. 2. ЭЭ механизмов МК на стадиях готовности клиента к покупке

На подготовительной фазе внедрения товара на потребительский рынок у клиентов практически отсутствуют знания о нем. В этой связи главной целью МК на данной фазе будет доведение максимальной информации о параметрах и потребительских свойствах товара. Основными механизмами её достижения будут информативная реклама, PR, партнерство и др. В дальнейшем, после осведомления клиентов о данном товаре, основной упор в МК должен быть сделан на создание положительного имиджа. Особую значимость в процессе установления прямых контактов с целевой аудиторией приобретает участие товаропроизводителя этого товара в работе ярмарок и выставок.

На последней фазе, когда у клиента сложилось мнение в необходимости покупки товара, наиболее эффективными приемами будут: личная продажа, стимулирование сбыта, реклама. Данный процесс можно представить следующим образом (см. табл. 3).

Таблица 3

Группировка оценки воздействия основных факторов средств системы МК на клиента (в баллах)

Данные	Реклама	Директ-маркетинг	PR	Стимулирование сбыта
Внедрение в сознание клиента	5	5	4	3
Масштаб аудитории	5	2	5	3
Цена одного контакта с потенциальным клиентом	5	2	5	3
Уровень контроля службы сбыта	4	5	2	4
Отбор необходимого сообщения	5	5	3	4
Срок на ответные реакции клиента	4	5	2	4
Убедительность сообщения	4	4	5	5
Получение заказа, заключение сделки	3	5	2	5

Учитывая вышеизложенное, следует признать, что концепция продвижения товаров и услуг на основе предложенной технологии способствует росту эффективности применения подхода ИМК.

Далее, перейдем к конкретным практическим исследованиям по определению экономической эффективности МК в торговой отрасли.

А. При определении ЭЭ коммуникационной кампании за базу берется товарооборот (Т/О) фирмы за определенный период времени:

$$T_d = (T_c \cdot \Pi \cdot D) / 100 ,$$

где: T_d – дополнительный Т/О, вызванный коммуникационными мероприятиями (в денежных единицах – д. е.); T_c – среднедневной Т/О до начала периода продвижения (д. е.); D – число дней учета Т/О в процессе продвижения; Π – относительный прирост среднедневного Т/О за коммуникационный период по сравнению с докоммуникационным периодом.

Преимущество данного метода заключается в точности определения Т/О фирмы. Этот метод наиболее подходит для расчета Т/О фирм, работающих на промышленном рынке, где можно отследить изменения характеристик Т/О в результате применения рекламного воздействия. Отрицательной стороной в данном случае является условность степени измерения МК на клиента. Расчеты приведены в таблице 4. В частности, за исследуемый период наблюдается рост показателя T_d – с 1527,1 до 3666,0.

Таблица 4

Рост расчета товарооборота предприятий торговли за счет МК (манат)

$T_d = (T_c \cdot \Pi \cdot D) / 100$	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Дополнительный товарооборот, вызванный коммуникационными мероприятиями (T_d)	1527,1	1829,4	2063,1	2205,8	1969,3	2235,4	2519,9
Среднедневной товарооборот до начала периода продвижения (T_c) ¹	2699,2	3132,5	3623,2	3777,1	3799,7	4029,3	4397,4
Количество дней учета товарооборота в процессе продвижения (D)	365	365	365	365	365	365	365
Относительный прирост среднедневного товарооборота за коммуникационный период по сравнению с докоммуникационным периодом (Π) ² , %	15,5	16,0	15,6	16,0	14,2	15,2	15,7

В. Соотношение между прибылью, полученной от вызванного МК дополнительного Т/О, и собственно затратами на осуществление этих мер определяется следующей формулой:

$$\mathcal{E} = (T_d \cdot H_m) / 100 - (Z_p + P_d) ,$$

где: $\mathcal{E}$ – ЭЭ продвижения (д. е.); T_d – дополнительный Т/О под воздействием кампании по продвижению (д. е.); H_m – торговая надбавка за единицу товара (в % к цене реализации); Z_p – расходы на продвижение (д. е.); P_d – дополнительные затраты по росту Т/О (д. е.).

Результат рекламных мероприятий может быть:

- позитивным – расходы на рекламу меньше полученного эффекта;
- негативным – расходы на рекламу выше полученного эффекта;
- равноценным – расходы на рекламу равны полученному эффекту.

¹ В качестве расчета взят показатель среднедневного товарооборота

² Индексный показатель товарооборота в % к предыдущему году
www.informa.az

Позитивная сторона этого метода – способность определить дополнительный Т/О и объем продаж, полученный с помощью МК. Данный способ оценки ЭЭ проведенных мероприятий особенно значим в розничной торговле. Негативным же моментом является сложность определения оптимального бюджета такой кампании, т.к. в ходе ее реализации на прирост Т/О могли оказывать влияние и другие факторы. Практические расчеты представлены в табл. 5.

Как видно, данный показатель (Э) растет с -63,2 до 25,7 в 2021 году

Таблица 5

Расчет экономической эффективности продвижения товара с помощью расходных показателей³ (манат)

$\text{Э} = (\text{Т}_\text{д} \cdot \text{Н}_\text{м}) / 100 - (\text{З}_\text{р} + \text{Р}_\text{д})$	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Экономический эффект (прибыль) продвижения (Э)	-63,2	-25,0	-9,2	26,5	21,6	24,5	25,7
Дополнительный товарооборот после компании по продвижению ($\text{T}_\text{д}$)	1527,1	1829,4	2063,1	2205,8	1969,3	2235,4	2519,9
Торговая надбавка за единицу товара ($\text{Н}_\text{м}$), %	1,1	1,2	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1
Расходы на продвижение ($\text{З}_\text{р}$)	60,0	30,0	20,0	10,0	12,0	15,0	17,0
Дополнительные затраты по росту товарооборота ($\text{Р}_\text{д}$)	20,0	17,0	14,0	10,0	10,0	12,0	15,0

С. ЭЭ расходов на МК может быть определена с помощью показателя рентабельности продвижения:

$$P = \frac{\Pi \cdot 100}{З} = \frac{\Pi}{З} 100\%,$$

где: Р – рентабельность продвижения, (%); Π – прибыль, полученная от продвижения товара (д. е.); З – расходы на осуществление маркетинговых коммуникаций (д. е.).

Позитивным в данной методике является доступность ее применения. Данный подход к оценке ЭЭ значим при запуске МК и после него. В частности, в случае применения Интернет-рекламы вычисляется число откликов на сайт, а в ходе опроса клиентов устанавливается ее эффективность. Негативным же в этом случае является то, что доход, полученный после окончания МК товара, не может рассматриваться в качестве единственного показателя рентабельности продвижения (см. табл. 6).

Таблица 6

Расчет эффективности затрат на МК с помощью показателя рентабельности продвижения (%)

$P = (\Pi \cdot 100) / З$	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Рентабельность продвижения (Р), %	-105,3	-83,3	-46,0	265,0	180,0	163,3	151,2
Прибыль, полученная от продвижения товара (Π)	-63,2	-25,0	-9,2	26,5	21,6	24,5	25,7
Расходы на осуществление МК (З)	60,0	30,0	20,0	10,0	12,0	15,0	17,0

³ Ежедневные показатели
16

Согласно нашим расчетам, за 2015-2018 гг. рентабельность продвижения (Р) с отрицательных показателей достигла в 2018 г. положительного уровня (265%). После этого данный показатель стал снижаться и в 2021 г. составил 151,2%.

Д. ЭЭ МК может определяться методом целевых альтернатив, путем сопоставления планируемых и фактических показателей, оцениваемых как результат вложения средств в МК по продвижению:

$$\mathcal{E} = (\Pi_{\phi} - 3) \cdot 100 / (\Pi_o - 3),$$

где: $\mathcal{E}$ – уровень достижения цели МК, (%); Π_{ϕ} – фактическое изменение объема дохода за период действия МК (д.е.); Π_o – планируемое изменение объема дохода за период действия МК (д. е.);

3 – расходы на мероприятия по продвижению в рассматриваемом периоде (д. е.).

Объемы МК и объемы продаж не всегда связаны между собой. На колебание объемов их продаж влияют конкуренты, мода, покупательские ожидания и ряд других прямых или косвенных факторов. Достоинством данного метода является то, что с его помощью устанавливается возможность или невозможность достижения определенной цели продвижения. Негативным же моментом представляется тот факт, что целевые альтернативы исходят из локального характера социально-экономической ситуации, в которой осуществлялась коммуникационная кампания.

Практические расчеты представлены в таблице 7.

Таблица 7

Определение уровня достижения цели МК,(процент) ⁴

$\mathcal{E} = (\Pi_{\phi} - 3) \cdot 100 / (\Pi_o - 3)$	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Уровень достижения цели МК ($\mathcal{E}$), %	32,0	85,1	90,1	96,4	75,0	67,0	88,9
Практическое изменение объема дохода за период действия МК (Π_{ϕ})	63,2	76,8	87,6	96,8	85,5	78,7	90,8
Планируемое изменение объема дохода за период действия МК (Π_o)	70,0	85,0	95,0	100,0	110,0	110,0	100,0
Расходы на мероприятия по продвижению (3)	60,0	30,0	20,0	10,0	12,0	15,0	17,0

Как видно из табл. 7, данный показатель МК ($\mathcal{E}$) вырос от уровня 32,0% до своего максимального значения – 96,4% в 2018 г. В последующие два года он снизился до 67,0%, а в 2021 (постпандемийном) году увеличился до 88,9%.

Е. ЭЭ от длительных коммуникационных мер рассчитывается следующим образом:

$$\mathcal{E} = E (I_p - I) \cdot B \cdot H / 100 - 3_p,$$

где: $\mathcal{E}$ – ЭЭ продвижения (д.е.); I_p – индекс продвижения; T – Т/О (д.е.); $(I_p - I)$ – прирост индекса среднегодового Т/О за счет коммуникационных мер; B – среднедневной Т/О в до коммуникационный период (д.е.); H – торговая наценка на продвигаемый товар в коммуникационный и после коммуникационный периоды (в % к цене реализации); 3_p – сумма расходов на МК (д.е.).

⁴ Ежедневный показатель
www.informa.az

Плюсом данной методики является возможность максимального учета временных периодов действия МК, а минусом – длительность коммуникационной кампании, что зачастую искажает поставленные цели, которые могут оказаться незначительными (см. табл. 8).

Как видно, данный показатель (Э) за 2015-2018 гг. имеет рост с 26,4тыс. манат до 64,0тыс.манат со снижением его в 2019 и 2020 годах и значительным ростом до 68,2тыс. манат в 2021 г.

Таблица 8

Определение экономического эффекта от длительных коммуникационных мероприятий, (манат)⁵

$ЭЭ = T_d (I_p - I) \cdot B \cdot H / 100 - 3p$	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Экономический эффект продвижения (ЭЭ)	26388,7	34253,8	38957,6	64027,1	49594,5	50566,9	68199,0
Дополнительный товарооборот (Т _д)	1527,1	1829,4	2063,1	2205,8	1969,3	2235,4	2519,9
Прирост индекса среднегодового оборота за счет МК (I _p -I)	0,582	0,499	0,435	0,6 41	0,553	0,511	0,560
Среднедневной товарооборот до МК (В)	2699,2	3132,5	3623,2	3777,1	3799,7	4029,3	4397,4
Торговая наценка на продвигаемый товар после МК (Н), %	1,1	1,2	1,1	1,2	1,2	1,1	1,1
Сумма расходов на МК (З _р)	60,0	61,0	62,0	59,0	61,0	62,0	60,0

Таким образом, проведенные исследования по определению ЭЭ ИМК на предприятиях торговли и платных услуг за 2015-2021 гг. дали следующие результаты: уровень роста дополнительного Т/О за счет МК повысился с 1,5 тыс.манат до 2,5тыс.манат; с помощью расходов продвижения – с -63,2% до 88,9 %; эффективность затрат на МК с помощью показателя рентабельности продвижения – с -105,3% до 151,2%; уровень достижения цели МК – с 32,0% до 96,4% в допандемийный период и его снижением до 67,0% в 2020 г., а также ростом этого показателя в 2021 г. до уровня 88,9% ; показатель ЭЭ продвижения – с 26,4 тыс. манат до 68,2 тыс. манат.

Особенности определения ЭЭ на предприятиях туризма и питания. Определение экономической эффективности маркетинговых коммуникаций на предприятиях туризма и общественного питания имеют свои особенности и характерные черты. В отличие от торговой отрасли они, прежде всего, заключаются в том, что вместо товаров в данном случае рассматриваются соответственно реализация путевок и блюд. Конечно, при глубоком изучении они также являются товарами, но со своими отличительными характеристиками.

С этих соображений нами предлагается несколько подходов по определению ЭЭ МК на предприятиях туризма и общественного питания. Последовательность расчетов ЭЭ МК в этих сферах складывается следующим образом:

⁵ Ежедневные показатели
18

- определение ЭЭ коммуникационной компании в зависимости от объема реализации и расходов на МК по известной формуле Ж.Ж. Ламбена;
- оценка ЭЭ МК в зависимости от инвестиционного анализа;
- определение прибыли фирмы с использованием ценового и коммуникационного сигнала;
- определение показателя использования коммуникационного обеспечения;
- составление стратегической карты показателей эффективности ИМК.

Конкретные практические расчеты проведены с вышеуказанной последовательностью:

А. Формула Ж.Ж. Ламбена включает ЭЭ МК с помощью зависимости объема продаж от затрат на маркетинговые компании. Объем продаж за определенный период определяется следующим образом:

$$Q_t = 2,024 \cdot Q_{t-1}^{0,565} \cdot S_t^{0,190}$$

где: Q_t – объем продаж за период t ; S_t – затраты на коммуникации за период t .

Позитивом этого подхода является определение прямой зависимости, определенности, с которой можно определить ЭЭ в зависимости от проведения конкретной коммуникационной программы. Негативом же является обобщенный подход, который не рассматривает особенности фирмы, принадлежности к определенному виду рынка, без учета конкретной ситуации, а дает возможность выявить мотивационные факторы, направленные на принятие клиентами покупательских решений.

Конкретные расчеты приведены в таблице 9.

Таблица 9

Определение экономической эффективности коммуникационной компании в зависимости от объема реализации и расходов на МК (по формуле Ж.Ж. Ламбена)⁶, манат

$Q_t = 2,024 \cdot Q_{t-1}^{0,565} \cdot S_t^{0,190}$	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Объем продаж под воздействием рекламы за период t , (Q_t),	122,4	119,3	118,5	139,2	83,8	75,4	91,0
Затраты на МК за период t , (S_t)	60,0	30,0	20,0	10,0	12,0	15,0	17,0
Объем продаж за период $t-1$	359,4	433,3	490,7	450,9	315,3	243,2	325,7

Расчеты показали, что за 2015-2021 гг. данный показатель (Q_t) в целом имеет в допандемийный период положительный тренд к росту, что свидетельствует об эффективности проведенной за это время коммуникационной компании, и его снижение по известным причинам в последующие два года, а также ростом в последнем году исследуемого периода.

В. Наибольшую значимость получила методика оценки ЭЭ МК, заимствованная из инвестиционного анализа такого ведущего показателя, как ROI. В экономической литературе в сфере маркетинга можно встретить понятия, связанные с ROI, например, marketing ROI и return on marketing invest (ROMI). В целом названные показатели характеризуются примерно однозначно. Определяются они по нижеследующей формуле:

⁶ На основе среднедневного товарооборота
www.informa.az

Маркетинговый $ROI(ROMI)$

$$= (\text{Валовый доход от вложений} - \text{Расходы}) / \text{Расходы} \cdot 100\%$$

Практические расчеты приведены в таблице 10.

Таблица 10

Оценка экономической эффективности маркетинговых коммуникаций в зависимости от инвестиционного анализа (ROI), (процент).

Маркетинговый $ROI(ROMI) =$ = (Валовый доход от вложений – Расходы) / Расходы · 100%	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Маркетинговый ROI, %	129,5	178,7	150,3	140,8	110,5	59,5	108,8
2. Общий доход от вложений	137,7	170,0	155,2	142,1	128,4	98,9	125,3
3. Расходы	60,0	61,0	62,0	59,0	61,0	62,0	60,0

За 2015-2021гг. по показателю ROI наблюдается снижение – с 129,5% до 61,3% в 2019 г. и 27,3% в 2020 г., что подтверждает мысль о неполной налаженности инвестиционной деятельности многих фирм.

Сложность данного подхода заключается в определении структуры маркетинговых расходов, т.к. нет единого мнения относительно определения их состава. Одни фирмы понимают под маркетинговыми затратами прямые расходы на создание обращения и оплату его размещения в медиаканалах, наружной и печатной рекламы, проведение мероприятий по стимулированию сбыта в местах продажи. Другие фирмы, помимо рекламы, допускают средства в фирму и содержание маркетингового подразделения. В этих условиях маркетинговые расходы будут включать прямые расходы на заработную плату персонала, аренду помещения, а также в целом расходы на поиск маркетологов и другие расходы. Другой сложностью подхода, основанного на определении маркетингового ROI, является определение структуры прибыли от вложений в МК после проведения системной МК.

В результате перед менеджерами фирмы ставится задача – определить, какой именно компонент использования МК в большей степени действует на рост спроса. Это необходимо для разработки дальнейших кампаний по продвижению, с тем, чтобы в перспективе более рационально тратить средства на маркетинг. Коммуникационное сообщение имеет способность влиять на клиента после определенного количества контактов по отдельным медиаканалам, с применением отдельных маркетинговых механизмов.

Методика расчета маркетингового ROI наиболее выгодна фирмам, работающих на рынке туризма и питания. Использование прямого маркетинга, личных продаж, CRM-систем дает возможность определить вложенные в маркетинг средства и сравнить их с результатом.

С. Доход фирмы с применением ценового и коммуникационного сигнала может быть рассчитан следующим образом:

$$\Pi = (P - c) Q_i - A_i,$$

где: Π – доход фирмы; P – цена продаваемой продукции; c – переменные удельные расходы (определение); Q_i – затраты на объем реализации; A_i – затраты на МК.

Конкретные расчеты представлены в таблице 11. Расчеты за исследуемый период по определению прибыли фирмы с использованием ценового и коммуникационного сигнала показали, что данный показатель в целом имеет тенденцию к росту.

Таблица 11

Определение прибыли конкретной фирмы с использованием ценового и коммуникационного сигнала (манат)⁷

$\Pi_i = (P - c) Q_i - A_i$	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Прибыль фирмы (Π_i)	5,0	37,1	49,0	54,1	53,4	52,9	54,3
Фиксированная цена продаваемого товара (P)	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0
Переменные удельные затраты (с)	0,480	0,476	0,473	0,479	0,485	0,497	0,475
Затраты на объем продаж (Q_i)	125,0	128,0	131,0	123,0	127,0	135,0	134,0
Затраты на МК (A_i)	60,0	30,0	20,0	10,0	12,0	15,0	17,0

Д. Показатель внедрения коммуникационного сообщения вычисляется как отношение количества клиентов к числу его не запомнивших:

$$C_{\text{вкс}} = 3\text{ВР}/\text{НВР},$$

где: $C_{\text{вкс}}$ — показатель внедрения коммуникационного сообщения; 3ВР — количество лиц, запомнивших коммуникационное сообщение; НВР — количество лиц, не запомнивших коммуникационное сообщение.

Для определения показателя вовлечения в потребление сначала вычисляется количество клиентов на каждые 100 лиц, запомнивших коммуникационное сообщение. Также необходимо определить количество клиентов на каждые 100 лиц, не знакомых с ним. Соотношение между первой и второй величиной является искомым показателем. Следовательно, формула для определения будет следующей:

$$C_{\text{вп}} = \text{АВР} - \text{ВВР},$$

где: $C_{\text{вп}}$ — показатель вовлечения к покупке; АВР — количество клиентов на каждые 100 клиентов, запомнивших коммуникационное сообщение; ВВР — количество клиентов на каждые 100 клиентов, не запомнивших его.

Позитивом этой методики является простота использования и доступность. Система вовлечения к покупке весьма значима для специалистов рекламы. Подобного рода методику можно применять в деятельности каждой фирмы. Негативом же является ограниченность данных, полученных по относительно малой выборке представителей. Поэтому их результаты без дополнительной проверки с применением других методик не следует экстраполировать на всю целевую аудиторию. Практическая реализация указанного метода представлена в таблице 12

⁷ Ежедневные показатели.
www.informa.az

Таблица 12

Определение показателя коэффициента использования коммуникационного сообщения

$C_{\text{вкс}} = \text{ЗВР} / \text{НВР}$	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Показатель внедрения коммуникационного сообщения ($C_{\text{вкс}}$)	1,857	1,702	1,500	1,222	1,564	2,030	1,941
Число запомнивших коммуникационное сообщение (ЗВР)	65	63	60	55	61	67	66
Число не запомнивших коммуникационное сообщение (НВР)	35	37	40	45	39	33	34
$C_{\text{вп}} = \text{АВР} - \text{ВВР}$	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Показатель вовлечения в потребление ($C_{\text{вп}}$)	30,0	26,0	20,0	10,0	22	34	32
Число клиентов на 100 лиц, запомнивших коммуникационное сообщение (АВР)	65	63	60	55	61	67	66
Число клиентов на 100 лиц, не запомнивших коммуникационное сообщение (ВВР)	35	37	40	45	39	33	34

Наши расчеты показали, что показатель $C_{\text{вкс}}$ за 2015-2018 гг. имеет тенденцию к снижению – с 1,857 до 1,222, с последующим ростом в последние три года. Аналогичный тренд наблюдается с показателем $C_{\text{вп}}$.

Среди методик оценки эффективности комплекса МК часто применяется система сбалансированных показателей (ССП), позволяющая оптимальным образом соединить корпоративные и коммуникационные цели фирмы с его ресурсной составляющей. Она рекомендована американским ученым, профессором Гарвардской школы бизнеса Робертом Капланом совместно с Дэвидом Нортоном – президентом компании Balanced Scorecard Collaborative, Inc., которая пропагандирует и внедряет СПП во многих странах мира.

Применение СПП в маркетинговых исследованиях не предполагает принудительного использования концепции ИМК, но предусматривает процесс ИМК с выделением двух вариантов использования СПП.

1. Применение СПП для создания стратегии ИМК, включающей стратегию фирмы, основу которой составляет, с одной стороны, клиентоориентированность, а с другой – понимание, того, что не только запланированные МК, но и другие действия персонала фирмы и ее специалистов несут в себе определенное сообщение для заинтересованных групп. ИМК протекает на отдельных уровнях: стратегическом, тактическом, бизнес-процессов, обучения и др.

II. Применение СПП на уровне тактической координации МК. На этой стадии ИМК речь идет не о том, что ИМК является частью стратегии фирмы, а предполагается тактическая координация МК. Одновременно роль МК в деятельности фирмы и достижении ею стратегических целей должна стать насущной для менеджеров фирмы. В этих целях маркетинговому подразделению необходима эффективная система анализа эффективности коммуникационной стратегии.

ССП становится эффективным инструментом МК по следующим причинам:

- а) способности соединить стратегию коммуникации к видению, миссии и стратегическим целям фирмы;
- в) возможности отбора основных показателей для анализа эффективности МК;
- с) во избежание проблем, связанных с внутриорганизационными барьерами, включая МК.

ССП как элемент коммуникации может стать эффективным инструментом МК, как внутри фирмы, так и за ее пределами, что позволяет продемонстрировать информацию о миссии и стратегии по вертикали, разрабатываемых на каждом уровне фирмы. Этим самым, персонал фирмы получает доступ к сведениям о векторах движения фирмы и её возможностях способствовать достижению основных стратегических целей. Как отмечалось выше, главным препятствием ИМК является слабая МК между структурами внутри фирмы. ССП может стать важным компонентом внутренних коммуникаций фирмы, который способствует с помощью совокупности целей и показателей донесению общей стратегии фирмы до персонала разных звеньев фирмы, обеспечив, тем самым, их стабильную работы. В результате решается проблема интеграции коммуникаций на вертикальном и горизонтальном уровнях. Следовательно, применение ССП для целей ИМК фирмы возможно в трех направлениях в зависимости от уровня развития МК в фирме: для формализации стратегии ИМК; на уровне тактической координации МК; в качестве компонента МК. В таблице 13 представлена ССП эффективности, которые могут быть применены на отдельных уровнях. Все показатели классифицированы по типам и направленности на стратегическую перспективу.

Таблица 13

Стратегическая карта показателей эффективности ИМК

Совокупность ССП	Стратегические			Аналитические	
	Корпоративная стратегия	Коммуникационная стратегия		Комплекс МК	
		Фирма	Клиенты	Фирма	Клиенты
Потребители	Стиль	Разновидность	Зарубежные марки	Услуга	Повышение квалификации
Инвестиции и инновации	Накопления	Качество	КПД	Инфраструктура	Банковские операции
Инвестиции	Окружающая среда	Применение опыта	Внешний вид гелиотехники	Услуга	Стабильность
Внутренние бизнес-процессы	Конкурентоспособность бизнес-процессов	Региональный рынок, товарная широта, оперативность работы с клиентами, эффективность обратной связи, качество работы с клиентами, аудит потребителей			
Средства	Доход	ROS – рентабельность продаж, расходы на сбыт		Прибыль, затраты	ROMI, ROIMI ИМК

На наш взгляд, составление подобной стратегической карты будет способствовать повышению ЭЭ ИМК.

Выводы

Проведенные исследования по оценке ЭЭ МК на предприятиях туризма и питания привели к следующим результатам:

- За 2015-2018 гг. показатель ЭЭ коммуникационной компании в зависимости от объема реализации продукции и расходов на МК повысился со 122,4 манат до 139,2 манат, с последующим падением в течение следующих двух лет до 75,4 манат и значительным ростом в 2021 г. – до 91,0 манат;
- В допандемийном периоде наблюдался рост показателя ЭЭ в зависимости от инвестиционного анализа (ROI) со 129,5% до 178,7% в 2016 году и плавным спадом до 140% в 2018 году, а в следующие два года – значительный спад до 59,5% и ростом в последний год исследуемого периода до 108,8%;
- Увеличение за 2015-2021 гг. ежедневной прибыли в зависимости от ценового и коммуникационного сигнала с 5,0 манат до 54,3 манат;
- Рост за 2015-2021 гг. показателя коммуникационного сообщения с 1,857 до 1,941, а показателя вовлечения в потребление – с 30,0 до 32,0.
- При этом каждому предприятию целесообразно разрабатывать свою стратегическую карту эффективности ИМК (таблица 13).

Использованная литература / References

- Абдуайтов А.А. (2021). Особенности реализации концепции интегрированных маркетинговых коммуникаций в условиях цифровизации // *Modern Economy Success*, № 2, с. 230-234.
- Березюк В.О. (2021). Методологічні аспекти оцінювання ефективності інтегрованих маркетингових комунікацій в інтернет-середовищі. Маркетингова освіта в Україні : збірник матеріалів V Міжнар. наук.- практ. Інтернет-конф., м. Київ, 7-8 жовтня 2021 р. Київ : КНЕУ. С. 159–162. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/36667/21-5695.pdf?sequence=1>
- Голубкова Е. (2022). Интегрированные маркетинговые коммуникации. 3-е изд. Москва: Издательство Юрайт, 363 с.
- Кетова Н.П. Грановская И.Ю. Зундэ В.В. (2022). Концепция эффективных интегрированных маркетинговых коммуникаций, как элемент управления инновационной системой современной компании // *Креативная экономика*, Том 16, № 2, с. 381-396.
- Красюк И.Н. (2018). Маркетинговые коммуникации. Москва: ИНФРА-М, 272 с.
- Кузьмина, О.Г., Посухова О.Ю. (2018). Интегрированные маркетинговые коммуникации. Москва: Риор, 448 с.
- Матюнина М.В., Рожкова В.В. (2017). Маркетинговые коммуникации как инструмент оптимизации маркетингового управления // *Экономика и менеджмент инновационного развития*, № 4 (67), с. 68-70.
- Михалькевич И.С. (2018). Инструменты и методы анализа слабоструктурированных данных в оптимизации маркетинговых коммуникаций. Автореферат диссертации...к.э.н. Москва: Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации, 25 с.

- Шарков Ф.И. (2021). Эволюционные механизмы трансформации интегрированных маркетинговых коммуникаций // Коммуникология: электронный научный журнал, Т. 6, № 1, с. 8-23.
- Blakeman R. (2018). Integrated marketing communication: creative strategy from to implementation – London: Rowman & Littlefield. 368 p.
- Camiller M.A. (2018). Integrated marketing communications // Travel marketing tourism economics and the airline products. Cham: Springer, xxiv, 213 p. (pp. 85-103).
- Čikošev T. C. (2019). The Development and Implementation of the Integrated Marketing Communications Concept // Economic Analysis. Т. 52, №. 1, p. 36-47. <https://doi.org/10.28934/ea.19.52.12.pp36-47>
- Juska J.M. (2021). Integrated marketing communication: advertising and promotion in a digital world. New York: Routledge, 330 p. <https://doi.org/10.4324/9780367443382>
- Ots M., Nyilasy G. (2017). Just doing it: theorising integrated marketing communications (IMC) practices, European Journal of Marketing, Vol. 51, No. 3, p. 490-510. <https://doi.org/10.1108/EJM-08-2015-0595>
- Tackie N.N., Anning-Dorson T. (2021). Bibliometric Review and Direction for Integrated Marketing Communications Research: Implications for Emerging Markets // Marketing Communications in Emerging Economies, Volume I. Cham: Palgrave Macmillan, XXII, 301 p. (pp. 75-103). <https://doi.org/10.1007/978-3-030-81329-1>

Количественная оценка экономической эффективности интегрированных маркетинговых коммуникаций: методические аспекты

Агшин Садыгов

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)

Докторант кафедры “Прикладная Экономика”

Резюме. Положительный зарубежный опыт свидетельствует, что в ведущих фирмах различных отраслей каналы маркетинговых коммуникаций (МК) способствуют росту продаж, а использование систем управления потребительской базой способствует не только увеличению лояльности потребителей, но и обеспечивает существенный рост дохода от прямых продаж. Это обуславливает объективную необходимость применения систем управления потребительской средой, оптимизации интегральных маркетинговых коммуникаций (ИМК) и инвестиций в сферу будущего потребительского поведения.

При определении экономической эффективности комплекса ИМК в торговой отрасли и платных услугах особое внимание следует уделять объединению их целей, которые включают в себя: коммуникационную, экономическую и социальную эффективность. Предприятия туризма, платных услуг, торговли и общественного питания имеют свои специфические особенности и характерные черты, которые предполагают отличающийся подход в оценке экономической эффективности МК.

Ключевые слова: маркетинговые коммуникации, интегральные маркетинговые коммуникации, экономическая эффективность МК, коммуникационная эффективность МК, социальная эффективность МК, продвижение товаров и услуг, внедрение коммуникационного сообщения, вовлечение к потреблению.

Innovative directions in the development of modern health care

Turkan Ahmadova

Doctoral student,

Institute of Economics

Email: turkan.ahmedova89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9239-5297>

Abstract. Health systems are faced with a difficult problem characterised by increasing demand and cost, insufficient funding. In this regard, it is appropriate to consider innovation as the main tool for obtaining sustainable and efficient solutions based on fundamental values for the provision of universal, equal, solidarity, quality, effective and safe health care services.

The article examines the content, types of healthcare innovations, health technologies and application directions, while the main focus is on justifying the relevance of the topic, the effectiveness of new technological opportunities and digital healthcare services.

The research work put forward ideas based on the study and improvement of international experience for the effective application of technological novelties and innovations in health care. Conducted analyses and evaluations, the opinions expressed are aimed at improving the innovation environment in health care.

Keywords: health innovations, disruptive innovations, health technologies.

JEL: I11, I15, O30, O35 , **UOT:** 004, 332.1, 614.2

To cite this article: Ahmadova T. (2022). Innovative directions for the development of modern health care. *Economic Growth and Social Welfare*, Issue IV, pp. 27-36.

Article history: Received – 02.10.2022; Accepted – 02.11.2022.

Müasir səhiyyə sahəsinin innovativ inkişaf istiqamətləri

Türkan Əhmədova

Doktorant

İqtisadiyyat İnstitutu

Email: turkan.ahmedova89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9239-5297>

Annotasiya. Səhiyyə sistemləri tələbin və dəyərin artması, maliyyələşdirmənin yetərsizliyi ilə xarakterizə olunan çətin problemlə üzləşmişdir. Bu baxımdan universal, bərabər, həmrəy, keyfiyyətli, effektiv və təhlükəsiz səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün fundamental dəyərlərə əsaslanan davamlı və səmərəli həllərin əldə edilməsində innovasiyalara əsas vasitə kimi baxılması məqsədəuyğundur.

Məqalədə səhiyyə innovasiyalarının məzmunu, növləri, səhiyyə texnologiyaları və tətbiqi istiqamətləri araşdırılmış, bu zaman əsas diqqət mövzunun aktuallığının, yeni texnoloji imkanların və rəqəmsal səhiyyə xidmətlərinin effektivliyinin əsaslandırılmasına yönəldilmişdir.

Tədqiqat işində səhiyyə sahəsində texnoloji yeniliklərin, innovasiyaların effektiv tətbiqi üçün beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsi əsasında fikirlər irəli sürülmüşdür. Aparılan təhlil və qiymətləndirmələr, irəli sürülən baxışlar səhiyyə sahəsində innovasiya mühitinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Açar sözlər: səhiyyə innovasiyaları, dağıdıcı innovasiyalar, səhiyyə texnologiyaları.

JEL: I11, I15, O30, O35, **UOT:** 004, 332.1, 614.2

Məqaləyə istinad: Əhmədova T. (2022). Müasir səhiyyə sahəsinin innovativ inkişaf istiqamətləri. *İqtisadi Artım və İctimai Rifah*, № 4, səh. 27-36.

Məqalə tarixçəsi: Göndərilib – 02.10.2022; Qəbul edilib – 02.11.2022.

Giriş / Introduction

Səhiyyə sahəsində innovasiyalar sadə və ya mürəkkəb olmasından asılı olmayaraq pasiyentin sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşmasına və təcrübəsinin artmasına imkan yaradır. İctimai həyat və texnologiyalar arasında bağlılıq gücləndikcə səhiyyə müəssisələri irimiqyaslı problemlərin həlli üçün yeni və əlverişli vasitələr əldə edir. Ən vacibi isə səhiyyədə innovasiyalar insanlara kömək etmək məqsədi daşıyır. Yeni müalicə metodları, yeni texnologiyalar və ya yeni proseslərlə müşahidə olunan innovasiyalar həkimlərə və səhiyyə müəssisələrinə pasiyentlərin tələbatlarına, əhəlinin sağlamlığının qorunması üzrə vasitələrə daha çox diqqət yetirməyə təsir göstərir.

Səhiyyə sistemində texnologiyalardan istifadənin təkamülü üç mərhələ ilə ifadə olunur: rəqəmsallaşdırma, dağılma və transformasiya. Rəqəmsallaşdırma təkrarlanan prosesləri və səhiyyə xidmətlərini dəstəkləyən rəqəmsal imkanların yaradılmasını nəzərdə tutur. Dağılma mərhələsi istehlakçılar, müəssisələr və idarəetmə orqanları arasındakı qarşılıqlı əlaqə üsullarını dəyişdirən yeni növ texnologiyaların, o cümlədən, süni intellekt, mobil, analitik və bulud texnologiyalarının istifadəsi ilə əlaqədardır. Hələ də davam edən rəqəmsal transformasiya isə ödəyicilər, səhiyyə xidmətlərinin tədarükçüləri və digər tərəflərin istehlakçıları və maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı əlaqələrində fundamental dəyişiklikləri özündə ehtiva edir. Beləliklə, texnologiyalar səhiyyə sistemini pasiyent mərkəzli qərarların qəbulunu saxlamaqla dəyərə əsaslanan xidmətlərin göstərilməsini nəzərdə tutan integrasiya olunmuş ekosistemə çevirir (IBM, 2016).

Rəqəmsallaşdırılmış səhiyyə - səhiyyə sferasındakı bütün tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırır, ehtiyac duyulan xidmətlərin alınmasını təmin edər, əsaslandırılmış qərar qəbul edilməsini və resursların rəşional bölüşdürülməsini təşviq edə bilər (Tian S. et al., 2019). Rəqəmsallaşma prosesi tam yekunlaşmamağına baxmayaraq bütövlükdə səhiyyə sisteminə və tibbi xidmətlərin göstərilməsinə, o cümlədən, sağlamlığın möhkəmləndirilməsi, profilaktika, ilkin tibbi yardım, ixtisaslaşdırılmış, dispanser müşahidə və reabilitasiya üzrə tibbi xidmətlərə təsiri dərinləşir (Taylor K., 2015). Gələcəkdə səhiyyə sistemində pasiyentyönümlü səhiyyəyə keçid vasitəsilə vətəndaşların öz sağlamlıqlarının qorunması məsələlərində məsuliyyətinin və səlahiyyətinin artması, idarəetmə üzrə birgə qərarların qəbul edilməsi gözlənilir (WEF, 2016).

Səhiyyənin rəqəmsallaşdırılması və innovasiyaların tətbiqi istiqamətləri üzrə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi, beynəlxalq tendensiyaaların tədqiqi və təhlili rəqəmsallaşma mərhələsində olan Azərbaycan səhiyyəsi üçün növbəti addımların planlaşdırılması imkanlarını artırır. Ölkədə səhiyyənin informasiyaşdırılmasına dair ayrıca konseptual və strateji sənədlərin mövcud olmaması ilə əlaqədar olaraq milli rəqəmsal səhiyyə strategiyasının formalaşdırılması, normativ hüquqi, kadr, elmi innovativ, texnoloji və s. tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan dövlət proqramlarının yaradılması və tətbiqi prioritet məsələlərdəndir.

Rəqəmsallaşma universal, bərabər, yüksək keyfiyyətli, səmərəli və təhlükəsiz səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsi kimi dəyərlərə əsaslanır. Səhiyyə sistemində bu dəyərləri əsas götürərək dayanıqlı və effektiv qərarların qəbul edilməsində innovasiyalara açar element kimi yanaşılmalıdır (EXPH, 2015).

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili.

Tədqiqatda istifadə edilmiş bir sıra ədəbiyyatlarda səhiyyə innovasiyaalarının nəzəri müddəaları araşdırılmış, səhiyyə texnologiyaları və tətbiqi istiqamətləri təhlil edilmişdir. Həmçinin, aidiyyəti üzrə baxılmış xarici elmi araşdırmaların, beynəlxalq analitik-statistik mənbələrdə mövcud məlumatların və göstəricilərin təhlili əsasında səhiyyə innovasiyaalarının tətbiqinin effektivləşdirilməsi amilləri tədqiq edilmişdir.

Metodologiya.

Tədqiqat işində qruplaşdırma, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və analitik ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aparılan təhlil və qiymətləndirmələr, irəli sürülən baxışlar səhiyyə sahəsində, o cümlədən Azərbaycan səhiyyəsində innovasiya mühitinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edəcəkdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı onunla bağlıdır ki, beynəlxalq tələblərə uyğun araşdırma aparılmış, səhiyyə sahəsində texnoloji yeniliklərin, innovasiyaaların effektiv tətbiqi üçün beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsi əsasında fikirlər irəli sürülmüşdür.

Nəticə və müzakirələr.

Səhiyyə sahəsində innovasiyaaların tətbiqinin əsas xüsusiyyətləri.

Hal-hazırda bir çox səhiyyə sistemi xəstələrin müalicə nəticələrini nəzərə almadan xidmətlərin göstərilməsi üzərində qurulmuşdur. Bu cür sistemləri davamlı olaraq xidmət keyfiyyətini artıran sistemlərə keçid etməkdə kömək edən üç cür innovasiyanı fərqləndirirlər:

- Səhiyyədə rəqəmsal transformasiya – müasir səhiyyə texnologiyaları və elektron qeydlərə keçid tibbi praktikanı tamamilə dəyişmişdir. Elektron qeydlərə keçid yekunlaşdıqda səhiyyə sistemləri tərəfindən daha çox məlumat istifadəsi və xidmət keyfiyyətinin artırılması məqsədilə yeni innovasiyalar bu qeydlərin daha çox əlaqələndirilməsinə yönləndiriləcəkdir;

- İnkişaf edən səhiyyə biznes modelləri və ekosistemləri – dəyər əsaslı müalicə kimi yeni səhiyyə biznes modelləri tibbi briqadalarına göstərilən xidmətə görə deyil, xəstələrin müalicə nəticələrinə görə ödənişlər edir. Nəticədə səhiyyə müəssisələri mümkün ən yaxşı xidmətləri göstərmək üçün həm öz fəaliyyətindəki prosesləri təkmilləşdirməli, həm də daha geniş miqyasda səhiyyə ekosistemindəki digər müəssisələrlə qarşılıqlı əlaqələrini yaxşılaşdırmalıdır;
- Səhiyyə xidmətlərində innovasiya – dəyər əsaslı səhiyyə xidmətlərinə adaptasiya üçün səhiyyə müəssisələri xidmət keyfiyyətinin artırılmasına və xərclərin azaldılmasına daha çox diqqət yetirməlidir. Bu, həm klinik, həm də biznes proseslərinin optimallaşdırılması deməkdir (IBM, 2016).

Qeyd etmək lazımdır ki, digər sahələr səhiyyəyə nisbətən daha yaxşı və ağıllı qərarların qəbulu nəticəsində innovasiyalarda daha sürətli irəliləyiş əldə etmişdir. Araşdırmalara əsasən, istehlakçıların sadəcə 40%-i tərəfindən mənimsənilməsi telefon üçün 64 il, elektrik üçün 45 il, kompüter üçün 23 il, mobil telefon üçün 16 il, radio üçün 12 il, internet üçün 13 il müddətində baş vermişdir (Kelly C.J., 2017). Son vaxtlara qədər səhiyyə xidməti tədarükçüləri konkret sistem problemlərinin həllinə diqqət yetirirdi. Qlobal səhiyyədəki son innovasiyalar yalnız tibbi profilaktika, idarəetmə və müalicə ilə bağlı tibbi məsələlərin həllinə istiqamətləndikdən sonra səhiyyə sistemindəki dəyişikliklər nəzərə çarpmağa başladı (Bowser J., Saxena S., Fraser H., Marshall A., 2019).

Üç növ innovasiya səhiyyəni daha yaxşı və səmərəli edə bilər:

- İstehlakçı yönümlü – pasiyentlərin səhiyyə xidmətlərini alma və istifadə etmə üsullarını dəyişdirir. Çünki pasiyentlər də bütün istehlakçılar kimi yaxşı qiymətə keyfiyyətli və faydalı xidmət əldə etmək istəyir;
- Texnologiya yönümlü – xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə yeni məhsul və müalicə metodlarına dair texnologiyaların istifadəsini nəzərdə tutur;
- Biznes model yönümlü – səhiyyə sferasında ayrı-ayrı müəssisə və ya fəaliyyət növlərinin integrasiyasını təmin edərək yeni biznes modellər yaradır. İnnovativ biznes modelləri effektivliyi artırır, xidmət keyfiyyətini yaxşılaşdırır və istehlakçı vaxtına qənaət edir (Herzingler R.E., 2006).

Texnoloji nailiyyətlər səhiyyənin fərdiləşməsinə, iqtisadi səmərəliliyinin artmasına, daha geniş miqyasda uğurlu nəticələr əldə etməsinə kömək edir. Bununla belə, dəyişən demoqrafiya və sürətlə inkişaf edən texnologiyalar səbəbindən həkim və orta tibb işçilərinin sayının azalacağı proqnozlaşdırılır. Bu da səhiyyə müəssisələrinin daha effektiv fəaliyyət göstərmək üçün daha yaxşı iş mühiti yaratmağa, əməkdaşlarının lazımi bacarıqlarının saxlanılması və inkişaf etdirilməsi üçün yaradıcı formada qarşılıqlı münasibətləri formalaşdırmağa təşviq edir (Bowser J., Saxena S., Fraser H., Marshall A., 2019).

Uğurlu müəssisələr öz alıcıları üçün sorğular təşkil edir, əldə olunan məlumatlar əsasında zəif nöqtələri müəyyən edir, alıcılar, maraqlı tərəflər və ekspertlərlə qarşılıqlı işləyərək problemlərin həlli, yeniliklərin tətbiqi və yayılması üçün strategiya hazırlayır və reallaşdırırlar. Bu cür müəssisələr öz əməkdaşları üçün innovasiya mədəniyyətini formalaşdırır və inkişaf etdirir (Kelly C.J., 2017).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda səhiyyə tədarükçüləri tələbin və dəyərin artması, maliyyələşdirmənin yetərsizliyi kimi çətin problemlə üzləşir. Səhiyyə modelləri təşkilatı struktur, işçi qüvvəsi, proseslər, məhsul, xidmət və texnologiya baxımından daim uyğunlaşdırılmalı və təkmilləşdirilməlidir. Bu səbəbdən də hal-hazırda innovasiyalardan əldə edilən potensial mənfəət əvvəllər olmadığı qədər diqqət cəlb edir (EXPH, 2015).

Səhiyyə sahəsində dağidıcı innovasiyaların tətbiqinin əsas istiqamətləri.

İnnovasiyalar maraqlı tərəflərlə münasibətə görə davamlı və ya dağidıcı ola bilər. Davamlı innovasiyalar yeni bazarlar və ya təchizat zəncirləri yaratmır, əksinə, fasiləli və ya fasiləsiz olmaqla mövcud strukturları xüsusi olaraq inkişaf etdirir, onların dəyərini və rəqabət qabiliyyətini artırır. Davamlı innovasiyadan fərqli olaraq dağidıcı innovasiya köhnə sistemləri pozur, yeni tərəfdaşlar yaradır, yeni qruplara və ya yeni məhsullarla köhnə qruplara onları marginallaşdıraraq xidmət göstərir. Bu növ innovasiyalar yeni peşəkar xidmət mədəniyyətinin və mühitin formalaşdırılmasını tələb edir (EXPH, 2015).

Təəssüf ki, səhiyyə sektorunun hazırkı vəziyyəti istehlakçı gözləntiləri və tələbatları, iqtisadi dalğalanmalar və rəqəmsal texnologiyalar səbəbindən əvvəlkinə nisbətən daha çox dəyişkəndir. Bu faktorlar daha erkən və dəqiq diaqnozlara, təkmilləşdirilmiş təchizat zəncirinin idarə edilməsinə imkanlar yaratmağına baxmayaraq hələ də köhnə sistemlərin mövcudluğu, texnologiyaların mənimsənilmə sürətinin aşağı və qeyri-bərabər davam etməsi, göstərilən səhiyyə xidmətlərinin qarışıq və bahalı olması tez-tez istehlakçıların narazılığına səbəb olur (Dsilva E., 2020). Dağidıcı innovasiyaların bazar mexanizmləri ilə tətbiqi bu vəziyyətə son qoya bilər. Əgər bu proses öz təbii axarı ilə davam etsə, köhnə sistemdəkinə nisbətən daha aşağı qiymətə, yüksək keyfiyyətə və faydalılığa malik yeni bir sistem qurula bilər (Christensen C.M., Bohmer R.M.J., Kenagy B., 2000).

Dağidıcı innovasiyalar aşağıdakı elementlərlə xarakterizə olunur:

- sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının təmin edilməsi;
- yeni xidmətlərin yaradılması, mövcud və ya yeni xidmətlərin əlçatanlığı ilə bağlı problemlərin həll edilməsi, bu barədə iqtisadi effektiv metodologiyanın işlənilib hazırlanması;
- pasiyentə yönümlü səhiyyə xidmətlərinin göstərilməsini, transformativ mədəni dəyişikliyin təşviq edilməsi;
- pasiyent imkanlarının artırılması;
- köhnə sistemlərin pozulması;
- tibb işçiləri, pasiyentlər və cəmiyyət üçün yeni dəyərlər toplusunun yaradılması (EXPH, 2019).

İstənilən bir sahədə dağidıcı innovasiyalar aşağı səviyyələrdən daxil olur. Dominant iştirakçılar öz məhsul və xidmətlərinin reallaşdırılmasına daha çox diqqət yetirdiklərinə görə bazarın aşağı seqmentlərindən daxil olan daha sərfəli və sadə təklifləri görmürlər. Həmin təkliflər adi istehlakçılara cəlbedici görünür və nəticədə o qədər təkmilləşir ki, istifadəçilərinin böyük əksəriyyətinin ehtiyaclarını ödəyərək geniş miqyasda yayılır (Christensen C.M., Bohmer R.M.J., Kenagy B., 2000).

İnnovasiyanın həqiqətən dağidıcı olması üçün üç əsas xüsusiyyəti olmalıdır:

1. “münbit” texnologiya – məhsul və ya xidməti ictimaiyyət üçün əlçatan edən innovasiyalar;
2. innovativ biznes modeli – bazarda əvvəllər məhsul/xidmət almayan yeni alıcı qruplarını və ya aşağı gəlirli istehlakçıları hədəfə alan biznes modeli;
3. əlaqəli dəyərlər şəbəkəsi – dağidıcı innovasiya təkmilləşdikcə inkişaf edən təchizatçılar, tərəfdaşlar, distribütorlar və alıcılar şəbəkəsi (First B., 2018).

Dünya əhalisinin sayının artması həm də hər bir insanın tibbi xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsinin getdikcə çətinləşməsi deməkdir. Bu da tələbat üzrə tibbi xidmətlərə (on-demand healthcare) tələbin artmasına gətirib çıxarmışdır. Səhiyyə xidmətlərinin daha çox insan tərəfindən mənimsənilməsinə və tələbatların ödənilməsinə artıran, səhiyyə sektorunun gələcəyini həqiqətən dəyişdirmək imkanına malik olan texnoloji yeniliklər bütövlükdə səhiyyə ekosistemini optimallaşdırır (Dsilva E., 2020).

Əşyaların interneti (IoT - Internet of things). Son dövrlərdə tibbin, demək olar ki, bütün seqmentləri IoT tədqiqatçıları və yaradıcılarının diqqət mərkəzindədir. Bunun nəticəsində çoxlu tətbiq və xidmət sahələri yaranmışdır (Məmmədova və Cəbrayıllova, 2019). IoT innovasiyalarının tibbi praktikaya integrasiyasına dair aparılmış genişmiqyaslı tədqiqatlar göstərir ki, IoT qurğuları, müxtəlif sensorlar və analitik tətbiqlər bir sıra inzibati idarəetmə, logistik və müalicə-diaqnostika məsələlərinin həllində böyük potensiala malikdir. (Rankin J., 2021).

Bu innovasiyalar müalicə-profilaktika, idarəetmə, təchizat, maliyyə və s. ilə bağlı məlumatları toplamağa, emal etməyə və effektiv istifadə etməyə geniş imkanlar yaradır. IoT texnologiyaları işin effektivliyini artırmağa, stasionarda qalma vaxtını azaltmağa, yeni xidmətlər təqdim etməyə, müalicənin gedişatı ilə bağlı əlavə informasiya almağa və analiz etməyə, həkim konsultasiyalarını almağa imkan verir. Eyni zamanda, sağlamlıq vəziyyətinə məsafədən operativ nəzarətin təmin edilməsinə, tibbi xidmətə çəkilən xərcin azaldılmasına kömək edir və həkim-pasiyent münasibətini optimallaşdırır (Məmmədova və Cəbrayilova, 2019). 2021-ci ilin əvvəlində 11.3 milyard əlaqələndirilmiş IoT qurğusu müşahidə olunmuşdur (Tsymbal O., 2022). Səhiyyə üzrə qlobal IoT bazarı 2017-2019-cu illərə nisbətən 24.1% artaraq 2020-ci ildə 71.84 milyard dollar olmuşdur. 2028-ci ilə kimi bu göstəricinin 25.9% illik artım sürəti ilə 446.52 milyard dollar olacağı proqnozlaşdırılır. Texnologiyaların sürətli inkişafı, dövlət idarəetmə orqanlarının bu innovasiyalara investisiyaları təşviq etməsi IoT üzrə səhiyyə bazarının əhəmiyyətli dərəcədə böyüməsinə səbəb olacağı gözlənilir (Market Research Report, 2021).

Süni intellekt (Artificial Intelligence). Süni intellektin səhiyyə sahəsində tətbiqi xidmət keyfiyyətinin artırılması, logistika və investisiyaların cəlbə üçün yeni imkanlar açır. Süni intellektin istifadə olunduğu çatbot xidmətləri, səsli platformalar, mobil tətbiqlər və s. pasiyent təcrübəsini və xəstəxana logistikasını yaxşılaşdırır. Səhiyyədə süni intellektin uğurunun ən vacib elementi məlumatlar hesab olunduğuna görə təcrübəli proqram təminatçıların və verilənlərin öyrənilməsi üzrə mütəxəssislərin birlikdə işləməsi vacibdir (Tsymbal O., 2022). Bu innovasiyanın tətbiq olunduğu dərman vasitələrinin idarə edilməsi, diaqnostik proseslər, pasiyentin vəziyyətinə nəzarət üzrə müxtəlif tətbiqetmə və proqramlar mövcuddur. Səhiyyə üzrə qlobal süni intellekt bazarı 2020-ci ildə 8.23 milyard dollar dəyərləndirildiyi halda 2030-cu ildə bu göstəricinin 38.1% illik artım sürəti ilə 194.14 milyard dollar olacağı proqnozlaşdırılır. Süni intellekt bazarı təklif (avadanlıq və proqram təminatı, xidmətlər), alqoritm (ətraflı öyrənmə, tələb metodu və s.), proqram/tətbiqetmə (robotik cərrahiyyə, virtual tibb bacısı, inzibati idarəetmə üzrə assistent, saxtakarlığın aşkarlanması və s.), sonuncu istifadəçi (səhiyyə tədarükçüləri, əczaçılıq və biotexnologiya şirkətləri, pasiyentlər və ödəyicilər) və region (Şimali Amerika, Avropa, Asiya-Sakit Okean və LAMEA-Latin Amerika, Orta Şərq və Afrika) üzrə seqmentlərə bölünərək dəyərləndirilir (Allied Market Research, 2021, a).

Telesəhiyyə (Telehealth). Pasiyentlərə videokonfrans və müxtəlif portallar vasitəsilə məsləhətlərin verilməsi, həyati vacib funksiyaların məsafədən diaqnostikası, fasiləsiz tibbi təhsil də daxil olmaqla, tibbi təsvirlərin, laborator analizlərin, elektron fərdi məlumatların, hesabat-uçot və idarəetmə verilənlərinin ötürülməsi və mübadiləsi və s. telesəhiyyənin hissələri hesab olunur (Əliquliyev və Məmmədova, 2017). Araşdırmalara əsasən dünya səhiyyə sistemində ən kiçik səhiyyə xidməti tədarükçüləri də daxil olmaqla, müəssisələrin 90%-i telesəhiyyə texnologiyalarını tətbiq etməyə başlamışdır. Ən son telesəhiyyə innovasiyalarının imkanlarından istifadə etməklə səhiyyə xərclərini azaltmaq, səmərəliliyi və rentabelliği artırmaq, pasiyentlər üçün əlverişli və əlçatan xidmətlər təklif etmək mümkündür. Artıq dünya ölkələrində teletibb üçün mobil təchizatlar yaranıb. Diabetli xəstələrdə qlükozanın səviyyəsini ölçmək, məsafədən, xəstənin ciyərlərinə qulaq asan fonendoskop, ürəyinin funksiyasını görən kardiomonitorlar, qulaq, burun, boğaz həkimləri üçün alətlər, hətta hamiləliyi təyin etmək üçün ultrasəs müayinəsi mümkündür (Məhərrəmov T., 2020). Qlobal telesəhiyyə bazarı 2020-ci ildə 40.21 milyard dollar dəyərləndirilmiş, 25.90% illik artım sürəti ilə 2030-cu ildə 431.824 milyard dollar olacağı gözlənilir. Xərcəng xəstəliyinin geniş yayılması, səhiyyə tədarükçülərinin iş yükünün artması, diaqnostik tədqiqatlarda nailiyyətlərin əldə olunması qlobal telesəhiyyə bazarının böyüməsinə şərait yaradır. İlk quraşdırmanın yüksək dəyəri, patoloji məlumatların seçilməsində baş verən səhvlər isə bazar üçün riskli və təhlükəli faktorlar hesab olunur (Allied Market Research, 2021, b).

Blokçeyn (Blockchain). Mahiyyət etibarilə blokçeyn, tranzaksiyaların qeydiyyatı və saxlanması üzrə paylanmış bir sistemdir. Burada tərəflər arasındakı qarşılıqlı əlaqələr müəyyən olunmuş kriptoqrafik metodlara əsaslandığından əməliyyat qeydləri saxlanılır və bütün şəbəkə istifadəçiləri arasında paylanır (Krawiec R.J. et al., 2016). Blokçeyn ilkin mərhələlərdən etibarən səhiyyə ekosisteminə müsbət təsəvvür yaratmışdır.

Qarşıdakı dövrlərdə blokçeynin tam konsepsiyası mövcud struktura təsir edən problemlərin həllinə yönələrək səhiyyə bazarını dəyişdirəcəyi gözlənilir. Bu innovasiyanın tətbiqi xəstə qeydləri, təchizat, bölgü və tədqiqat da daxil olmaqla bir çox cəhətdən səhiyyə sistemi proseslərini asanlaşdırır. Eyni zamanda, həkimlərə, pasiyentlərə və əczaçılara müəyyən vaxtda bütün mövcud məlumatlara rahat çıxış imkanı yaradır, ödəniş seçimlərini təkmilləşdirir və xəstə qeydlərini mərkəzsizləşdirir. Nəticə etibarilə, süni intellekt və maşın öyrənməsi (machine learning) kimi güclü texnologiyalarla yanaşı hazırda tibb sektoru blokçeyndən çox asılıdır (Haleem A., Javaid M., Singh R.P., Suman R., Rab S., 2021). Araşdırmalara əsasən blokçeynin səhiyyə sektoruna tətbiqinin sürətli artımı bu innovasiyanı səhiyyə bazarında liderə çevirmişdir. Səhiyyə sahəsi üzrə global blokçeyn bazarı 2021-ci ildə 531.19 milyon dollar dəyərləndirildiyi halda 40.8% illik artım sürəti ilə 2031-ci ildə 16.30 milyard dollar olacağı proqnozlaşdırılır (Allied Market Research, 2022).

Artırılmış reallıq, Virtual reallıq və Qarışıq reallıq (AR-Augmented Reality, VR-Virtual Reality and MR-Mixed Reality). AR və VR tibbi xidmətlərin və pasiyentlərə qulluq keyfiyyətinin artırılması üçün səhiyyə sistemində tətbiq edilən ən inkişaf edən və qabaqcıl texnologiyalardandır. Onların həkimlər və cərrahlar üçün təlim və təhsil məqsədləri üçün istifadəsi sürətlə artır. Cərrahi yardımdan telesəhiyyə tətbiqetmələrinə qədər bütün yeni metodları təmin etmək potensialına malik olduğundan bu innovasiyalar səhiyyə sənayesini dəyişdirir və tamamilə yeni perspektivlər açır (Balasubramanian S., 2022). Hal-hazırda səhiyyədə istifadə edilən VR innovasiyalarının çox hissəsi təhsil məqsədilə tətbiq olunur. Tibb işçiləri üçün virtual öyrənmə imkanlarının yaradılması onların bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə və hazırlıq səviyyəsinin artırılmasına kömək edə bilər. Səhiyyə üzrə dünya AR-VR bazarı 2021-ci ildə 2.748 milyard dollar dəyərləndirilsə də 22.5% illik artım sürəti ilə 2027-ci ildə 9.796 milyard dollar olacağı proqnozlaşdırılır. İnternetə bağlı xidmətlərin sürətli inkişafı bazarın növbəti 5 ildə sürətlə böyüməsinin əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab olunur (Research and Markets, 2022). AR-VR səhiyyə üçün “növbəti mərhələ” sayıldığından bu sahə üzrə layihələr investisiyaları özünə cəlb edir. Məsələn, “Meta Platforms Inc.” TMK-nın “Reality Lab” layihəsini göstərmək olar. Layihə nəticəsində istifadəçiyə real həyat hislərini virtual şəkildə hiss etmək imkanı yaradan təkmilləşdirilmiş toxunma əlcək yaradıldı. Bu nailiyyət virtual aləmlə reallığın əlaqələndirilməsində son addım hesab olunur (Balasubramanian S., 2022). MR texnologiyalarının tibbi praktikaya tətbiq edilməsi xüsusilə cərrahlara əməliyyatdan öncə təcrübə mübadiləsi və planlaşdırma üçün yeni imkanlar yaradır. Məsələn, “HoloLens” qulaqlıqları (Microsoft) sensorlar, qabaqcıl optika və holografik emaldan istifadə edərək 3D təsvirləri ilə fiziki mühiti qüsursuz şəkildə çatdıran smart eynəklərdir. Mütəxəssislərin rəyinə əsasən bu qurğu daha dəqiq cərrahi prosedurlar, daha yaxşı təhsil və müalicə nəticələrinin əldə olunmasında bir çox imkanlar açır (Tsymbal O., 2022).

“Big Data”. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif formatlarda və həcməldə, fərqli mənbələrdən daxil olan və getdikcə artan məlumatların saxlanması, emalı və mübadiləsi istifadəçilər üçün çətinliklər yaradır. Eyni zamanda, hazırda məlumatların nə qədər “böyük” olmasına deyil, onların nə dərəcədə düzgün idarə edilməsi diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan yalnız doğru texnologiyaların tətbiqi ilə məlumatların “ağıllı” və sürətli şəkildə əldə edilməsi mümkündür. “Big Data” xəstə qeydlərini toplayan və tibb müəssisəsinin fəaliyyətinin idarəedilməsinə kömək edən rəqəmsal texnologiyalar sayəsində yaradılmış böyük həcmdə məlumatları/verilənləri təsvir etmək üçün istifadə olunan termindir (Calzon B., 2022). “Big Data” informasiyanın toplanması, saxlanması, paylanması, idarə edilməsi və təhlilini təmin etmək üçün qabaqcıl metod və texnologiyalar tələb edən yüksək sürətli, mürəkkəb, dəyişkən və böyük həcmli verilənlərdir. Bu verilənlər idarəetmə qərarlarının qəbulunun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, habelə yeni məhsullar yaratmaq və rəqəbatqabiliyyətliliyini artırmaq üçün davamlı yenilənən, müxtəlif mənbələrdən alınan böyük həcmli strukturlaşdırılmış və sturkturlaşdırılmamış məlumatların emalı üçün alətlər və üsullar toplusudur (Mammadova M., 2016). Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ilk dəfə olaraq tibbdə böyük həcmli müxtəlif statistik verilənlərin yığılması və emalı üçün informasiya texnologiyalarından istifadə olunmağa başlanmışdır. Səhiyyə sahəsinin rəqəmsal formata keçməsi səbəbindən yalnız son 15-20 il ərzində verilənlərin miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Tibbi verilənlərin əhəmiyyətli hissəsinin, hələ ki, kağız şəklində saxlanması baxmayaraq, sürətli rəqəmsallaşdırma tendensiyası müşahidə olunur (Məmmədova və Cəbraylova, 2019).

Səhiyyə üzrə “Big Data”-nın tətbiqi klinik və biznes qərarlarının qəbulu, bazar tendensiylərini, kommunikasiyanı və alıcı seçimlərini aşkar etməkdə kömək edir. Səhiyyə menecmenti və idarəetmə strategiyasını optimallaşdırılması üçün əsaslı həllər təqdim etməklə “Big Data” qlobal tələbatın ödənilməsinə təmin edə və mövcud səhiyyə sistemini dəyişə bilər. “Big Data” analitikası böyük həcmdə məlumatların təhlilini, integrasiyasını və idarə olunmasını əhatə edir. Bu məlumatlar elektron tibbi kartlardan və biotibbi qeydlərdən daxil olur. Pasiyentlər üçün portallar, elmi tədqiqatlar, elektron tibbi qeydlər (EHR), daşınılabilən qurğular (wearable devices), axtarış sistemləri, ümumi verilənlər bazası, dövlət idarəetmə orqanları, ödəyici məlumatları və kadr/ştat qeydləri “Big Data”-nın tərkib hissələridir. Səhiyyə üzrə qlobal “Big Data” bazarı 2021-ci ildə 32.9 milyard dollar həcmində dəyərləndirilmiş, 2030-cu ildə 13.85% illik artım sürəti ilə 105.73 milyard dollar olacağı gözlənilir (Straits Research, 2022).

Nəticə / Conclusion

Səhiyyə sektoru sərt qaydalar, məxfilik və təhlükəsizlik, artan xərclər kimi bir sıra problemlərlə üzləşir. Bu səbəbdən də tibbi xidmətin göstərilməsinin daha “smart” növlərinin işlənilib-hazırlanması üçün yeni texnologiyalara müraciətlər getdikcə artır. İnsanlar və texnologiyalar şəbəkələri bir-birinə daha çox bağlandıqca səhiyyə müəssisələrinin genişmiqyaslı problemlərin həlli üçün daha yaxşı vasitələrə ehtiyacı artır. Xüsusilə, COVID-19 pandemiyası səhiyyə sistemləri, hökumətlər və digər təşkilatlar arasında məlumat və informasiya mübadiləsinin həyata keçirilməsi üçün daha yaxşı sistemlərə ehtiyac olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Pandemiya dövründə böyük həcmli və müxtəlif mənbəli məlumatların sürətlə artması müşahidə olundu. Bu məlumatların saxlanması, emalı, mübadiləsi və istifadəsi ilə bağlı problemlərin həllində “Big Data” yeni imkanlar yaratdı. Həmçinin virusun aşkarlanması məqsədilə süni intellekt texnologiyaları vasitəsilə tibbi məlumatların real vaxt rejimində təhlil edilməsi nəticəsində onun yayılmasının qarşısının alınmasına şərait yaratmışdır. Pandemiya dövründə tibbi proqram və tətbiqetmələrin yüklənməsi isə 65% artmışdır. Aparılmış sorğuya əsasən COVID-19 pandemiyası ərzində 5000 respondentin 46%-i telesəhiyyə xidmətlərindən istifadə etmişdir. İstifadəçilərin 56%-i bildirmişdir ki, telesəhiyyə xidmətlərindən istifadə asandır. Ümumilikdə pasiyentlərin 77%-nin bu xidmətlərin istifadəsindən razı qalması səhiyyə xidməti tədarükçüləri üçün əhəmiyyətli bir qələbə hesab oluna bilər (Applause, 2021).

Səhiyyə innovasiyalarının inkişafı üzrə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi, beynəlxalq tendensiylərin tədqiqi və təhlili rəqəmsallaşma mərhələsində olan Azərbaycan səhiyyəsi üçün növbəti addımların planlaşdırılması imkanlarını artırır. Mövcud vəziyyətin təhlili göstərir ki, 2021-ci ildən etibarən icbari tibbi sığortanın praktiki tətbiqinə başlanılması ilə əlaqədar olaraq informasiyalaşdırma və elektronlaşdırma prosesinin sürətləndirilməsi məqsədilə dövlət tibb müəssisələri kompüter, şəbəkə avadanlığı və periferiya qurğuları ilə təmin edilmiş, daxili kəbelləşmə və daxili optik xətlərin çəkilməsi həyata keçirilmiş, vətəndaşların tibbi xidmətləri almaları üçün elektron qeydiyyat sistemi, özəl tibb müəssisələrinə elektron göndəriş imkanları yaradan “göndərişlər” modulu, təchizatın yaxşılaşdırılması məqsədilə “anbar” modulu, qan ehtiyatlarının idarə olunması və donor siyahılarının elektron saxlanması üçün “qan bankı” modulu yaradılmışdır (İTS, 2022). Azərbaycanda səhiyyənin informasiyalaşdırılmasına dair ayrıca konseptual və strateji sənədlərin mövcud olmaması ilə əlaqədar olaraq milli rəqəmsal səhiyyə strategiyasının formalaşdırılması, normativ hüquqi, kadr, elmi innovativ, texnoloji və s. tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan dövlət proqramlarının yaradılması və tətbiqi məqsəduyğun hesab olunur. Bununla bağlı olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 may 2022-ci il tarixli Fərmanına əsasən “Səhiyyənin Transformasiyası Mərkəzi” işçi qrupu yaradılmışdır. Aidiyyəti dövlət qurumlarının nümayəndələri, mütəxəssis və ekspertlərindən ibarət olan işçi qrupu səhiyyə sahəsində normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsinə, şəffaflığın və hesabatlılığın artırılmasına, habelə elektron səhiyyənin inkişaf etdirilməsinə dair təkliflər hazırlayır.

Dünya praktikasının və səhiyyə ekosistemlərinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi onu göstərir ki, səhiyyə innovasiyaları bütün sahələrdə təkmilləşməyə davam edəcək. Təhlükəsizlik problemlərinin, risklərin ümumi sistem üzrə artması cavab tədbirləri ilə deyil, qarşısının alınması yolları ilə həll edilməsi məqsəduyğundur. Səhiyyə sisteminin sürətli rəqəmsallaşdırılması və transformasiyası, tibbi xidmətin keyfiyyətinin və effektivliyinin artırılması və səhiyyə müəssisələrinin modernləşdirilməsi üçün süni intellekt, maşın öyrənmə, artırılmış reallıq və digər texnologiyaların cəlb edilməsi artıq zəruri hala çevrilmişdir.

Innovasiyaların səhiyyə sisteminə tətbiqinin ən mühüm məqsədi insanlara kömək etməkdir. İstər yeni müalicə metodları, istərsə də yeni texnologiyalar, yeni proseslər olsun, səhiyyə innovasiyaları tibb işçilərinə və səhiyyə üzrə bütün müəssisələrə pasiyentlərin tələblərinə daha çox diqqət yetirməyə, insanların həyatını daha da yaxşılaşdırmağa kömək etmək üçün lazımi vasitələri və imkanları təqdim edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

Allied Market Research. Global Report (2021). AI in healthcare market (a). Telemedicine market size and industry forecast by 2030 (b). *Allied Market Research*.

Allied Market Research. Global Report (2022). Blockchain in healthcare market insights, trends, forecasts. *Allied Market Research*.

Applause App Quality, Inc. (2021). New Survey Appeal of Telehealth Services. *Applause*. URL: <https://www.applause.com/survey-reveals-appeal-of-telehealth>

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 may 2022-ci il tarixli 1677 nömrəli Fərmanı. URL: <https://e-qanun.az/framework/49597>

Balasubramanian S. (2022). Augmented and Virtual Reality in healthcare. *Forbes*.

Bowser J., Saxena S. et al. (2019). A healthy outlook: Digital reinvention in healthcare. *International Business Machines Institute for Business Value*.

Calzon B. (2022). 21 examples of Big Data Analytics in healthcare that can save people. *Business Intelligence*.

Christensen C.M., Bohmer R.M.J., Kenagy B. (2000). Will disruptive innovations cure healthcare? *Harvard Business Review*.

Dsilva E. (2020). The 5 most exciting innovations in digital health right now. *Smart Health Amsterdam*.

Expert Panel on Effective Ways of Investing Health (2019). Opinion on Assessing the impact of digital transformation of health services. *Publications Office of the European Union*.

Expert Panel on Effective Ways of Investing Health (2015). Preliminary report on Disruptive Innovation. *Publications Office of the European Union*.

Əliquliyev R.M., Məmmədova M.H. (2017). Elektron tibbin mahiyyəti, imkanları və elmi problemləri. *İnformasiya cəmiyyəti problemləri*, №2, 3-19;

First B. (2018). The future of healthcare innovation and why government matters. *Forbes*. URL: <https://www.forbes.com/sites/billfrist/2018/11/06/the-future-of-healthcare-innovation-and-why-government-matters/?sh=29625a9192d2>

Haleem A., Javaid M. et al. (2021). Blockchain technology applications in healthcare: an overview. *International Journal of Intelligent Networks*.

Herzinger R.E. (2006). Why innovation in healthcare is so hard? *Harvard Business Review*.

İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyinin 2021-ci il üzrə fəaliyyətinə dair Hesabat (2022). URL: <https://its.gov.az/files/17/%C4%B0llik%20hesabat%202021.pdf>

International Business Machines Institute for Business Value (2016). What is healthcare innovation and why is it important? <https://www.ibm.com/topics/healthcare-innovation>

- Kelly C.J. (2017). Promoting innovation in healthcare. *Future Healthcare Journal*, v.4(2).
- Krawiec R.J., Housman D. et al. (2016). Blockchain: Opportunities for health. *Deloitte*.
- Market Research Report (2021). IoT in healthcare market size. *Fortune Business Insights*.
- Mammadova M. (2016). Big Data in electronic medicine: opportunities, challenges and perspectives. *Problems of information technology*, №2, 8-24;
- Məmmədova M., Cəbrayıllova Z. (2019). Elektron tibb: formalaşması və elmi-nəzəri problemləri. Bakı: "İnformasiya Texnologiyaları" nəşriyyatı.
- Rankin J. (2021). How disruptive innovation in healthcare will transform patient experiences. Applause. URL: <https://www.applause.com/blog/disruptive-innovation-in-healthcare>
- Research and Markets (2022). Global AR-VR in healthcare market. *Businesswire*.
- Straits Research (2022). Big Data in healthcare market size. *GlobeNewswire*.
- Taylor K. (2015). How digital technology is transforming health and social care. *Deloitte Center for Health Solutions*.
- Təranə Məhərrəmovə (2020). Teletibb – pandemiyanın yoxsa zamanın tələbi? URL: <https://www.kaspi.az/az/teletibb-pandemiyanin-yoxsa-zamanin-telebi>
- Tian S., Yang W. et al. (2019). Smart healthcare: making medical care intelligent. *Global Health Journal*, Vol. 3
- Tsybmal O. (2022). Healthcare technology trends and digital innovations in 2022. *Mobidev*.
- World Economic Forum (2016). Digital Transformation of Industries: Digital Enterprise. *World Economic Forum White Paper*.

Инновационные направления в развитии современного здравоохранения

Тюркан Ахмедова

Докторант, Институт Экономики

Email: turkan.ahmedova89@gmail.com

Резюме. Системы здравоохранения сталкиваются со сложной проблемой, характеризующейся ростом спроса и стоимости, недостаточным финансированием. В связи с этим целесообразно рассматривать инновации как основной инструмент получения устойчивых и эффективных решений, основанных на фундаментальных ценностях для предоставления всеобщих, равных, солидарных, качественных, эффективных и безопасных медицинских услуг.

В статье рассматриваются содержание, виды инноваций в здравоохранении, медицинские технологии и направления применения, при этом основное внимание уделяется обоснованию актуальности темы, эффективности новых технологических возможностей и цифровых медицинских услуг.

В научно-исследовательской работе были выдвинуты идеи, основанные на изучении и совершенствовании международного опыта для эффективного применения технологических новшеств и инноваций в сфере здравоохранения. Проведенные анализы и оценки, высказанные мнения направлены на улучшение инновационной среды в сфере здравоохранения.

Ключевые слова: инновации в здравоохранении, подрывные инновации, технологии здравоохранения.

Analysis and evaluation of the activities of agricultural parks

Famil Rustamov

Leading researcher, Ph.D in economics, associate professor
Institute of Economics of the Ministry of Science and Education,
Department "Economic problems of the agrarian sector"
E-mail: familrustamov456@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-490X-43X2>

Annotation. The article analyzes and evaluates the activities of agricultural parks in our country. The conducted analysis shows that at the state level, measures are constantly being implemented in the field of development of the agricultural sector in newly developed countries. The article identifies the problems that have arisen in the direction of development of the activities of agricultural parks, and determines the directions for their elimination.

Key words: agricultural park, agricultural area, development, investment, economic policy.

JEL: I11, I15, O30, O35 , **UOT:** 004, 332.1, 614.2

To cite this article: Rustamov F.(2022). Analysis and evaluation of the activities of agricultural parks. «*Economic Growth and Social Welfare*» Issue IV, pp.37-47.

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

Aqroparkların fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Famil Rüstəmov

aparıcı elmi işçi, i.ü.f.d., dosent

Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,

“Aqrar sektorun iqtisadi problemləri” şöbəsi

E-mail: familrustamov456@gmail.com

https://orcid.org/0000-0003-490X-43X2

Annotasiya. Məqalədə ölkəmizdə aqroparkların fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir. Aparılmış təhlillər onu göstərir ki, son illər inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar sahənin inkişafı sahəsində dövlət səviyyəsində davamlı olaraq tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Məqalədə aqroparkların fəaliyyətinin inkişafı istiqamətində yaranmış problemlər müəyyənləşdirilmiş, onların aradan qaldırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: aqropark, aqrar sahə, inkişaf, investisiya, iqtisadi siyasət

JEL: I11, I15, O30, O35, **UOT:** 004, 332.1, 614.2

To cite this article: Rüstəmov F. (2022). Aqroparkların fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi. «*İqtisadi Artım və İctimai Rifah*» №4, səh.37-47

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Giriş/ Introduction

Aqrar sahə istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin hər birində əhalinin gündəlik məhsullara olan tələbini, xüsusilə də zəruri ərzaq məhsullarına olan tələbini ödəməsi, sənaye əmtəələrinə tələbatı formalaşdırması, eləcədə yüngül və yeyinti sənayesi sahələrini xammalla təchiz etməsi, iqtisadi aktivliyin, məşğulluğun artırılması, ÜDM-də və ixracatda önəmi baxımından daim digər sahələrdən üstün olmuşdur. Əhalinin sayı ilə əkinə yararlı torpaq sahələrinin artım tempi tərs mütənəsb olduğundan səmərəliliyin artırılması məsələsi hər zamankından indi daha çox vacib əhəmiyyət daşımağa başlamışdır. Hazırda ərzaq təhlükəsizliyi problem dünyanın bir sıra ölkələrində ən dramatik, hətta fəlakətli hala gəlib. Ona görə də bu gün bu problem əvvəlki illərdən daha çox aktualdır və global xarakter daşıyır.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

İlk dəfə onun əhəmiyyətini hələ 1798-ci ildə ingilis ruhanisi və iqtisadçısı Tomas Robert Maltus (1766-1834) “Əhali qanunu haqqında esse” kitabında əsaslandırırmışdır. T. Maltus hesab edirdi ki, əhali eksponensial, qida istehsalı isə arifmetik olaraq artır.

T. Maltusa görə, bir çox sosial bəlalara - yoxsulluğun, aclığın, epidemiyaların, müharibələrin səbəbkarı məhz bu boşluq və uyğunsuzluqdur.[1] Bu fərziyyə ilə razılaşmamaq çox çətindir. Dünya əhalisinin sayının davamlı olaraq artması ərzaq təhlükəsizliyi probleminin global xarakter almasının başlıca səbəblərindən biri olaraq qəbul olunur. Əgər 1820-ci ildə dünya əhalisinin sayı 1 milyard nəfər edisə, 1927-ci ilə bu rəqəm 2 milyarda yüksəldi. 1940-cı ildə isə dünya əhalisinin sayı 3 milyarda çatdı. Rəqəmlərdən göründüyü kimi dünya əhalisinin 1 milyard nəfərə çatması üçün 18 əsrdən çox zaman lazım olmuşdusa, əhalinin daha 1 milyard atması üçün 107 il kifayət elədi. Sonrakı illərdə isə dünya əhalisinin sayı davamlı şəkildə hər 13-14 ildən bir 1 milyard nəfər artaraq 8 milyard nəfərə çatmışdır.[2]

Nəticələr və müzakirə

Aqroparkların yaradılmasını zəruri edən səbəblər

Hazırda dünya əhalisinin təxminən 30 faizi, yəni 2,3 milyard insan müəyyən dərəcədə ərzaq çatışmazlığı ilə üzləşir. Bu barədə BMT-nin beş agentliyinin birgə hazırladığı yeni hesabatda da qeyd edilir. Hesabatın hazırlanmasında Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO), Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Beynəlxalq Fondun (IFAD), UNICEF-in, Ümumdünya Ərzaq Proqramının (WFP) və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) ekspertləri iştirak ediblər. Hesabatda deyilir ki, 2021-ci ildə aclıqdan əziyyət çəkənlərin sayı əvvəlki illə müqayisədə 46 milyon nəfər artaraq 828 milyon nəfərə çatıb. Pandemiyanın başlanmasından bu yana 150 milyon daha az qidalanan insan var. Təxminən 924 milyon insan kəskin qida çatışmazlığı şəraitində yaşayır.[3] Bu, iki il əvvəl – yəni pandemiya əvvəlki göstəricidən 207 milyon nəfər çoxdur. Cins nisbətində gəlincə yetərinə qidalanmayanlar arasında kişilərdən daha çox qadınlar var. 2020-ci ildə təxminən 3,1 milyard insan sağlam qidalana bilməyib. Bu göstərici bir il əvvəlkindən 112 milyon çoxdur. Dünyada beş yaşınadək 45 milyon uşaq ölüm riskini 12 dəfə artıran xroniki qida çatışmazlığı ilə üzləşir. Çox təəssüf ki, dünyada hər il 11 milyon insan qida çatışmazlığı səbəbindən yaranan xəstəliklərdən dünyasını dəyişir. Son zamanlar ərzaq məhsullarının qiymətlərinin davamlı şəkildə artması vəziyyətin daha da pisləşəcəyini deməyə əsas verir. Təbii ki, bu gün dünyada aclığın artmasının bir səbəbi də ərzaq məhsullarının bahalaşmasının nəticəsidir. Aclığın artması global hadisəyə çevrilib və istisnasız olaraq dünyanın bütün regionlarına təsir etməkdədir. Aclıqdan əziyyət çəkən insanların ümumi əhaliyə nisbətində ən yüksək göstərici Afrika qitəsindədir. Ac insanların sayında ən çox artım Afrikanın cənub-şərqində yerləşən Konqo Demokratik Respublikasıdır.[1]

Bundan əlavə, Ukraynadakı müharibə, daha dəqiq desək Rusiyanın Ukraynaya hərbi təcavüzü də dünyada aclıqla bağlı vəziyyətə kəskin şəkildə təsir edən amillərdən birinə çevrilmişdir. Hər iki ölkə, həm Rusiya, həm də Ukrayna taxıl, digər dənli bitkilərin, bitki yağları və gübrələrin ən böyük tədarükçülərindən biridirlər.

İxrac həcmələrinə görə dünya lideri, ümumi iqtisadiyyatın həcminə görə isə dünyada ikinci olan Çin Xalq Respublikası son illərdə zəruri ərzaq məhsullarının alışı kəskin şəkildə artıraraq və bu proses artıq davamlı xarakter almağa başlamışdır. Bu istiqamətdə Çinin son illərdə sərgilədiyi iqtisadi siyasət dünyada, xüsusilə də iqtisadi dairələrdə böyük heyranlıq və təşvişlə qarşılanır.

Kənd təsərrüfatının inkişafı ölkəmizdə də iqtisadi siyasətin prioritetlərindəndir. Ulu öndər, dahi lider Heydər Əliyev də, Müzəffər Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev də aqrar sahəyə hər zaman xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Hazırkı global çağırışlar dövründə isə bu sahənin önəmi daha da artıb. Aqrar sahənin inkişafı məqsədilə dövlət tərəfindən müxtəlif dəstək tədbirləri həyata keçirilir. Ölkəmizdə yaradılan infrastruktur, suvarma və irriqasiya sistemləri, aqrar sektora maliyyə dəstəyi, vergi, eləcə də texnika və gübrə təminatı ilə bağlı tətbiq edilən güzəştlər, subsidiyaların verilməsi, bu sahənin inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradır. Bu baxımdan, aqroparklar səmərəli mexanizmdir. Aqroparklarda innovativ üsulların geniş tətbiqi hesabına ölkənin əsas strateji məhsullarının istehsalının həcmi artırılması ilə bağlı növbəli və təkrar əkinlər, yüksək reproduksiya və keyfiyyətli toxumlardan istifadə, düzgün aqrotexniki qulluq və s. həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.[4]

Aqroparklarla bağlı ölkəmizdə olan mövcud vəziyyət

Aqroparkların yaradılması aqrar sahədə inkişafı sürətləndirməklə bərabər, ixrac yönümlü məhsulların istehsalının artırılmasına və ixrac potensialının gücləndirilməsinə əhəmiyyətli töhvə verəcəyinə ümüdlər böyükdür. Hazırda respublikanın 32 rayonu üzrə 239,3 min hektar ərazidə ümumi layihə dəyəri 2,4 milyard manat olan 51 aqropark və iri fermer təsərrüfatı yaradılması işləri yekunlaşmaq üzrədir. Bu aqroparklardan 34-ü bitkiçilik, 14-ü bitkiçilik və heyvandarlıq, biri heyvandarlıq fəaliyyəti, ikisi isə çeşidləmə-qablaşdırma, emal və logistika sahələri üzrə ixtisaslaşıb.[10]

İndiyədək aqroparklara 1,4 milyard manat özəl investisiya qoyulub. Aqroparklar digər kənd təsərrüfatı müəssisələri kimi, vergi güzəştlərindən, subsidiyalardan, güzəştli kredit və lizinqdən yararlanırlar. Bundan əlavə, dövlət tərəfindən digər dəstək tədbirləri də görülür. Belə ki, investisiya təşviqi sənədi almış 27 aqroparkdan 26-na texnika, texnoloji avadanlıqlar və qurğuların idxalına görə 43,9 milyon manat dəyərində güzəşt tətbiq olunub, 25 aqroparkın yaradılması və ya fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün 184,2 milyon manat güzəştli kredit verilib. Aqroparklar məşğulluq səviyyəsinin artırılmasında da dəstək olurlar. Hazırda aqroparklarda ümumilikdə 4500-dək işçi daimi, 5500-dən çox işçi isə mövsümi işlərlə təmin olunub. Gələcəkdə əlavə olaraq 4700-dək yeni iş yerinin yaradılması da nəzərdə tutulur.[10]

2022-ci ilin ötən dövründə aqroparklarda 152,4 min ton buğda, 71,4 min ton arpa, 115 min ton dən qarğıdalı, 13,7 min ton yonca, 19 min ton süd və 1,3 min ton ət istehsal olunub.

2018-2022-ci illər ərzində aqroparklarda ümumi sahəsi 8291 hektardan çox olan intensiv meyvə bağları salınıb ki, bu meyvə bağlarından 2022-ci ilin ötən dövründə 819,2 ton şaftalı, 225 ton nektarin, 240 ton ərik, 323 ton giləvə və s. yığılıb.[11]

Qeyd edək ki, ölkədə mövcud olan aqroparkların idarəedici təşkilatı İqtisadiyyat Nazirliyinin İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyidir. Agentlik sənaye parkları və məhəllələrinin, eləcə də aqroparkların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə dövlət başçısının 22 yanvar 2021-ci il tarixli “Sənaye parklarının, sənaye məhəllələrinin və aqroparkların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 1257 nömrəli Fərmanı ilə yaradılıb. Fərman imzalanarkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndi rəhbər tutularaq, Respublikamızda aparılan iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, ölkədəki mövcud sənaye parkları, sənaye məhəllələri və aqroparklar sahəsində idarəetməni, habelə nəzarət mexanizmlərini daha da təkmilləşdirmək, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq, daha sıx koordinasiyanı və sistemliliyi təmin etmək məqsədini daşıyır.

Onu da qeyd edək ki, İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyindəki “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin əsasında yaradılıb və ona Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində publik hüquqi şəxs statusu verilib. Bu fərmanla (fərmanın 2.1. bəndi) Balaxanı Sənaye Parkı və Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaradılan sənaye məhəllələri istisna olmaqla digər sənaye parkları və sənaye məhəllələrinin, həmçinin aqroparkların fəaliyyətinin təşkili, onların idarə olunması İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyinə həvalə edilir. Aqroparkların yaradılması, idarə edilməsi və onlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyən “Nümunəvi əsasnamə” isə 21 dekabr 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmişdir. Burada (1.3.1.) qeyd edilir ki, **aqropark** – müasir texnologiya və üsulların tətbiqi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, qablaşdırılması və xidmətlərin göstərilməsi, o cümlədən məhsulların saxlanması, çeşidlənməsi və satışı üçün istifadə olunan, bu sahədə sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərrazi vahidləridir. Aqroparklarda “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə qadağan edilməyən, innovativ texnologiya və üsulların tətbiqi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, qablaşdırılması və xidmətlərin göstərilməsi, o cümlədən məhsulların saxlanması, çeşidlənməsi və satışı ilə bağlı sahibkarlıq fəaliyyəti həyata keçirilir. Aqroparkda maddi-texniki bazanın, məhsul istehsalının və emalının, işlərin görülməsinin və xidmətlərin göstərilməsinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədilə məhsullara, istehsal, emal metod və proseslərinə, şəhərsalma və tikinti-quraşdırma, sazlama, istismar, saxlanma, daşınma, qablaşdırma, etikətləmə və utilizasiya, habelə sanitar-epidemioloji, ekoloji, əməyin mühafizəsi, texniki təhlükəsizlik, yanğın və radiasiya təhlükəsizliyi qaydalarına, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsinə dair məcburi texniki tələbləri müəyyən edən Azərbaycan Respublikasının texniki normativ hüquqi aktları olmadıqda, “Standartlaşdırma haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq analogi beynəlxalq (regional) və dövlətlərarası standartlar, normalar, qaydalar və tövsiyələr tətbiq edilir.[5]

Aqroparkların yaradılması ölkədə aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafını daha geniş şəkildə təşviq edərək sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, ixrac potensialı və coğrafiyasının genişləndirilməsində, milli brendlərin yaradılmasında, kiçik və orta fermerlərin innovativ qabiliyyətinin artırılmasında, kənd təsərrüfatı sahəsində əlaqələndirilmiş vahid sistemin, eləcə də istehsalçı, emalçı və istehlakçı arasında inteqrasiya münasibətlərinin formalaşmasında, aqrar sahədə ixtisaslı kadrların hazırlanmasında və yeni iş yerlərinin açılmasında əhəmiyyətli rol oynayacağına böyük ümidlər var.

Ölkəmizdə ilk aqropark Xaçmaz rayonunun Yalama qəsəbəsində 2016-cı ilin sentyabr ayında istifadəyə verilmişdir. 523 ha torpaq sahəsində yaradılan bu aqroparka ilk mərhələdə həm dövlət, həm də özəl sektor tərəfindən 20 milyon manat investisiya qoyulmuş, növbəti mərhələ də daha 20 milyon manat vəsaitin qoyulması nəzərdə tutulur. Aqroparkın istehsal və emal müəssisələrinin yaradılmasında ABŞ, İsveç, İtaliya, Almaniya və Türkiyə istehsalı olan texnika və avadanlıqlarından istifadə olunub. Layihənin birinci mərhələsi üzrə 385 ha sahədə müasir suvarma sistemlərinin (pivotlar) tətbiqi ilə növbəlilik nəzərə alınmaqla ikili əkin aparılmış, 1000 başlıq müasir heyvandarlıq kompleksinin və gücü saatda 5 ton olan yem zavodunun tikintisi yekunlaşmaq üzrədir, ikinci mərhələ üzrə isə 10 ha sahədə müasir istixana (şüşə örtüklü) kompleksinin, gündəlik emal gücü 50 ton olan süd zavodunun və 60 ha meyvə bağının salınması nəzərdə tutulur.

Təsərrüfatın fasiləsiz su təminatı üçün 3.2 km uzunluğunda beton suvarma kanalı çəkilmiş, tutumu 50 min m³ olan beton su hovuzu tikilmiş, əraziyə 5 km məsafədən qaz xətti, 4.9 km məsafədən elektririk xətti çəkilmiş, 16 adda 22 ədəd texnika və aqreqatlar alınmış, Avstriyadan “Simmental” cinsindən olan 485 baş boğaz düyələrin təsərrüfata gətirilməsi təmin edilmişdir. Hazırda 500 başlıq ikinci ferma binasının, ot deposunun, silos anbarlarının, avtoparkın tikintisi yekunlaşmış, heyvandarlıq kompleksinin digər fermalarının, yem zavodunun, yataqxana və ofis binasının tikintisi yekunlaşmaq üzrədir. Layihənin icrası nəticəsində 200-dən artıq yeni iş yeri yaradılmışdır.[7]

2018-ci ilin oktyabrından fəaliyyətə başlayan “Ulu Agro” MMC-nin Qax aqroparkının ümumi ərazisi 2044 hektar təşkil edir. Ərazinin 795 hektarında müasir meyvə bağları salınıb. Meyvə bağlarında alma, üzüm, armud, gilə, gavalı, ərik, şaftalı, nektarin, badam, qoz, fındıq ağacları əkilib. Meyvə tingləri Türkiyə, İspaniya və Fransadan gətirilib. Bağlardan hazırda ərik, gilə, nektarin, şaftalı və digər meyvələrin yığılımı həyata keçirilir. Ötən ilin payızında aqroparkda 200 hektarda arpa, 850 hektarda buğda, həmçinin bu il 200 hektar sahədə qarğıdalı əkilib. Suvarılan buğda sahələrinin hər hektarından orta hesabla 65-70 sentner məhsul götürülüb ki, bu da ölkə üzrə orta göstəricidən iki dəfə çoxdur. Qarğıdalı sahəsinin hər hektarından isə 140-150 sentner məhsul götürülməsi nəzərdə tutulur. Arpa biçini başa çatmış ərazidə 100 hektaradək sahədə dən üçün qarğıdalı əkilmişdir. Aqroparkda 112 nəfər daimi, 600 nəfərdən çox mövsümi işçi çalışır. Mövsümi işçilərin əksəriyyəti demək olar ki, ilboyu çalışırlar. Aqroparkın ərazisində 4500 tonluq silos kompleksi, ümumi tutumu 4 min ton həcmində olan 4 ədəd üstü örtülü taxıl anbarı, 5, 10, 20 və 50 min ton tutuma malik 4 suvarma hovuzu fəaliyyət göstərir. Aqroparkda 3 nasos stansiyası və 28 pivot suvarma sistemi quraşdırılıb. Bu, ümumilikdə, 856 hektardan çox ərazinin suvarılmasına imkan verir. Aqroparkın meyvə bağlarının ərazisi isə damlama suvarma sistemi vasitəsilə suvarılır.[8]

Resurslardan, xüsusilə də torpaq sahələrindən səmərəli istifadə, məhsuldarlığın yüksəldilməsi, yeni istehsal və emal sahələrinin yaradılması məqsədi ilə qurulan müasir texnologiyalara əsaslanan suvarma sistemlərinin tətbiq olunduğu yeni təsərrüfatlardan biri də “Ağcabədi taxıl Aqropark”dır. 2018-ci ildən yaradılmağa başlanan müasir əkinçilik və bağçılıq təsərrüfatının ərazisi 3000 hektardır. Aqroparkda sudan səmərəli istifadə məqsədilə ABŞ-dan gətirilmiş 26 ədəd pivot suvarma sistemləri qurulmuşdur. Təsərrüfatın 1580 hektar sahəsi pivotlaşdırılıb. 110 hektar sahədə iki il əvvəl badam bağı salınıb. Damcı suvarma sistemi ilə təchiz olunan bağdan bu il ilk məhsul yığılıb. Aqroparkın ərazisində, həmçinin 120 hektarın suvarılması üçün yağmurlama sistemi qurulub. Təsərrüfatda ildə iki dəfə məhsul istehsal edilir. Belə ki, arpa, buğda əkinlərindən sonra ikinci məhsul üçün 1200 hektardan çox sahədə qarğıdalı əkilib. 2022-ci ilin məhsulu üçün payızda əkilən arpa və buğdadan əlavə yazda 466 hektar pambıq, 400 hektar birinci əkim qarğıdalı, 1200 hektar ikinci əkim qarğıdalı əkilməsi planlaşdırılıb. Aqroparkın nəzdində yaradılan emal sahəsi də müasir texnologiyalara əsaslanır. Burada İsrail texnologiyası ilə yüksək keyfiyyətli qaba yem istehsal olunur. Məhsul İsrail və İtaliya istehsalı olan avadanlıqlarla 40 kiloqramlıq və 1 tona yaxın olmaqla qablaşdırılır. Gücü saatda 50 ton olan qurutma sahəsində dənli bitkilərin qurudulması üçün Fransa istehsalı olan müasir avadanlıq quraşdırılıb. Aqroparkın 30 min ton arpa, buğda, qarğıdalı saxlamaq üçün saxlanc anbarı da mövcuddur. 5 min kvadrat metr anbarda isə təsərrüfata lazım olan dərman və digər avadanlıqlar saxlanılır. Hələ ki, texnika parkı 20 traktor və kombayndan, eləcə də 86 aqreqatdan ibarət olsa da, yaxın gələcəkdə texnoparkın zənginləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Aqroparkda 40 nəfər daimi işlə təmin olunub. Bundan əlavə, 100-300 nəfər mövsümi işlərə cəlb edilir.[12]

"Orta fermer təsərrüfatının aqrar-sənaye klasterlərinə integrasiyası" layihəsi çərçivəsində Yevlax rayonu ərazisində 2855 hektar sahədə pilot aqroparkın yaradılması ilə əlaqədar işlərə başlanılıb. Yevlax Pilot Aqroparkı ölkə ərazisində kiçik və orta fermerlərin cəlb olunması ilə yaradılan ilk aqroparkdır. Aqropark ərazisində əkin sahələrində məhsuldarlığın yüksəldilməsi və səmərəliliyin artırılması üçün ağıllı idarəetmə sisteminin tətbiqi, aqronom və biznes-konsaltinq xidmətlərinin təşkili planlaşdırılır. İstehsal olunan məhsulların satış bazarının diversifikasiyası məqsədilə istehsalın beynəlxalq sertifikatlaşdırılmasına dəstək göstəriləcək. Aqroparkda, həmçinin qida sənayesi üzrə emal müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulur. Emal zonasında qablaşdırma, meyvə qurusu, cəm, ət və süd məhsulları, makaron, konservləşdirilmiş məhsullar, meyvə tingləri, toxum (arpa və buğda), heyvan yemləri və gübrə, istixana şəraitində tərəvəz bitkiləri və sair istehsal edilməsi planlaşdırılır. Aqroparkda müasir aqrar-sənaye kompleksinin yaradılması klaster fəaliyyətinin qurulması hesabına həyata keçiriləcək. Aqroparkın ümumi ərazisi 2855 hektardır, bunun da 1147 hektarı parsellərə bölünmüş sahələr, 1300 hektarını aqroparkda yaradılacaq heyvandarlıq kompleksinin yem təminatı sahəsi, 129 hektarını isə emal və sosial zonalar təşkil edəcək. Ərazinin fermerlərin uzunmüddətli istifadəsinə verilməsinə başlanılıb və bu günə qədər 1727 hektar sahə üzrə sahibkarlarla icarə müqavilələri imzalanıb. Aqroparkda rezidentlərə xidmət göstərilməsi üçün mobilizasiya işləri aparılır. Pilot aqroparkın ilk rezidenti kimi qeydiyyatda alınmış "İSFA" MMC tərəfindən artıq bağ və ting sahələrinin salınmasına başlanılıb. "İSFA" MMC-yə 50 hektar torpaq sahəsi ayrılıb. Bunun 40 hektarı meyvə bağları, 10 hektarı isə müasir tingçilik üçündür. Tingçilik sahəsi üçün bu il laboratoriyadan 500 min ədəd alça, ərik, gilə, nektarin, badam, qoz, heyvə, armud kimi meyvə ağaclarının calaqaaltıları alınaraq əkilib və tam avtomatik suvarma sistemi quraşdırılıb. Ümumilikdə aqroparkda 500 işçi daimi, 1000-dən çox işçi isə mövsümü işlərə cəlb edilməsi nəzərdə tutulur.

Ölkə başçımız Prezident İlham Əliyev və qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın bir il öncə birgə təməlini qoyduqları işğaldan azad edilmiş Zəngilanın Ağalı kəndində yerləşən "Dost Aqropark"ının bu günlərdə ilkin mərhələsinin açılışını da birlikdə etdilər. Açılış zamanı məlumat verildi ki, layihənin birinci mərhələsində inzibati binalar, 5200 kvadratmetrlik qapalı, 113 min kvadratmetrlik açıq tipli heyvandarlıq kompleksləri, sosial obyektlər, kafe, kinoteatr, istirahət zonası, üzgüçülük hovuzu, xidməti heyətin yaşayışı üçün binalar tikilib. Kompleksə 3500 baş cins qaramal gətirilib və əkinçilik məhsullarının istehsalı həyata keçirilib. Ötən il əkin aparılan buğda və arpanın biçini başa çatdırılıb. Diqqətə çatdırıldı ki, "Dost Aqropark"ın ikinci və üçüncü mərhələləri üzrə işlər də sürətlə davam etdiriləcək. Layihənin bütün mərhələlərinin başa çatdırılması nəticəsində 6 min hektar sahədə bitki məhsuli istehsal və texnika sahələri yaradılacaq, 10 min baş cins heyvanın yetişdirilməsi üçün maldarlıq, eləcə də toxumçuluq və şitilçilik sahələri salınacaq. Bununla yanaşı, bütün bölgəyə hədəflənən integrasiya olunmuş ət emalı və qablaşdırma müəssisəsi qurulacaq, tutumu 100 min ton olan anbar inşa ediləcək. Kompleks, həmçinin bölgənin toxum, gübrə və kənd təsərrüfatı ləvazimatlarına tələbatını ödəyəcək. Qarabağda istehsal olunan məhsulların "Made in Qarabağ" brendi ilə dünya bazarına çıxarılması üçün "Aqro Market" də qurulacaq.

Qeyd edək ki, “Dost Aqropark” türk və azərbaycanlı sərmayədarlar tərəfindən Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində yaradılan ilk özəl kənd təsərrüfatı kompleksidir. Üç mərhələdə həyata keçirilən layihənin təməli 2021-ci il oktyabrın 26-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən qoyulub. Ötən bir il ərzində “Dost Aqropark”da birinci mərhələ üzrə görülməli bütün işlər başa çatdırılıb.[6]

Ağıllı kənd təsərrüfatı texnologiyalarının, sıfır tullantı, bərpaolunan enerji və dayanıqlı kənd təsərrüfatı mexanizmlərinin tətbiq olunacağı “Dost Aqropark” ətraf mühitin və təbiətin mühafizəsi ilə yanaşı, halal qida prinsipi ilə fəaliyyət göstərəcək. Layihə tam başa çatdırıldıqda kompleksdə 500 nəfər işlə təmin olunacaq. Burada ekosistemin yaradılması üçün ümumilikdə 100 milyon dollar dəyərində sərmayə qoyulacaq. Kompleks Azərbaycanın və Türkiyənin ərzaq təhlükəsizliyinə mühüm töhfə verəcəyi gözlənilir.

Azərbaycanda dövlət aqroparkının yaradılması da planlaşdırılır. Bu barədə İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyinin departament rəhbəri Əmir Məmmədov "Kənd təsərrüfatında innovasiyalar: aqroparklar" adlı tədbirdə deyib. Onun sözlərinə görə, Yevlaxda yerləşəcək aqroparkın yaradılması üzrə pilot layihə artıq hazırdır. "Aztəminatlı ailələrə dəstək məqsədilə bağların yaradılması üçün 60 ailyə 60 hektar torpağın verilməsi nəzərdə tutulur. Aqropark "ağıllı" texnologiyalar əsasında tikiləcək. Onun ərazisində aqroturizmin inkişafı üçün zəruri infrastrukturun yaradılması planlaşdırılır", - deyə o bildirib.[13]

Hazırda İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi (İZİA) ölkədə fəaliyyət göstərən 51 aqroparkın idarəçiliyini həyata keçirir. Bu aqroparkların 40-də taxıl əkilir və burada məhsuldarlıq ölkə üzrə orta göstəricidən daha yüksəkdir. Belə ki, 2022-ci il ərzində aqroparkların 41 min hektar sahəsində buğda biçini aparılıb və 152 min tondan çox məhsul istehsal edilib. Bunun da 88,8 min tonu ərzaqlıq, 31,4 min tonu toxumluq, 32 min tonu isə yemlik buğdanın payına düşür. Aqroparklarda buğda istehsalı üzrə orta məhsuldarlıq 3,7 ton/ha təşkil edib ki, bu da ölkə üzrə orta göstəricidən yüksəkdir (ölkə üzrə orta göstərici 3,2 ton/ha). Aqroparkların 21,7 min hektarlıq pivotaltı sahələrində isə orta məhsuldarlıq 4,5 ton/ha olub. Bir neçə aqroparkda buğda və arpa üzrə orta məhsuldarlıq 6-7 ton/ha (ölkə üzrə 3,2 ton/ha), qarğıdalı üzrə 12-15 ton/ha (ölkə üzrə 6 ton/ha), şəkər çuğunduru üzrə isə 80 ton/ha (ölkə üzrə 43 ton/ha) təşkil edib. Qeyd edək ki, “Ərzaqlıq buğda ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəldilməsinə dair bir sıra tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanından irəli gələn yeni dəstək tədbirləri çərçivəsində cari il ərzində aqroparkların pivotaltı sahələrində buğda əkinini 52 faiz və ya 11,3 min hektar artırmaqla 33 min hektara çatdırmaq nəzərdə tutulur. Növbəti 5 il ərzində pivotaltı sahələrin 100 min hektara çatdırılması, aqroparklarda ərzaqlıq buğda istehsalının 2023-cü ildə 143 min tona yüksəldilməsi proqnozlaşdırılır. Bu isə ölkənin taxılla təminatına və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə töhvədir.

Bütün qeyd edilən müsbət məqamlarla yanaşı aqroparklarla bağlı xeyli suallar və qaranlıq məqamlar da qalmaqdadır. Çox təəssüflər olsun ki, əlliyyə yaxın aqropark fəaliyyətə başlasa da ölkədə heyvandarlıq məhsullarının istehsalında çox ciddi sıçrayış və yaxud nəzərəcərpacaq dərəcədə artım müşahidə etmirik, əksinə, pərakəndə satış məntəqələrində ət və ət məhsullarının qiymətində xeyli artım baş vermişdir. İqtisadiyyat nazirliyi saytına yerləşdirdiyi məlumata görə aqroparklarda 2020-ci ildə 27,4 min ton süd və 3,3 min ton ət istehsal olunub. Bu isə o deməkdir ki, ölkə üzrə 2020-ci ildə istehsal olunan 2192,5 min ton südün 27,4 min tonu, yəni 1,2 faizi, 346 min ton ətin isə 3,3 min tonu, yəni 0,9 faizi aqroparklarda istehsal olunub. 2022-ci ilin ötən dövründə isə aqroparklarda 19 min ton süd və 1,3 min ton ət istehsal olunub.

Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, bitkiçilikdə də aqroparkların göstəriciləri ürəkaçan deyil. Belə ki, 2020-ci ildə aqroparklarda 124,3 min ton buğda, 64,6 min ton arpa, 121,6 min ton dən qarğıdalı istehsal edilmişdir. Həmin ili aqroparklar tərəfindən cəmi 310,5 min ton taxıl istehsal edilib ki, bu da ümumi ölkə üzrə istehsal olunan 3172,3 min ton taxılın 9,7 faizi qədərdir. Əslində isə ümumi ölkə üzrə əkin sahələrinin 11,7 faizini öz əllərində cəmləşdirən aqroparkların istehsal etdikləri məhsullar ölkə üzrə istehsal olunan bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının 11,7 faizindən çox olmalı idi. 2022-ci ilin ötən dövründə aqroparklarda 152,4 min ton buğda, 71,4 min ton arpa, 115 min ton dən qarğıdalı istehsal olunub.

İqtisadiyyat nazirliyi saytına yerləşdirdiyi digər məlumatda qeyd edilir ki, "2017-2020-ci illər ərzində mövcud aqroparklarda ümumi sahəsi 7,5 min hektardan çox olan intensiv meyvə bağları salınıb ki, bu meyvə bağlarından da 2020-ci ildə 12 min ton alma, 393,5 ton zeytun, 183 ton badam, 200,7 ton nar, 165,7 ton üzüm və sair yığılıb." Lakin hesablamalar göstərdi ki, 2020-ci ildə ümumi ölkə üzrə 213,8 min hektar meyvə və giləmeyvə əkmələri sahəsinin 3,5 faizi (7,5 min hektar) aqroparkların payına düşmüşdür. Ölkə üzrə istehsal olunan 1133,1 min ton meyvə və giləmeyvənin 1,1%-i, aqroparklarda istehsal olmuşdur. Ölkə üzrə istehsal olunan 336,8 min ton pambığın 5,5%-i, 208 min ton üzümün isə cəmi 0,07 faizi aqroparklarda istehsal edilmişdir.

Məşğulluq məsələlərinin həlli ilə bağlı da aqroparklardan gözləntilər böyük olsa da nəticələr hələki gözləntilərdən xeyli uzaq olduğumuzu deməyə əsas verir. Rəsmi şəxslər tərəfindən dəfələrlə qeyd edilib ki, indiyədək aqroparklarda ümumi olaraq 5000-dək insan daimi, 4500-dən çox insan isə mövsümü işlə təmin olunub, fəaliyyətdə olan və təşkil ediləcək aqroparklarda əlavə olaraq daha 4300-dən çox iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur. Yəni 192 min hektar əkin sahəsində 5000-dək insan daimi, 4500-dən çox insan isə mövsümü işlə təmin olunub. DSK-nın məlumatına görə, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq təsərrüfatlarında çalışanların sayı 2020-ci ildə 1771,9 min nəfər olmuşdur. Təxmin etmək olar ki, bunların da 1,7 milyonu kənd təsərrüfatında işləyənlər kimi qeydə alınıb. Dövlət rəsmilərinin açıqladığı məlumata görə, ümumilikdə 240 min hektar ərazidə yaranacaq 51 aqroparkda indiyədək 5000 insan daimi, 4500 insan isə mövsümü işlə təmin olunub. Sonradan təşkil ediləcək aqroparklarda əlavə 4300 iş yerlərinin yaradılması nəzərdə tutulur. Belə çıxır ki, 240 min hektar sahədə cəmi 13800 adam, yəni orta hesabla 17,4 hektarda 1 nəfər işləməli olacaq. Halbuki ölkə üzrə 17,4 hektar əkin sahəsinə 21 nəfər işçi düşür. Aqroparklarda hər min hektar sahədə çalışanların sayı orta ölkə üzrə işləyən kəndlilərin sayından 21 dəfə azdır. İşsizlik səviyyəsi yüksək olan Azərbaycan üçün bu arzuolunmaz haldır.

Yeni yaradılan aqroparklarda müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi ilə də bağlı müəyyən suallar yaranır. Beləki hazırda istifadəyə verilən aqroparkların sərəncamında olan əkin sahələrinin yalnız 60 faizə qədərində müasir suvarma sistemləri yaradılmışdır, yerdə qalan 40 faizdən çox əkin sahələri isə ənənəvi üsullarla suvarılır.

Nəticə/Conclusion

Son illər aqroparkların yaradılmasına böyük maraq göstərsə də, külli miqdarda dövlət vəsaitləri bu istiqamətdə xəclənsə də rəqəmlər göstərir ki, bu sahədə mövcud vəziyyətin arzuolunandan xeyli fərqlidir.

Əslində mən də iri təsərrüfat formalarının yaradılmasının tərəfdarıyam. İri təsərrüfatların kiçik təsərrüfat formaları ilə müqayisədə bir sıra danılmaz üstünlükləri vardır. Ancaq onu da unutmaq lazım deyil ki, kiçik fermer, kəndli təsərrüfatları dünya əhalisinin 70 faizini ərzaqla təmin etməklə yanaşı həm də dünyanın əksər ölkələrində az gəlirli əhalinin 60-80 faizinin əsas dolanışiq mənbəyidir.

Kiçik təsərrüfatlarla bağlı qeydlərimiz bu yaxınlarda BMT-nin FAO təşkilatının hazırladığı hesabatda da öz əksini tapıb. Kiçik fermer təsərrüfatlarının kənd təsərrüfatının, kənd yerlərinin inkişafında, ölkələrin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, iqtisadi aktivliyin yüksəldilməsində, işsizliyin aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rolu barədə kifayət qədər beynəlxalq təcrübələr mövcuddur.

Hesab edirəm ki, dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatına ayrılan vəsaitin əsas hissəsi su çatışmazlığı, aqrar sığorta, torpaqların təyinatının dəyişdirilməsi, yol infrastrukturunun yaxşılaşdırılması, peşəkar mütəxəssislərin (diplomlu kadrların deyil, əsl mütəxəssislərin) hazırlanması, qanunsuz balıq göllərinin fəaliyyəti nəticəsində torpaqların şoranlaşması, su nasoslarının yenilənməsi, yeni yarımstansiyaların, ehtiyat su anbarlarının tikintisi, ixtisaslaşma, marifləndirmə və sair məsələlərlə bağlı ciddi problemlərin həllinə yönəldilməlidir. Belə olan halda daha tez və daha mütərəqqi dəyişikliklərin şahidi ola bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

İbrahimov İ.H. (2016), Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2016, 655 səh.

Muradov Ş.M. (2021), Azərbaycan Respublikasının demokratik inkişafı: tarixi dəyişikliklər, yeni meyillər, problemlər. Bakı, “ELM və BİLİK”, 536 səh.

BMT: Dünyada ac insanların sayı 828 milyon nəfərə çatıb.(2022), [Elektron resurs] / “İctimai rəy” müstəqil informasiya saytı, 07 iyul 2022. <https://ictimairey.az/2022/07/07/bmt-dunyada-ac-insanlarin-sayi-828-milyon-n%C9%99f%C9%99r%C9%99-catib>

Sənaye parklarının, sənaye məhəllələrinin və aqroparkların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (2021). [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası, Bakı şəhəri, 22 yanvar 2021-ci il, № 1257,

<https://e-qanun.az/framework/46709>

Aqroparklar haqqında Nümunəvi ƏSASNAMƏ (2021), [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, 21 dekabr 2021 - <https://president.az/az/articles/view/54716>

Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri Zəngilanda “Dost Aqropark” ağıllı kənd təsərrüfatı kompleksinin birinci mərhələsinin açılışında iştirak ediblər (2022), [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, 20.10.2022

Yalama Aqroparkı haqqında (2022), [Elektron resurs] / Yalama Aqroparkının saytı, oktyabr 2022-ci il, <https://www.agroparkyalama.az>

“Ulu Aqro” MMC-nin Qax aqroparkının buğda sahələrinin hər hektarından 65-70 sentner məhsul götürülür” adlı məqalə (2022), [Elektron resurs] / AZƏRTAC- Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, Bakı, 05.07.2022

https://azertag.az/xeber/Ulu_Aqro_MMC_nin_Qax_aqroparkinin_bugda_sahelerinin_her_hektarind_an_65_70_sentner_mehsul_goturulur_FOTO-2205788

Aqroparklar haqqında Vahid Məhərrəmovun analitik yazısı (2021), [Elektron resurs] / Turan İnformasiya Agentliyi, Bakı şəhəri, 08 oktyabr

<https://www.turan.az/ext/news/2021/10/free/analytics/az/8417.htm/002>

Aqroparkların nümayəndələri ilə görüş keçirilib.(2022). [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı MMC-nin internet saytı, <https://scip.az/az/post/2457>

Ölkənin aqroparklarında 152,4 min ton buğda istehsal olunub (2022). [Elektron resurs] / APA İnformasiya Agentliyi, 14 sentyabr. <https://apa.az/az/aqrar-senaye-kompleksi/olkenin-aqroparklarinda-1524-min-ton-bugda-istehsal-olunub-722097>

“Ağcabədi taxıl Aqropark”ı ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə töhfə verəcək (2022). [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikası Ağcabədi rayon icra hakimiyyəti, 18 fevral <http://agcabedi-ih.gov.az/az/news/2793.html#>

Azərbaycanda dövlət aqroparkının yaradılması planlaşdırılır (2022),. [Elektron resurs] / Trend İnformasiya Agentliyi, 28 Sentyabr 2022 <https://az.trend.az/business/economy/3650315.html>

Анализ и оценка деятельности агропарков

Фамиль Рустамов

ведущий научный сотрудник, д.ф.э., доцент

Институт Экономики Министерства Науки и Образования,

Отдел "Экономические проблемы аграрного сектора"

E-mail: familrustamov456@gmail.com

Аннотация. В статье анализируется и дается оценка деятельности агропарков в нашей стране. Проведенный анализ показывает, что на государственном уровне постоянно реализуются меры в области развития аграрного сектора в недавно развитых странах. В статье выявлены проблемы, возникшие в направлении развития деятельности агропарков, и определены направления их устранения.

Ключевые слова: агропарк, аграрная территория, развитие, инвестиции, экономическая политика.

Statistical evaluation of the level of the technological condition of the agrarian sector of the economy

Naila Aliyeva

Ph.D., Assoc. professor

Department of "Economics" of the Azerbaijan State University of Economics

E-mail: aliyevanaila@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8159-07X6>

Abstract. The purpose of this work is to consider the main factors that hinder the development of companies and firms in the sphere of innovation. The methodology of the research was analysis and observation, statistical grouping, survey, expert assessment. The importance of the application lies in the activation of intensification processes as the main means of increasing the efficiency and sustainability of the agricultural sector and improving the quality of products in order to better satisfy the growing demand of the population. Conclusions: the following directions of scientific research on agrarian economy will help to accelerate technical progress in agriculture and the implementation of the State Program of socio-economic development in 2019-2023. The scientific novelty of the research as a whole is in the interaction model proposed during the application of the project approach in the micro, small and medium agricultural products processing enterprise with the involvement of resources from the network of innovative infrastructures.

Keywords: value added, agro-processing industry, technology transfer, science intensity of new technologies, high-tech export-oriented production, production of innovative products, models of agro-industrial development, competitive products.

JEL O40; UDC 330.

To cite this article: Aliyeva N. (2022). Statistical evaluation of the level of the technological condition of the agrarian sector of the economy. *Economic Growth and Social Welfare*, Issue IV, pp. 48-66.

Article history: Received – 24.09.2022; Accepted – 24.10.2022.

İqtisadiyyatın aqrar sektorunun texnoloji vəziyyətinin səviyyəsinin statistik qiymətləndirilməsi

Nailə Əliyeva

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dos.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “İqtisadiyyat” kafedrası

E-mail: aliyevanaila@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8159-07X6>

Annotasiya. Bu işin məqsədi innovasiya sferasında şirkət və firmaların inkişafına mane olan əsas amilləri nəzərdən keçirməkdir. Tədqiqatın metodologiyası təhlil və müşahidə, statistik qruplaşdırma, sorğu, ekspert qiymətləndirməsi olmuşdur. Tətbiqin əhəmiyyəti əhalinin artan tələbatının daha yaxşı ödənilməsi üçün aqrar sektorun səmərəliliyinin və dayanıqlığının artırılmasının və məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas vasitəsi kimi intensivləşdirmə proseslərinin aktivləşdirilməsindən ibarətdir. İşdə çıxarılan nəticələr: aqrar iqtisadiyyat üzrə aşağıdakı elmi tədqiqat istiqamətləri kənd təsərrüfatında texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə və 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramının icrasına kömək edəcəkdir. Bütövlükdə tədqiqatın elmi yeniliyi, innovativ infrastruktur şəbəkəsindən resursların cəlb edilməsi ilə mikro, kiçik və orta kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisəsində layihə yanaşmasının tətbiqi zamanı təklif olunan qarşılıqlı əlaqə modelindədir.

Açar sözlər: əlavə dəyər, aqrar emal sənayesi, texnologiya transferi, yeni texnologiyaların elm tutumu, yüksək texnologiyalı ixrac yönümlü istehsal, innovativ məhsulların istehsalı, aqrar sənayenin inkişafı modelləri, rəqabətqabiliyyətli məhsullar.

JEL O40; UDC 330

Məqaləyə istinad: Əliyeva N. (2022). İqtisadiyyatın aqrar sektorunun texnoloji vəziyyətinin səviyyəsinin statistik qiymətləndirilməsi. *İqtisadi Artım və İctimai Rifah*, № 4, səh. 48-66.

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 24.09.2022; qəbul edilib – 24.10.2022.

Введение/ Introduction

Аграрно-перерабатывающая отрасль является одной из крупнейших и жизненно важных секторов экономики нашей страны. Ключевым ядром АПО служат сельское хозяйство и объекты перерабатывающей и легкой промышленности, производство которых определяется потребительским спросом. Именно в этих сферах формируются основные параметры, позволяющие судить о показателях продовольственной независимости страны и полноценного удовлетворения нужд населения. Несмотря на то, что пищевая отрасль определяется структурой сельского хозяйства и повсеместностью размещения в каждом районе, его состояние и эффективность функционирования оказывают решающее влияние на продовольственное обеспечение и жизненный уровень населения.

При этом, во главу угла ставится задача повышения добавленной стоимости и занятости в сфере агроперерабатывающих отраслей, устойчивое экономическое развитие и повышение уровня жизни населения с учётом имеющихся ресурсов, а также применение политики регулирования и поощрения в данном секторе. Азербайджан — индустриально-аграрная страна с высокоразвитой промышленностью за счет нефтепродуктового сырья и многоотраслевым сельским хозяйством.

Создание малых высокотехнологических фирм венчурного типа учеными и специалистами, перемещение деятелей науки и профессионалов из стран в другие, научно-исследовательских институтов в какие-то коммерческие структуры, стажировка ученых, специалистов, студентов, организованные вузами, организациями, конференции, выставки, симпозиумы, лицензирование, патенты, издательства справочников, информационных носителей- все это является проявлением современного трансфера технологий. Показателями оценки эффективности осуществления трансфера технологий являются: количество приобретенных зарубежных компаний, высокотехнологичных производств, приобретенных лицензий на зарубежные изобретения, использованных для организации высокотехнологичных экспортно-ориентированных производств, объемы иностранных инвестиций в высокотехнологичные производства. Если же все это перечисленное выступает в виде продаж, например, реализация воплощенного новшества, лицензий на незапатентованные группы технической собственности, прямые инвестиции в различные отрасли экономики, реконструкцию, модернизацию производства предприятий и фирм, научно-производственная кооперация, консультации, обследование, рекомендации по оказанию помощи создания производства, исследование рынка, финансовые вливания, аренда, обучение специалистов, консалтинговое сопровождение, то это- коммерческая передача технологий. Эти коммерческие отношения оформляются заключением лицензионных договоров, соглашением о кооперации, созданием новых предприятий и филиалов, сопровождаются инвестициями.

Основная часть / Main part

Обзор литературы

Наукоемкость новых технологий зачастую служат конечным итогом последовательных фундаментальных и прикладных исследований – взаимосвязи науки с производством. И здесь происходит механизм распространения, диффузии разработок, проводится анализ всех процессов. Это способствует инновационному развитию экономики, автоматизации и компьютеризации, проектированию научных исследований и конструирования производственных процессов и т.д. Все это позволяет ускорить взаимосвязь перечисленных факторов, что происходит вследствие усовершенствования технологий, а также мультипликативный эффект- повышается ВВП на душу населения. И во главе всего этого стоит научно-технический потенциал - один из важнейших объектов инновационного развития. От качества информационной инфраструктуры инновационной системы будет зависеть совершенствование научных разработок в инновационной деятельности страны. Мы понимаем, что государство в нынешних условиях не в состоянии финансировать науку в необходимых объемах, т.к. роль государства в управлении экономикой сокращается.

Доля государственного сектора в ВВП составляет 15%, а негосударственного сектора – 85%. Поэтому, экономический, в том числе и научный потенциал республики сосредотачивается в частном секторе. А в частном секторе экономики не разрабатываются и внедряются в производство новейшие технологии, по которым затем производилась бы конкурентоспособная продукция. На данном этапе в Азербайджане малый бизнес развивается более быстрыми темпами, чем средний и крупный. Однако на малых предприятиях страны мало кто занимается инновационной технологией. Но если даже на каких-либо малых предприятиях республики для производства той или иной продукции приобретается новая техника и технология – это техника является новой лишь по дате ее выпуска. Инновационная система практики государственного управления в научно-технологической сфере многих стран позволяет обеспечивать передачу технологий и знаний. Успешность инновационной политики государства во многом зависит именно от этого.

Вот почему, именно инновация большинством ученых рассматривается как основа создания новой продукции и технологии. Попытаемся разобраться в логике современной экономической конкуренции. Между понятиями инновационность и инновационный потенциал есть разница. Инновационность оценивается состоянием инновационной деятельности, инфраструктуры и инновационной системой. Наличие же в стране возможностей для создания, разработки, внедрения и распространения новшеств – это инновационный потенциал. Примем за аксиому наиболее чувствительные к конкуренции следующие группы факторов экономического роста:

1. Квалифицированность рабочей силы, энергозатрат, экономическая оценка инновационной эффективности и другие производственные и ресурсные показатели .
2. В интересующем нас регионе рассмотреть факторы экономического роста .
3. Производственный процесс развитости, то есть таких как базовые ресурсы интересующегося потребительского рынка.

Методология

В статье в качестве метода исследования выбран анализ отраслевых данных с использованием аналитических, экономических методов.

После того, как все принципы оценки и приоритеты определены, можно уже работать над конкретикой по критериям. Начинается этап не решенных проблем энергозатрат, финансовых затрат, вопросы социального и политического влияния. Как только будут сформулированы критерии, нужно определиться и с показателями, на основе анализа которых можно выявить рейтинг или соответствие поставленной задаче по конкретным проектам. Здесь также должна быть своя методика. Важно определить, в каких шкалах можно задавать те или иные показатели, соответственно понять – надо ли выбрать наилучший проект или просто ранжировать имеющиеся проекты. В связи с чем могут быть несколько критериев. Часто приходится использовать многоступенчатую процедуру: сначала определяется оценка по самым главным критериям, затем – по менее главным и т.д.

После этого можно считать, что предварительная работа по отбору проектов заканчивается. Далее можно говорить о формировании экспертной группы, которая будет заниматься отбором проекта.

Снижение затрат на технологические инновации связаны с тем, что большая часть средств, как правило, уходит на пополнение оборотных средств, уплату процентов за кредиты, различные взносы в бюджет, отчисления в социальные фонды, производственные, бытовые и коммунальные расходы. А на технологические инновации средств не хватает. Что касается затрат на технологические инновации по типам инновации в наукоёмких отраслях промышленности, то затраты как на продуктовые, так и на процессные инновации в наукоёмких отраслях промышленности осуществлялись, в основном, за счёт собственных средств. Эти затраты снизились с 53,3 млн. манат в 2005 году до 35,2 млн. манат в 2019 году, или в 1,5 раза, в том числе на продуктовые инновации с 53,2 млн. манат до 13,7 млн. манат, или в 3,9 раза, а на процессные инновации – увеличились с 01,8 млн. манат до 21,5 млн. манат, или в 26,8 раза.

В соответствии с опросом, проведённым Госкомстатом республики на ряде предприятий страны показали, что основные факторы, препятствующие развитию компаний и фирм в инновационной сфере являются недостаток собственных средств, недостаточная финансовая поддержка со стороны государства, недостаточная информация о новых технологиях, высокая степень физического и морального износа оборудования, которая отстаёт от передового уровня на десятилетия. Низкий уровень капитальных вложений не в состоянии обеспечить даже простое воспроизводство в промышленности республики.

Как показали исследования, структура мощностей в промышленности республики по уровню технологичности за последние 15-20 лет практически не изменилась. Доля высокотехнологичных мощностей в общем объёме производственных мощностей в промышленности составляла порядка 8-10%, а удельный вес «новых» мощностей в возрасте 15-20 лет в их общем объёме составлял порядка 25-30%. Это говорит о том, что обновление оборудования на новой технической и технологической основе происходит весьма низкими темпами. А это приводит к тому, что фондоотдача в таких наукоёмких отраслях промышленности как в машиностроении в 2010 году составила 0,60 азн на 1 манат основных фондов, а в 2015 году – 0,70 азн. Поэтому в наукоёмких отраслях промышленности в республике удельный вес импортных технологий составляет более 70%, которые по дате выпуска «новые», а по технико-технологическим параметрам старые-10-15 летней давности. Здесь бытует мнение западных инновационных компаний – экспортёров технологий в страны СНГ о том, что они боятся продавать новейшую технологию, потому, что не уверены в сохранности своих авторских прав.

В целях экспертизы импортируемого оборудования, по нашему мнению в крупных предприятиях следует создать конструкторские бюро рационализации и изобретательство (БРИЗ), которые существовали до распада СССР на многих предприятиях республики.

Таким образом, из вышеизложенного видно, что предприятиям ненефтяного сектора экономики пока не удалось увеличить выпуск инновационной продукции с высокой долей добавленной стоимости. И главное заключается в том, что практически не ощущается связи между увеличением ВВП и ростом наукоёмкой продукции. Кроме того, не ощущается влияния новой техники и технологии на рост производительности труда, что говорит о слабой восприимчивости экономики к новым разработкам и технологиям.

В то же время учёт органами статистики по уровню активности предприятий в инновационной сфере не ведётся. Впрочем, органами статистики не ведется учёт по многим показателям, характеризующим инновационные процессы на уровне компаний, фирм, которые изложены в Руководстве Осло (Руководство Фраскатти). Это затрудняет проведение сопоставления показателей в инновационной деятельности Azerbaijan с другими странами на макро и микро уровнях.

В этой связи, на наш взгляд следовало бы создать систему статистической оценки уровня технологического состояния отраслей экономики, чтобы иметь объективную информацию о конкурентоспособности предприятий. В советский период такая информация существовала, но её затем ликвидировали.

Несмотря на то, что за последние 10 лет приняты ряд программ по социально-экономическому развитию республики и его регионов, однако кроме городов Баку, Сумгайыта, Гянджи, Мингячевира и др., существенных сдвигов в инновационной сфере в агроперерабатывающих отраслях не происходит. Сложившаяся ситуация не в состоянии пока обеспечить переход наукоемких отраслей не нефтяного сектора экономики к ускоренному расширенному воспроизводству в инновационной сфере. Поэтому совершенно очевидно, если не принять соответствующие меры, способствующие структурным и региональным изменениям в пользу увеличения доли наукоемких отраслей, то структура агроперерабатывающей отрасли будет оставаться на достигнутом уровне. Реформирование отраслевой структуры агропереработки в республике необходимо осуществлять на основе опережающего развития наукоемких отраслей, обеспечивающих научно-технический прогресс во всех звеньях народного хозяйства, экспортных и импортозамещающих производствах.

Нужно отметить, что приоритетными отраслями сельского хозяйства являются растениеводство и животноводство (животноводство). Основная цель растениеводства - переработка культурных растений для производства растениеводческой продукции, а также обеспечение населения продуктами питания, животноводство кормами, промышленность - сырьем растительного происхождения. Целью животноводства является разведение сельскохозяйственных животных для производства. Его продукция - это продукты питания для человека (мясо, молоко и молочные продукты, яйца и др.), А также сырье для пищевой и легкой промышленности. Эффективное и успешное функционирование животноводческой и растениеводческой отраслей требует глубокого анализа, чтобы улучшить национальную экономику страны, быстро интегрировать ее в мировую экономическую систему и повысить уровень жизни и благосостояние, особенно в сельской местности, за счет создания небольших фермы [Vojnes, Š., & Latruffe, L., 2013]. Azerbaijan, в частности, обладает высоким уровнем ресурсного потенциала, основанным на плодородных почвах и благоприятных климатических условиях. Однако возможности для повышения качества, производительности, прибыльности, инвестиционной и инновационной привлекательности сектора все еще существуют. Важно подчеркнуть, что в каждом регионе нашей республики есть своя уникальная сфера общественного воспроизводства, что способствует диверсификации путей развития этого сектора для страны в целом.

Сельское хозяйство является главной движущей силой развития экономики страны и обеспечения благосостояния населения. К сожалению, в последние годы развитие аграрного сектора приостановлено из-за недостаточной и неэффективной государственной поддержки. В таких условиях приоритетной задачей является создание рекомендаций по государственному вмешательству, направленных на продвижение моделей агропромышленного развития [Muga, L., & Sleziak, J., 2014]. Одна из проблем, требующих немедленного решения, - это неэффективная инвестиционная поддержка аграрного сектора. Хорошо налаженная система, в первую очередь, капитальных вложений, может помочь в стабилизации отрасли и прогрессивном развитии ее потенциала. Активизация участия Азербайджана в глобальных мирохозяйственных процессах требует повышенного внимания к перспективам развития сельского хозяйства с целью расширения возможностей для обеспечения ее продовольственной безопасности.

Задачи обеспечения национальной продовольственной безопасности и социально-экономического конкурентоспособности определяют устойчивость аграрного производства. Для более полного удовлетворения растущих потребностей населения потребуются активизация процессов интенсификации как основное средство повышения эффективности и устойчивости функционирования аграрной отрасли и улучшение качества выпускаемой продукции. В этом плане производственная деятельность сельскохозяйственного предприятия в современных условиях зависит от того, насколько успешно решаются проблемы, связанные с конкурентоспособностью выпускаемой продукции.

При поддержке государства в Азербайджане пока не наблюдается активный процесс формирования национальной инновационной системы, составными элементами которой являются научный потенциал, инновационное предпринимательство, инновационная и финансовая инфраструктура. Для обеспечения эффективного управления инновационным развитием уполномоченные государственные органы по реализации государственной политики в области развития инновационной деятельности не осуществляют в пределах своей компетенции следующие функции:

- разработка и принятие законодательных и нормативно-правовых актов, регулирующих инновационную деятельность и механизмов их стимулирования;
- разработка и реализация государственной стратегии, направленной на фор-мирование целей, заданий, принципов;
- контроль со стороны государства по реализации инновационной политики;
- международное сотрудничество в сфере инновационной политики.

Анализ деятельности отечественных агроперерабатывающих предприятий позволяет заключить, что их стратегии ориентированы преимущественно на поддержание жизнеспособности на рынке. Можно констатировать, что технологическая модернизация посредством освоения новых разработок на таких предприятиях ведется по остаточному принципу. Очевидно, что использование такого подхода в дальнейшем является бесперспективным: отставание от мировых производителей еще более увеличится. Учитывая изложенное, отметим, что инновационные стратегии предприятий должны быть направлены:

- на проведение модернизации путем замены устаревшего оборудования, совершенствования технологических процессов, внедрения новой техники и технологий;
- повышение конкурентоспособности продукции, достигаемого посредством совершенствования ее потребительских свойств и уменьшения себестоимости производства;

- диверсификацию производимой продукции не только за счет применения улучшающих инноваций, но и за счет выпуска принципиально новых видов продукции и др.

В этой связи нами прилагается принципиальная схема взаимодействия при применении проектного подхода (рисунок 1.)

Для перевода микро, малых и средних предприятий АПО на инновационный путь необходимо решить проблемы управленческого характера, обусловленные нехваткой собственных компетенций. Думается, что с созданием в системе АПО Центра трансфера и коммерциализации инновационных технологий можно разрешить эту проблему.

Рисунок. 1. Предлагаемая модель взаимодействия при применении проектного подхода на микро, малом и среднем аграрно-перерабатывающем предприятии с привлечением ресурсов сети инновационных инфраструктур (разработана автором).

Важно отметить, что утвержденная еще в 2012 году Концепция – Азербайджан 2020: взгляд в будущее, по существу является отражением государственной стратегии, а инновационная стратегия является неотъемлемой частью стратегии социально-экономического развития государства. Она определяет долгосрочные цели, направления деятельности государства, инструменты и сферу регулирования инновационной деятельностью. В этой связи, инновационная стратегия охватывает и региональное развитие государства, при этом стратегии инновационного развития регионов должны гармонично сочетаться с общей стратегией развития страны. Следует отметить, что эффективность научно-технологической деятельности и инновационной активности предприятий на «выходе» характеризуется объемом экспорта высокотехнологичной продукции. Азербайджан имеет сравнительно небольшой объем экспорта высокотехнологичной продукции по отношению к технологически развитым странам.

Таким образом, как показали исследования, активизация инновационной деятельности требует учёта большого количества неопределённостей, обусловленных осуществлением поиска, проведением исследований разработок, испытаний с одной стороны, с другой, государственного управления и координаций действий всех её субъектов, интеграции всех заинтересованных структур в реализации инноваций, привлечения инвестиций, создании условий, способствующих инновационному прогрессу и внедрению достижений науки и техники в экономику страны. В то же время в условиях ограниченности инвестиционных ресурсов следует опираться на приоритетные научно-технические направления, внедряемые на конкурсной основе, при гарантированном государственном финансировании. Следует также широко практиковать государственные заказы на научно-технические разработки на конкурсной основе.

Для реставрации приоритетных и перспективных предприятий, повышения их конкурентоспособности необходимо от купли-продажи средств производства перейти к отношениям проката (лизинга). Важно организовать общереспубликанскую сеть крупных, средних и мелких центров проката оборудования, научных приборов и вычислительной техники. Неиспользование новых технологий приводит к тому, что теряется до 40% выращенного урожая. Специалисты признают, что необходимо преодолеть технологическое отставание от развитых стран и последовательно увеличивать долю рынка по переработке сельхозпродукции путем модернизации. Использование современных способов контроля транспорта позволяет снизить расходы на топливо на 20% . В связи с этим нужно отметить, что ограниченное количество предприятий сегодня составляет маркетинговую цепочку движения сельскохозяйственной продукции от производителей к потребителям или на мировые рынки. При существующем монополизме в сфере маркетинга сельскохозяйственной продукции номенклатура предоставляемых услуг для сельскохозяйственных производителей достаточно узкая при высоких тарифах. Например, поставка помидоров на мировые рынки требует услуг по упаковке, классификации, сертификации, хранению и транспортировке от предприятий до экспортного порта. Сельскохозяйственные предприятия редко в состоянии обеспечить эти услуги самостоятельно. Только очень крупные производители способны на своей основе создавать подразделения, выполняющие данные функции. В большинстве стран-экспортеров эти услуги предоставляются специализированными предприятиями, которые нередко созданы как кооперативы производителей. В Азербайджане же, при пока что низком уровне конкуренции на рынке маркетинговых услуг для сельского хозяйства производители сразу же после уборки урожая попадают в зависимость от элеваторов, хранилищ, транспортной системы, которые находятся в настоящем у агропарков. Высокие монопольные тарифы на услуги по хранению, перевозке ведут к тому, что производители получают более низкую цену за свою продукцию, иногда - к потерям части урожая. При небольшом количестве торгово-закупочных предприятий на рынке овощей и фруктов товаропроизводители вынуждены либо сдавать продукцию по предлагаемым низким ценам, либо отвлекать ресурсы для самостоятельной реализации продукции. Результат этого - низкая эффективность работы АПО в целом, неустойчивость доходов сельскохозяйственных производителей.

Аграрная сфера является одним из ключевых секторов экономики Азербайджана, способных обеспечить продовольственную безопасность и устойчивое развитие сельских территорий. По данным Госкомстата республики за 2015-2020 годы общее число предприятий в сельском хозяйстве республики увеличилось в 6,6 раза, или на 54 тыс. ед, а в обрабатывающей промышленности в 7,2 раза и на 35,9 тыс. ед. соответственно. За эти годы в этих двух сферах были созданы 5755 ед. новых предприятий с одновременной ликвидацией 369 предприятий. В результате, удельный вес ликвидированных предприятий по двум сферам составил 4,5% (таблица 1.)

Таблица 1.

Динамика предприятий в сельском хозяйстве и обрабатывающей промышленности Азербайджана

Годы	В сельском хозяйстве республики			В обрабатывающей промышленности республики			Удельный вес ликвидированных предприятий по двум сферам (в %)
	Общее число предприятий	Создано в течение года	Ликвидировано в течение года	Общее число предприятий	Создано в течение года	Ликвидировано в течение года	
2015	9561	333	24	5799	206	29	0,9
2016	9977	452	48	6125	356	40	1,2
2017	10436	538	35	6454	395	34	0,8
2018	10775	498	34	6979	561	39	0,9
2019	11192	475	36	7820	836	17	0,5
2020	11553	369	13	8500	736	20	0,3
Всего за 2015-2020 годы	63494	2665	190	41677	3090	179	4,5

Источник: Таблица составлена и рассчитана автором на основе данных ежемесячного стат.сборника Госкомстата «Социальный, экономический рост» за 2015-2021 годы.

За указанный период значительно увеличилось число аграрно-перерабатывающих предприятий и по итогам 2020 года достигло 862 ед., из них 56,5% занимаются производством пищевых продуктов; 15,2% напитков; 13,0% продукции швейной; 10,3% текстильной промышленности; 3,5% производством кожи, кожевенных изделий и обуви, а 1,5% производством табака.

Из общего числа указанных предприятий 59,2% являются микро, 20% малые, а 20,8% средние и крупные предприятия. Расчеты показали, что удельный вес микро и малых предприятий в сферах АПО, за исключением предприятий по производству табачных изделий, колеблется от 69,7% до 92% (таблица 2.)

Таблица 2.

Число действующих аграрно-перерабатывающих предприятий в Азербайджане по категориям в 2020 году

Наименование подотраслей	Всего	Из них:			Удельный вес микро и малых предприятий (в %-ах)
		Микро	Малые	Средние и крупные	
Производство пищ. продуктов	487	289	87	111	77,2
Производство напитков	131	70	37	24	81,7
Производство табачных изделий	13	7	-	6	53,8
Текстильная промышленность	89	47	15	27	69,7
Швейная промышленность	112	80	23	9	92,0
Производство кожи, кожевенных изделий и обуви	30	17	10	3	90
Всего по аграрно-перерабатывающей отрасли	862	510	172	180	79,1

Источник: Составлено и рассчитано автором на основе данных стат.сборника “Промышленность Азербайджана”. Баку “Госкомстат”, 2021, с.15.

Эти данные свидетельствуют о том, что при высоком удельном весе микро и малых предприятий трудно осуществить комплекс организационно-технологических мер по повышению инновационной активности, т.к. крупные их не привлекают к сотрудничеству. При этом исключением является проектный подход, или реализация проектов стартапов. Конечно, вышеуказанное демографическое положение в конечном итоге отрицательно влияет на производство инновационной продукции, а также на общие показатели АПО. Вместе с тем основные показатели производства сельскохозяйственной продукции, эффективность деятельности сельскохозяйственных товаропроизводителей свидетельствуют о необходимости принятия дополнительных мер по увеличению объемов производства конкурентоспособной сельскохозяйственной продукции. По официальным статистическим данным, в 2020 году из общего объема сельскохозяйственной продукции 90% падает на долю индивидуальных предпринимателей и семейных хозяйств, а 10% - на сельскохозяйственные предприятия. Расчеты показали, что почти такое же соотношение имеет место в животноводческом и растениеводческом хозяйствах.

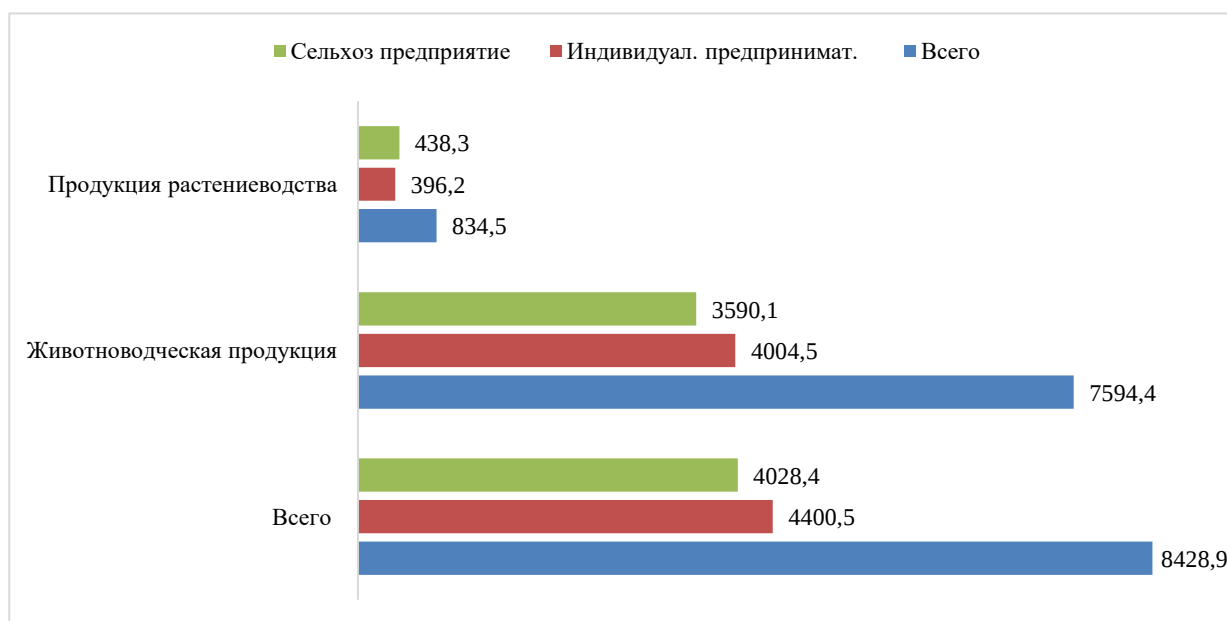

График 1. Объем сельскохозяйственной продукции по категориям хозяйств, в 2020 г., млн. манат.

Как видно из данных таблицы 3 удельный вес населения, занятого в сельском хозяйстве снизился с 38,7% в 2005 году до 36,3% в 2020 году. Также снизился удельный вес сельского хозяйства в составе ВВП за указанный период с 9,1% до 6,9%. Однако удельный вес инвестиционных вложений в сельское хозяйство, хоть и немного, увеличился с 0,7% до 3,1%. Несмотря на увеличение удельного веса инвестиций, вложенных в сельское хозяйство, удельный вес основных фондов в их общем объеме снизился с 8,8% до 3,6%. Уровень заработной платы в сельском хозяйстве за этот период повысился с 33,6% до 61,2%.

Таблица 3.

Удельный вес сельского хозяйства в экономике, в %

Показатели	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Удельный вес населения, занятого в сельском хоз-ве	38,7	38,2	36,4	36,3	36,4	36,3	36,0	36,3
Удельный вес сельского хоз-ва в составе ВВП	9,1	5,5	6,2	5,6	5,6	5,2	5,7	6,9
Уд.вес инвестиц. влож. в сельское хозяйство	0,7	4,4	2,2	2,1	3,5	4,4	4,2	3,1
Уд.вес основных фондов в сельском хоз-ве в их общем объеме	8,8	7,6	5,1	4,1	3,9	2,9	5,6	3,6
Уровень зар.платы в сельском хоз-ве к среднему показателю в стране	33,6	48,3	52,6	50,7	49,4	43,0	51,0	61,2

Источник: Таблица составлена автором на основе данных Госкомстата за 2021 г.

Аграрно-перерабатывающая отрасль является одной из крупнейших и жизненно важных секторов азербайджанской экономики. Значимость животноводства определяется еще и тем, что производит самую необходимую и востребованную продукцию, оно дает 45% от всей валовой продукции, собирает около 75% основных производственных фондов и 70% трудовых ресурсов в сельском хозяйстве. И здесь уместно отметить, что в последние годы термины «инновация» и «инновационность» и другие их интерпретации широко используются в сельскохозяйственных хозяйствах, докладах без достаточного осмысления их сущности и значения. Нередко незначительные улучшения конструкций машин, замена одной модели техники на другую без глубокого анализа влияния на экономику, эффективность производства, относятся к разделу инновационных. Показателями инновационности техники являются показатели, влияющие на увеличение производства, улучшение качества продукции, снижение издержек, повышение урожайности культур и продуктивности животных, продолжительности продуктивного использования коров и др.

Многолетние исследования в области экономики механизации и технологии производства продукции животноводства дают основание заключить, что к числу новых, инновационных направлений механизации и автоматизации, технологий содержания и кормления животных, следует относить лишь такие варианты технических, энергетических, организационно -технологических решений – отдельные технологические комплексы, системы машин для отрасли, технологии производства, формы организации труда, при применении которых обеспечивается положительное влияние на повышение эффективности производства по сравнению с лучшими, получившими наибольшее распространение – рост производительности труда, увеличение продуктивности животных, снижение издержек, повышение качества продукции, рациональное использование ресурсов. Совокупное влияние указанных факторов должно обеспечить получение экономического эффекта, величина которого соответствует или превышает установленные нормативные показатели (сроки окупаемости инвестиций, рост производительности труда, нормы рентабельности). Помимо экономических требований, инновационная техника должна соответствовать требованиям экологии, технике безопасности, эргономике и другим критериям. Товаропроизводителям аграрно-перерабатывающей отрасли при реализации инвестиционных проектов, которым рекомендуются учитывать и показатели охраны окружающей среды, экологические нормативы, безопасность условий труда. Важнейшими из них являются: 1. Адаптивность к физиологическим режимам функционирования животных и птицы, условиям их содержания и кормления. Новейшие результаты зоотехнической и биологической наук, выявление наиболее эффективных параметров жизнеобеспечения животных и птицы – условий их содержания, особенностей преобразования энергии кормов в продукты, являются критериями для создания новейшей техники, отвечающей требованиям адаптивности. Уровень использования потенциала продуктивности пород животных, в свою очередь влияет на эффективность применения техники. 2. Обеспечение экологических и ветеринарно-санитарных параметров среды – исключение загрязнения среды, производство высококачественной продукции, обеспечение условий, исключающих заболевание животных и людей. 3. Производство конкурентоспособной продукции на основе ресурсосбережения, роста производительности труда, автоматического управления режимами выполнения процессов.

Предусматриваются следующие инновационные направления механизации и автоматизации выполнения процессов в животноводстве: – создание автоматических поточных технологических линий; – автоматическое управление выполнением технологических процессов в соответствии с технологическими, зооветеринарными, экологическими, санитарными нормами, правилами и требованиями; – повышение производительности труда, снижение издержек осуществления процессов и получения высококачественной продукции на основе полного замещения ручного труда, автоматического управления режимами выполнения процессов и операций, создания оптимальных условий содержания и нормирования кормления, обеспечивающих эффективное использование и рост продуктивности животных, реализацию генетического потенциала используемых пород и породных групп, рационального использования ресурсов; – производство конечной продукции, кормов, органических удобрений, выполнение процессов и операций в соответствии с эргономическими, технологическими, зооветеринарными, экономическими и экологическими требованиями и удовлетворяющих требованиям отечественных и международных стандартов качества; – обеспечение высокой эксплуатационной надежности технических средств, удобство и безопасность их обслуживания и ремонта. Повышение эффективности производства молока, говядины будет обеспечиваться на основе реализации следующих прогрессивных инновационных и ресурсосберегающих направлений в механизации, автоматизации и технологии производства: 1. Увеличения удельного веса беспривязного содержания скота в сельхозорганизациях с 3-5 до 55-60%. 2. Увеличения до 80% удельного веса доения коров в доильных залах, доильными машинами с автоматическим регулированием выполнения операций с учетом физиологически особенностей и характеристик каждого животного, развивать поточные принципы доения в автоматизированных залах с индивидуальным обслуживанием животных. 3. Осуществление модернизации действующих ферм с использованием современной инновационной техники и ресурсосберегающих технологий, строительство новых объектов оптимального уровня концентрации с учетом зональных, почвенных и демографических факторов. 4. Перспективными тенденциями в механизации и автоматизации машинного доения коров являются: – совершенствование режима функционирования доильных аппаратов с целью исключения вредного воздействия на здоровье животных; – стимулирование рефлекса молокоотдачи и обеспечение полного выдаивания; – разработка доильных аппаратов с автоматическим управлением процесса извлечения молока (регулирование уровня вакуума, частоты и соотношения актов пульсаций в зависимости от интенсивности молокоотдачи и других параметров) и автоматизации выполнения заключительных операций доения; - автоматическая стабилизация вакуума на необходимом уровне. В настоящее время исследования по оптимизации размеров ферм в институтах экономического профиля, либо не проводятся вовсе, либо проводятся в крайне ограниченных масштабах, что затрудняет процесс создания экономически обоснованного типоразмерного ряда технологических комплексов машин требуемой производительности. Увлечение созданием комплексов в отдельных зонах на 3-5 тыс. коров не только не подтверждается экономическими показателями, приводит к росту транспортных затрат (подвоз кормов, утилизации навоза), затрудняет организацию выпаса скота, а самое главное, при таком экономически и социально необоснованном подходе затрудняется обеспечение сельских жителей в действующих населенных пунктах рабочими местами.

Исследования показывают, что эффективное использование техники в животноводстве обеспечивается на фермах сельскохозяйственной с уровнем концентрации от 100-500 до 800-1200 коров со шлейфом. В малонаселенных регионах при создании новых объектов размеры ферм и комплексов могут быть и с большей численностью скота. Однако, для функционирования таких комплексов следует создавать объекты жилищно-бытового, социального, медицинского и оздоровительного назначения, т.е. всю необходимую инфраструктуру. Инвестиции на создание этой необходимой инфраструктуры могут существенно превышать затраты на создание объектов производственно-технологического назначения. При строительстве объектов на новых площадках более 35% общих инвестиций расходуется на создание общепермской инфраструктуры (инженерные сети, подготовка рельефа, подъездные пути). Поэтому, модернизация действующих ферм с достройкой необходимых блоков и производственных зданий для расширения масштабов производства в настоящее время является более выгодным мероприятием по сравнению со строительством новых объектов на новых площадках. При этом действующие (функционирующие) объекты территориально приближены к существующим сельским населенным пунктам и обеспечиваются рабочей силой за счет проживающих в них населения. Известно, что из-за сокращения поголовья, прежде всего крупного рогатого скота и коров, затруднено обеспечение сельских жителей постоянной работой, что приводит к оттоку сельского населения, ликвидации населенных пунктов. Так, рекомендуемая мощность товарных ферм и комплексов по производству молока составляет от 200 до 1200 коров, откормочных площадок - 1000-10000. Методика должна содержать не только показатели оценки и способы их определения, но и единые нормативные показатели (коэффициенты) амортизационных отчислений, оплаты труда, цен на энергоресурсы, арендные платежи и др. Такую методику необходимо подготовить и утвердить как руководящий, обязательный к применению нормативно-методический документ. С особой тщательностью в методике следует отразить вопрос об определении производительности труда – база для сопоставления, состав работников, нормативы по фонду рабочего времени, оплате труда, виды получаемой основной, дополнительной и побочной продукции, а также об исчислении фактических затрат инвестиций на применение новых (инновационных) видов техники и технологий, состав затрат – оптовые цены, торгово-транспортные расходы, монтаж, подстанции и низковольтные сети, внутренняя проводка и др. Не меньшую значимость имеют в настоящее время условия хранения, переработки и реализации продукции – реализовать ли молоко в свежем виде на молокоперерабатывающие предприятия, или перерабатывать непосредственно в цехах животноводческих предприятий. Отмеченное будет оказывать влияние на состав и потребность технологических комплексов машин, их параметры. Для научных учреждений инженерного профиля важное значение имеет и подготовка с участием институтов экономического профиля методик оптимизации комплексов машин для сельскохозяйствопроизводителей, а также методик определения общей потребности техники для оснащения отраслей растениеводства и животноводства. Показатели продуктивности животных в Азербайджане в 1,5-2,0 раза ниже показателей, достигнутых во многих развитых странах. В Азербайджане из-за низких сроков использования молочных коров (менее трех лактаций) затраты на формирование стада в общих издержках производства молока возросли до 25-30%. В последние годы в стране решение проблемы по формированию молочного стада осуществляется преимущественно посредством массовой закупки так называемого племенного молодняка из стран Запада, затрачивая на эти цели огромные суммы бюджетных средств – более 600 млн. ман. в год.

При этом не создаются необходимые условия для эффективного использования импортного скота – кормовая база, обустройство объектов, повышение квалификации кадров. В результате продолжительность продуктивного долголетия закупленного скота также остается низкой и составляет менее трех лактаций. Ослаблены также работы по совершенствованию отечественных пород скота и приспособленных к природно-климатическим условиям страны. Недостаточное обеспечение кормового рациона белком приводит к повышенному потреблению кормов, прежде всего зерна, увеличению их стоимости и снижению рентабельности продукции животноводства. По данным НИИ животноводства Azerbaijan в сельхозорганизациях на фуражную корову при продуктивности 4841 кг молока расходуется 54,2 – 56,0 ц корм.ед., в т.ч. 21-22 концентратов. Из-за несбалансированности рациона по белку общий перерасход кормов на корову в год составляет 4,8-5,0 ц корм.ед. (11%) и концентратов -22,0%. Как показали наши исследования по обеспеченности травянистыми кормами животноводства регионов республики находятся на таких уровнях: в Аранском (99%), средний Губа –Хачмазском (66,4%) и Горном Ширване (62,0%), низкие уровни Ленкоранском (36,3%), Шеки-Закатальском (40,2%), Гянджа-Казахском (28,8%) районах республики (таблица 4).

В странах Европы удельный вес производства молока с привязным содержанием коров составляет 15-16%, в США – 3-4%, а с беспривязным соответственно -84-85 и 96-97%. В настоящее время в Азербайджане около 95% коров размещаются в помещениях с привязным способом содержания. При применении беспривязного содержания скота за счет реализации принципа самообслуживания, инновационной техники трудоемкость обслуживания животных снижается в 1,5 - 2,0 раза.

Таблица 4.

Производство и обеспеченность животноводства травянистыми кормами в 2019 г.

Районы	Посевная площадь, га	Валовой сбор, тонн	Урожайность ц/га	Потребность жив-ва (молоко +прирост КРС) тонн	Обеспеченность, в %
Ленкорань	19955	9495,4	47,6	261416	36,3
Аранский район	346192	93667,0	27,1	945591	99,0
Гянджа-Газах	68857	96931,2	14,1	336012	28,8
Шеки-Закатала	38511	86640,5	22,3	215677	40,2
Губа-Хачмаз	14075	14392,0	10,2	216801	66,4
Горный Ширван	5930	7947,0	13,4	128439	62,0
Всего	529447	349548,1	146	22149,1	15,8

Источник: Таблица составлена автором на основе данных Госкомстата за 2020 г.

При этом наивысшая эффективность автоматизации и механизации в животноводстве достигается при комплексном ее осуществлении и переводе на машинное выполнение всех процессов и операций, включая процессы и операции жизнеобеспечения животных и птицы, выращивания молодняка, воспроизводства стада (поение, кормление, ветеринарная защита, воздухообмен, температура в помещениях), а также при создании оптимальных условий содержания для осуществления физиологических процессов. Исследования показывают, что применение средств автоматизации при доении коров в стойлах позволяет оператору выдаивать до 35-40 коров в час и при доении в молокопровод до 45 коров. При беспривязном содержании коров и доении в доильных залах производительность труда повышается до 60-70 коров, достигаются минимальные затраты труда на доение животных, по сравнению с привязным. При использовании многофункциональных раздатчиков-измельчителей кормов, широко применяемых на фермах западных стран почти в два раза уменьшаются затраты труда, на 26,6% металлоемкость и в 2,2 раза номенклатура техники по сравнению со стационарными кормоприготовительными цехами. Организация процессов уборки и подготовки навоза к использованию оказывает существенное влияние на эффективность производства продукции животноводства, а также сельскохозяйственного производства в целом. Из-за разрыва единой технологической цепи – чистки помещений от экскрементов, их хранения и подготовки удобрений, даже в лучшие годы в нашей стране в качестве органических удобрений, ежегодно использовалось не более 35% накапливаемого навоза. В настоящее время в качестве удобрений используется менее одной трети навоза и удобряется всего 1% пашни.

Нужно отметить, что в современных условиях существенное повышение эффективности выполнения процесса может быть достигнуто на основе организации серийного производства и массового применения штанговых транспортеров. Штанговые транспортеры по сравнению с другими конструкциями имеют ряд преимуществ – ниже их стоимость и удельная энергоемкость, выше надежность, они обеспечивают эвакуацию навоза любой влажности. Применение средств комплексной механизации и ресурсосберегающих технологий обеспечит производство высококачественной продукции с удельными затратами рабочего времени на 1 ц молока 1,0-1,5 чел.час, прирост скота 5,0-6,0 чел.-час, рентабельности производства не ниже 25-30%. [Коростелева, О.Н., Севрюкова, 2017, Крылатых, Э.Н., Фролова, Е.Ю., 2017].

Исследования показывают, что в современный период повышение конкурентоспособности продукции животноводства в нашей стране будет обеспечиваться на основе комплексной реализации следующих инженерно-технологических, организационно-экономических и экологических мероприятий:

- технического переоснащения и модернизации действующих, строительства новых оптимального уровня концентрации объектов с применением высокоэффективной инновационной техники, комплексной механизацией и автоматизацией выполнения процессов и ресурсосберегающих технологий;
- совершенствования способов содержания и кормления животных, оптимизации параметров микроклимата в помещениях, балансирования кормовых рационов, обеспечивающих повышение продуктивности животных до 20-25%, рациональное использование кормов, исключение их порчи и потерь и на той основе снижение издержек производства, рост инвестиционной привлекательности отрасли;

- оптимизация размеров предприятий, повышение квалификации персонала и оплаты труда, улучшения организации труда и управления, усиления экономических стимулов ведения подотраслей – финансовой поддержки, совершенствования системы кредитования, введения льготных тарифов на энергоресурсы и потребляемые ресурсы промышленного производства – витамины, лечебные и кормовые добавки, строительные материалы;

- устранения загрязнения водного, воздушного бассейнов, почвы выбросами вредных газов, патогенными микроорганизмами, семенами сорняков на основе очистки вентиляционных выбросов, подготовки высококачественных органических удобрений из экскрементов. Несмотря на повышение уровня среднемесячной оплаты труда в сельхозорганизациях в 2019г. – 371,4 ман. против 245,8 ман. в 2015г., она всё еще существенно ниже уровня оплаты труда по экономике в целом. Повышение квалификации работников животноводства, особенно при применении инновационной техники и ресурсосберегающих технологий необходимо осуществлять с одновременным ростом их оплаты труда. Рост квалификации – это и условие повышения качества продукции, производительности труда, рационального использования ресурсов и одновременно – условие для закрепления кадров на селе.

Выводы

Приведенные выше направления научных исследований по аграрной экономике будут способствовать ускорению технического прогресса в сельском хозяйстве и выполнению Госпрограммы социально-экономического развития на 2019-2023 гг. До половины средств амортизационного фонда предприятий используется на потребление или покрытие недостатка оборотных средств. В результате воспроизводство подавляющей части общественного продукта происходит на устаревшей технологической основе, что обуславливает его низкую конкурентоспособность. И не случайно, что инновационный и инвестиционный процессы тесно связаны между собой. Разработка и освоение инноваций всегда требует инвестиций. В основе оценки конкурентоспособности в данной работе лежит положение, что только стабильно рентабельные в течение ряда лет отрасли могут устойчиво развиваться. Рентабельность без субсидий – индикатор конкурентоспособности, с учетом субсидий – позволяет оценить насколько значима роль государства в поддержании жизнеспособности отрасли.

Список литературы / References

- Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri (2020). Bakı, “Səda”, 770 s.
Statistik məcmuə (2015-2021). «Sosial, iqtisadi artım» 2015-2021 illər.
Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri (2021). Bakı, “Azərbaycanın sənayesi” ,2021, c.15.
Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı (2019). Bakı, 184 s.
Azərbaycanın kənd təsərrüfatı (2020). Statistik məcmuə. Bakı, “DSK”, 775 s.
Коростелева, О.Н., Севрюкова, С.В. (2017). Экспортный потенциал производства крупного рогатого скота на мясо в Брянской области. Никоновские чтения-М., с.186-191.
Крылатых, Э.Н., Фролова, Е.Ю. (2017). Экспортные возможности молочной отрасли Российской Федерации, Никоновские чтения. М., с.173-176.

Bojnec, Š., & Latruffe, L. (2013). Farm size, agricultural subsidies and farm performance in Slovenia. *Land Use Policy*, 32, 207-217.

Mura, L., & Sleziak, J. (2014). Innovation and Entrepreneurship Network. In 5th Central European Conference in Regional Science (CERS) Proceedings, (pp. 643-651). Košice: Technical University Košice.

Статистическая оценка уровня технологического состояния аграрной отрасли экономики

Наиля Алиева

Д.ф.э.н., доц. кафедры «Экономика» Азербайджанского Государственного
Экономического Университета

E-mail: aliyevanaila@rambler.ru

Резюме. Целью данной работы является рассмотрение основных факторов, препятствующих развитию компаний и фирм в инновационной сфере. Методологией исследования послужили анализ и наблюдение, статистическая группировка, опрос, экспертная оценка. Значимостью внедрения является активизация процессов интенсификации как основное средство повышения эффективности и устойчивости функционирования аграрной отрасли и улучшение качества выпускаемой продукции для более полного удовлетворения растущих потребностей населения. Выводы, сделанные в работе: приведенные ниже направления научных исследований по аграрной экономике будут способствовать ускорению технического прогресса в сельском хозяйстве и выполнению Госпрограммы социально-экономического развития на 2019-2023 гг. Научная новизна исследования в целом состоит в предлагаемой модели взаимодействия при применении проектного подхода на микро, малом и среднем аграрно-перерабатывающем предприятии с привлечением ресурсов сети инновационных инфраструктур.

Ключевые слова: добавленная стоимость, агроперерабатывающая отрасль, трансфер технологий, наукоемкость новых технологий, высокотехнологичные экспортно-ориентированных производства, выпуск инновационной продукции, моделей агропромышленного развития, конкурентоспособная продукция.

The present state of the social sphere in ensuring balanced economic development in the regions of Azerbaijan

Svetlana Nadjafli

Institute of Economics

Senior fellow

E-mail: necefli.lana@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-490X-4X42>

Annotation. In the article, the main goal is to ensure a balance of economic development from a regional point of view, to increase social welfare and living standards of the population in the regions, and to open new jobs. All favorable work is being carried out to improve the well-being of the population and eliminate poverty, development and progress are underway both in the socio-economic and in all spheres. It is also the implementation of measures aimed at a high level of development of the country's economy, especially in the context of globalization, the effective deployment of labor resources in the regions of Azerbaijan.

Key words: economic development, regional, balance, socio-economic, labor resources, social welfare

JEL: J01 **UOT:** 332.522

To cite this article: Nadjafli S. (2022). The present state of the social sphere in ensuring balanced economic development in the regions of Azerbaijan . «*Economic Growth and Social Welfare*» Issue IV, pp.67-72

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

Azərbaycan regionlarında tarazlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında sosial sferanın mövcud vəziyyəti

Svetlana Nəcəfli

İqtisadiyyat İnstitutu

Böyük elmi işçi

E-mail: necefli.lana@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-490X-4X42>

Annotasiya: Məqalədə əsas məqsəd iqtisadi inkişafın regional baxımdan tarazlığının təmin edilməsi, regionlarda əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, yeni iş yerlərinin açılması istiqamətində təhlil edilib, bəxşilmişdir. Əhalinin rifahının yaxşılaşması, yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün bütün əlverişli işlər aparılır, həm sosial – iqtisadi, həm də bütün sahələr üzrə inkişaf və irəliləyişlər davam etməkdədir. Eləcə də ölkə iqtisadiyyatının, xüsusi ilə də qloballaşma şəraitində Azərbaycan regionlarında əmək ehtiyatlarının səmərəli yerləşməsinin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi istiqamətinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, regional, tarazlı, sosial – iqtisadi, əmək ehtiyatları, sosial rifah

JEL: J01, **UOT:** 332.522

Məqaləyə istinad: Nəcəfli S. (2022). Azərbaycan regionlarında tarazlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında sosial sferanın mövcud vəziyyəti. «*İqtisadi Artım və İctimai Rifah*» №4, səh.67-72

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Giriş / Introduction

Ölkəmizdə aparılan güclü islahatın əsas məqsədi iqtisadi inkişafın regional baxımdan tarazlığının təmin edilməsi, regionlarda əhalinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və bununla bərabər ölkə iqtisadiyyatının, xüsusi ilə də qloballaşma şəraitində Azərbaycan regionlarında əmək ehtiyatlarından istifadənin kompleks təhlili və qiymətləndirilməsinə, əmək ehtiyatlarının səmərəli yerləşməsinin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi istiqamətinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Əsas hissə/Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2021) əsasında olan məlumatlar, Muradovun fikrincə (2001) "...ölkənin və onun regionlarının əmək potensialı-onların kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərinin vəhdəti aspektində nəzərdən keçirilən müvafiq əmək ehtiyatlarıdır. Səlimov qeyd edir ki, "Bu gün Azərbaycan beynəlxalq miqyasda həm demokratik dövlət, həm özünəməxsus inkişaf modelinə malik olan ölkə, həm də etibarlı tərəfdaş kimi tanınır", Nəcəflihesab edir ki, "Azərbaycanın iqtisadi və inzibati rayonlarında iqtisadi potensialdan istifadə yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir.

Metodologiya

Tədqiqatın yerinə yetirilməsi prosesində müqayisə, analitik ümumiləşdirmə, sistemli təhlil, riyazi-statistik təhlil və s. metodlardan istifadə edilmişdir. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, bülletenləri; İqtisadi İnkişaf, Kənd Təsərrüfatı, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliklərinin məlumatları və s. təşkil edir.

Nəticələr və müzakirələr

İqtisadiyyatın sürətli inkişafı ilə yanaşı son illər əhalinin rifahını səciyyələndirən göstəricilərdə də yüksək artım dinamikası müşahidə edilmiş 2018-cü illə müqayisədə 2021-ci ildə əhalinin gəlirləri 6 dəfə artmışdır. Bu dövrdə mizlə işləyənlərin orta aylıq əmək haqqı 4,5 dəfə artaraq inflyasiya səviyyəsini 2,7 dəfə üstələmiş və 350 manata çatmışdır. 2018-ci il sentyabr ayından minimum əmək haqqının və pensiyanın minimum məbləğinin 260 manata çatdırılır. 2018-i ildə ölkə əhalisinin təxminən 15%-i yoxsulluq şəraitində yaşamışsa, 2021-ci ilin sonuna bu kateqoriya əhalinin yalnız 5,2% -ə aid olunur. 2018 –ci ilin sentyabr ayında pensiyaların 260 manat olması və bütün büdcədən maliyyələşən işçi qüvvələrin ümumi aylıq əmək haqqı 20% artmışdır. Bu il 2021-ci ildən etibarən pensiyanın minimum məbləğinin 300 manata çatdırılacaq, yəni 40-% artması nəzərdə tutulub.

Ümumiyyətlə ölkə Prezidentinin bu təşəbbüsü təqdirə layiqdir. Əhalinin rifahının yaxşılaşması üçün, yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün bütün əlverişli işlər aparılır, həm sosial – iqtisadi, həm də bütün sahələr üzrə inkişaf və irəliləyişlər davam etməkdədir. Demək olar ki, regionlararası iqtisadi əlaqələrin səmərəli qurulması, hər bir ərazi daxilində istehsalın elə məqsəduyğun inkişafını nəzərdə tutur ki, bu şəraitdə hasil edilən məhsulun istehlak rayonlarına daşınması üçün ən az maddi əmək və maliyyə vəsaiti sərf edilsin. Buna görə də regionlararası iqtisadi əlaqələrin yaxşılaşdırılması vəziyyətləri yerli ehtiyat mənbələrindən daha səmərəli istifadə edilməsini tələb edir.

Əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlişinə doğru istiqamətlənmiş sosial siyasət qeyri istehsal sahələrin inkişafını təmin etməklə yanaşı, iqtisadi inkişafa təkan vermişdir. Müasir dövr baxımdan iqtisadi problemlərə şərh vermək öncəki illərə nisbətən daha mürəkkəb və çətindir. İnsanların istək və arzuları inkişaf edir ki, bu da şübhəsiz ki, onların tələbatlarında təcəssüm olunur. Tələbatları ən yaxşı formada münasib qiymətlərlə təmin etmək isə müəssisələrin rəqabətqabiliyyətli probleminin həllindən asılıdır.

Azərbaycan xalqı tarixinin ən şanlı dövrlərindən birini yaşayır. Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu bütün dünyaya öz qüdrətini göstərdi. Ermənistan və havadarları tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarımız əsgər və zabıtlərimizin canı, qanı bahasına azad olundu. Şanlı qələbəmizlə ərazi bütövlüyümüz təmin edildi. Bir ölkə vətəndaşı olaraq, Azərbaycan Ordusunun şücaətindən, mərdliyindən, zəfərindən danışmaq nə qəbər qürurverici hiss, nə böyük xoşbəxtlikdirsə, 30 il ayrı düşdüyümüz ərazilərimizin iqtisadi potensialını yazmaq bir o qədər sevindirici haldır. Əlbəttə, işğaldan azad olunan regionun tarixi-mədəni əhəmiyyəti ölçüyəgəlməzdir. Yuxarı Qarabağ və işğal edilmiş ətraf rayonlarımız tarixi-

mədəni dəyəri, füsunkar təbiəti ilə yanaşı, yeraltı və yerüstü sərvətlərə, zəngin iqtisadi potensiala, geniş turizm imkanlarına malikdir. Bu rayonlarımız aqrar üstünlüyü, xammal bazası və emaledici sənaye istehsalı baxımından əlverişlidir. İşğaldan azad olunan ərazilərdə müxtəlif xidmət sahələrinin bərpası prosesi davam edir. “Azərişiq” Qarabağda” layihəsi çərçivəsində ASC işğaldan azad edilmiş ərazilərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən strateji obyektlərin elektrik enerjisi ilə təmin olunması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirir. Azərbaycan dövlətinin maliyyə xərclərini işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaradılacaq yeni iqtisadi dəyəri dəfələrlə üstələyəcəkdir. Bu ərazilərin bərpası ilə çoxlu sayda yeni iş yerləri açılacaq. Belə ki, yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi vətəndaşlarımızın işlə təminatına müsbət təsir göstərəcək. İqtisadiyyatın inkişafı yeni iş yerlərinin açılmasına zəmin yaradacaq. Müzəffər ordumuzun qələbəsi qeyri-neft sektorunun böyüməsinə, Azərbaycan iqtisadiyyatının daha da çiçəklənməsinə təkan verəcək. Bildiyimiz kimi Prezidentin fərmanı ilə 2021-ci il 7 iyul tarixdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonlarının bölgüsü aparıldı və iqtisadi rayonların bir neçəsinin adı dəyişildi və yeni iqtisadi rayonlar yaradıldı. Hal hazırda 14 iqtisadi rayon var.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi rayonlar üzrə Yeni açılmış iş yerlərinin sayı

	2021-ci il İqtisadi rayonlar	Yeni iş yerlərinin sayı cəmi	Yeni yaradılmış müəssisə və təşkilatlard a	Mövcud müəssisə və təşkilat larda	Fəaliyyəti bərpə edilmiş m/t -da	Digər tədbirlər üzrə	Yeni yaradılmış fərdi sahibkarlıq subyektlərinin sayı
	Azərbaycan Respublikası	128979	8063	96426	419	24071	165101
1	<u>Bakı</u>	89404	5648	83639	117	-	25149
2	<u>Naxçıvan MR</u>	955	60	319	4	572	2404
3	<u>Abşeron-Xızı</u>	3139	478	2573	21	67	6483
4	<u>Dağlıq Şirvan</u>	2541	174	312	-	2055	9355
5	<u>Gəncə-Daşkəsə</u>	4318	366	2340	124	1488	9574
6	<u>Qarabağ</u>	4536	120	398	-	4018	16021
7	<u>Qazax-Tovuz</u>	3377	169	1111	21	2076	16183
8	<u>Quba-Xaçmaz</u>	1775	68	941	-	766	14537
9	<u>Lənkəran-Astara</u>	8478	317	323	28	7810	16604
10	<u>Mərkəzi Aran</u>	4883	263	667	-	3953	13638
11	<u>Mil-Muğan</u>	1801	6	1405	-	390	10604
12	<u>Şəki-Zaqata</u>	1989	195	1167	5	622	13544
13	<u>Şərqi Zəngəzur</u>	230	21	206	3	-	382
14	<u>Şirvan-Salyan</u>	1553	178	1025	96	254	1023

Azərbaycan Respublikası DSK. məlumatları əsasında hesablanmış və tərtib edilmişdir.

Bakı-2021,səh..32-36.

Nəticədə cədvəl 5-dən görndüyü kimi yeni iş yerlərinin sayı statistik məlumatlar əsasında əvvəlki illərə nisbətən 2021-ci ildə Bakıda 1,4%, Naxçıvanda 13,5%, Abşeron –Xızı iqtisadi rayonda 4,1%, Dağlıq-Şirvan iqr 5,0%, Gəncə-Daşkəsən iqr 3,0%, Qarabağ iqr 2,8% , Qazax-Tovuz iqr 3,8% , Quba-Xaçmaz iqr 7,8%, Lənkəran-Astara iqr 1,5%, Mərkəzi Aran iqr 2,6%, Mil-Muğan iqr 7,1%, Şəki-Zaqata iqr 6,8%, Şərqi Zəngəzur iqr 5,6, Şirvan-Salyan iqr 8,3% artım olmuşdur.

Yeni iş yerlərinin açılması, sahibkarlığın inkişafı ümumilikdə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə təsir edir, bu isə öz növbəsində vətəndaşın öz həyatını və ailə üzvlərini təmin edəcək qədər pul qazanmasına xidmət edir. Müasir şəraitdə hər bir ölkənin iqtisadi həyatı, onun əhalisinin istehlakı digər ölkələrdə istehsal olunan kənd təsərrüfatı, sənaye məhsulları olmadan dolğun ödənilə bilməz. Xarici ticarət əlaqələri vətəndaşların həyat səviyyəsinə böyük təsir göstərir. Müstəqillik əldə olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikası dünyanın bir çox ölkələri ilə ticarət əlaqələri qurur və beləliklə, dünya iqtisadiyyatına intensiv olaraq inteqrasiya edir.

Nəticə/Conclusion

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın iqtisadi rayonlarının, o cümlədən inzibati rayonlarının iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi və mövcud konseptual yanaşmalar, həmçinin istifadə olunan metodikalarının əsaslığı öyrənilmiş və ilkin variantda Azərbaycanın regionlarının, o cümlədən inzibati rayonlarının iqtisadi potensiallarının istifadəsi yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Həm də beynəlxalq təsərrüfat sistemində yaranmış şərait, xüsusilə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın yüksək sürətlə inkişaf etməsi ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi asılıqlarının, dünya bazarında rəqabətin transmilli korporasiyalrın rolunun güclənməsi və s. müxtəlif iqtisadi nəzəriyyələrin xarici ticarət iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsinə diqqətin yönəldilməsini tələb edir.

İqtisadiyyatın sürətli inkişafının nəticəsi olaraq gəlirlərin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi iqtisadi inkişaf layihələrin həyata keçirilməsi imkanlarını xeyli genişləndirmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

- Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları. Bakı-ELM-2021.
- Azərbaycan Respublikası DSK. Azərbaycan Regionları. Bakı- ELM, 2021.
- Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” Bakı-“ELM”
- Muradov Ş. M. (2020). “Ulu öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasının təntənəsi” nə həsr edilmiş fundamental tədqiqat əsəri. Bakı: Elm.
- Muradov Ş.M. (2001). Azərbaycanda əmək potensialı və ondan istifadənin sosial-iqtisadi strategiyası. Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. “İqtisadiyyat” seriyası, № 3-4, Bakı.
- E Səlimov E. (2022). “Bu gün Azərbaycan beynəlxalq miqyasda həm demokratik dövlət, həm özünəməxsus inkişaf modelinə malik olan ölkə, həm də etibarlı tərəfdaş kimi tanınır”.
- Nəcəfli S.X. (2022). “Azərbaycanın iqtisadi və inzibati rayonlarında iqtisadi potensialdan istifadə” AMEA İqtisadiyyat İnstitutu “İqtisadi artım və ictimai rifah” Bakı-2022, №2, səh..53-60.
- Nəcəfli S.X. (2022). “Один из факторов экономического потенциала Ширванского горного Экономического района оценка эффективности использования” IV Международная научно-практическая конференция, 15-16 Мая 2022, Алматы, Казахстан. Ст. 226-229.

Современное положение социальной сферы в обеспечении сбалансированного экономического развития в регионах Азербайджана

Светлана Наджафли

Институт Экономики

Старший научный сотрудник

E-mail: necefli.lana@mail.ru

Резюме. В статье основной целью является обеспечение сбалансированности экономического развития с региональной точки зрения, повышение социального благосостояния и уровня жизни населения в регионах, открытие новых рабочих мест. Проводятся все благоприятные работы для повышения благосостояния населения и ликвидации бедности, идет развитие и прогресс как в социально-экономической, так и во всех сферах. Это также реализация мер, направленных на высокий уровень развития экономики страны, особенно в условиях глобализации, эффективное размещение трудовых ресурсов в регионах Азербайджана.

Ключевые слова: экономическое развитие, региональное, сбалансированное, социально-экономическое, трудовые ресурсы, социальное обеспечение

The importance of green financial mechanism in implementing the concept of sustainable development

Tural Mammadzade

Faculty of Management, Dean

"Nakhchivan" University

E-mail: turalmemmedov521@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9876-613X>

Annotation. The article mainly analyzes the principles of green economy according to the concept of sustainable development. Within the framework of the green economic system, the analysis of "green finance" mechanisms for protecting the ecosystem, ensuring environmental safety, combating climate changes, and reducing carbon emissions is being carried out. Also, the research shows a number of examples of financial mechanisms such as green financial products, green financial institutes, green bond, green mortgage, green loan, green car loan, green insurance. The main goal in the application and use of these financial mechanisms is the formation of accessibility and favorable conditions for the application of sustainable development principles. In order to achieve the goals arising from this principle, all the countries of the world must mutually build their economic systems and make the right financial decisions for a healthy environment and a healthy society for future generations. In the study, the mechanisms of this were shown, researches were conducted on financial forms and types.

Keywords: sustainable development, green economy, green finance, financial mechanism, green bond, carbon emission, climate change.

JEL: G21, G22, G31 **UOT:** 336

To cite this article: Mammadzade T. (2022). The importance of green financial mechanism in implementing the concept of sustainable development . «*Economic Growth and Social Welfare*» Issue IV, pp.73-84

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsində yaşıl maliyyə mexanizminin əhəmiyyəti

Tural Məmmədzadə

“Naxçıvan” Universiteti, Naxçıvan şəhəri,

“İdarəetmə” fakültəsi, Dekan

E-mail: turalmemmedov521@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-9876-613X

Annotasiya: Məqalədə əsasən dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq yaşıl iqtisadiyyatın prinsipləri təhlil edilir. Yaşıl iqtisadi sistem çərçivəsində ekosistemin qorunması, ətraf mühitin təhlükəsizliyinin təmin olunması, iqlim dəyişiklikləri ilə mübarizə, karbon emissiyasının azaldılması üzrə “yaşıl maliyyə” mexanizmlərinin təhlili aparılır. Həmçinin tədqiqatda yaşıl maliyyə məhsulları, yaşıl maliyyə insitutları, yaşıl istiqraz, yaşıl ipoteka, yaşıl kredit, yaşıl avtomobil krediti, yaşıl sığorta kimi maliyyə mexanizmlərinə də bir sıra nümunələr göstərilmişdir. Bu maliyyə mexanizmlərinin tətbiqi və istifadəsində əsas məqsəd isə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi üçün əlçatanlığın, güzəştli şərtlərin formalaşdırılmasıdır. Məhz bu prinsipdən irəli gələn məqsədlərə nail olmaq üçün bütün dünya ölkələri qarşılıqlı şəkildə iqtisadi sistemlərini qurmalı və gələcək nəsillərə sağlam ətraf mühit və sağlam cəmiyyət üçün düzgün maliyyə qərarları verməlidirlər. Tədqiqatda da bunun mexanizmləri göstərilmiş, maliyyə forma və növləri haqqında araşdırmalar aparılmışdır.

Açar sözlər: Dayanıqlı inkişaf, yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl maliyyə, maliyyə mexanizmi, yaşıl istiqraz, karbon emissiyası, iqlim dəyişikliyi.

JEL: G21, G22, G31 **UOT:** 336

Məqaləyə istinad: Məmmədzadə T. (2022). Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsində yaşıl maliyyə mexanizminin əhəmiyyəti. «*İqtisadi Artım və İctimai Rifah*» №4, səh.73-84

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Giriş/ Introduction

Dünya iqtisadiyyatına nəzər salsaq görürük ki, atmosferin, hidrosferin zəhərləndiyi, yaşıllıq zolaqlarının tükəndiyi müasir zamanda əhəmiyyətli mövqe əldə edən “yaşıl iqtisadiyyat” - məhsulları yaşıl fonda daha baha dəyərdə istehlakçıya, bazara çatdırmaq deyil, “davamlılıq” prinsipi əsasında- ekosistemi və gələcək nəsilləri düşünərək - təbiətdə mövcud olan bütün resursların səmərəli şəkildə istifadəsinə nail olmaqdır.

OECD, UNEP kimi beynəlxalq təşkilatlar “yaşıl böyümə” və ya “yaşıl iqtisadiyyat”ı ekoloji təhlükəsizliyi təmin edən mal və xidmətlərin istehsal və istehlakını, həmçinin yaşıl inkişafa yatırılan investisiyaları nəzərdə tutaraq bir anlayış olaraq təyin edirlər. Bu baxışda ekoloji davamlılıq təmin edilərkən iqtisadi inkişaf, gəlir artımı, məşğulluq və yoxsulluğun azaldılması düşünülür. [6, s.16]

Ətraf mühitin mühafizəsi və “yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün bütün sahələrin kompleks şəkildə, məqsədyönlü inkişafı və qarşılıqlı əlaqəsi olduqca vacibdir. “Yaşıl iqtisadiyyat”ın düzgün və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi, ətraf mühitin kənar təsirlərdən müdafiəsi üçün maliyyələşdirmə mexanizminin olması labüddür. Bildiyimiz kimi, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsi üçün iqtisadi, sosial və ətraf mühit layihələrinin icrasının qarşısında duran ən böyük maneələrdən biri məhz maliyyə problemləridir.

Maliyyə sektoru ilə bu problemlərin həlli istiqamətində “yaşıl maliyyə məhsulları və xidmətləri” təqdim etməklə yaşıl maliyyə mexanizmlərindən istifadə nəticəsində problemin həlli üzrə strategiya formalaşdırmaq olar. Bütün bunların əsasında isə maliyyə institutları durur. Belə ki, maliyyə institutları dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına zidd olan layihələrə müxtəlif maliyyə vəsaitləri ayrılmasında vasitəçi rolunda çıxış etdikdə problemlər olduğu kimi davam edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə vəsaitləri istənilən layihənin reallaşması üçün ilkin resurs olduğundan bu problemin həlli üçün istər maliyyə institutları istər kapital qoyanlar, istərsə də istehlakçılar “yaşıl iqtisadiyyat” qaydalarına uyğun olaraq vəsaitlərini yönləndirməlidirlər. Məhz buna görə də maliyyə sektorunun qarşısında duran əsas məsələ “yaşıl iqtisadiyyata uyğun layihələr”-in dəstəklənməsi və bu istiqamətdə məhsul və xidmət yaradılmasıdır.

Müasir dövrdə global ekoloji problemlərin həlli yollarından biri maliyyə resurslarının və investisiyaların enerji resurslarının və təbiətin mühafizəsinə yönləndirilməsidir.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Bu gün global səviyyədə əsas məqsəd əhalinin, sahibkarların, həmçinin dövlətin “yaşıl iqtisadiyyat”ın prinsipləri üzrə səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün maliyyə alətlərinin və mexanizmlərinin “yaşıl maliyyə” prinsipi üzrə qurulmasıdır.

“Yaşıl maliyyə”nin nə olduğunu aydın şəkildə izah edə biləcək vahid razılaşdırılmış tərif yoxdur. Noh “yaşıl maliyyə”ni maliyyə xidmətlərini aktivləşdirən, ətraf mühiti yaxşılaşdıran və iqtisadi artımı stimullaşdıran maliyyə fəaliyyətləri olaraq təsvir edir. (V.Qasımlı və b. (2022, s.118)

Rakić və Mitić (2012) görə, yaşıl maliyyə aşağı karbonlu yaşıl inkişafı dəstəkləmək üçün ətraf mühit, enerji səmərəliliyi və çirkləndirici emissiyaların azaldılmasını nəzərə alan yeni texnologiyalar, maliyyə məhsulları, sənaye və xidmətləri özündə birləşdirməlidir.

Yaşıl Maliyyə ilə əlaqəli bir neçə anlayış var: Davamlı Maliyyə, Ətraf Mühitin Maliyyəsi, Karbon Maliyyəsi və İqlim Maliyyəsi. (H.J.Noh, 2018, s.4)

- **Davamlı Maliyyə**

Berkli Kaliforniya Universitetinə görə, Davamlı Maliyyə - zamanla davamlı olan maliyyə modelləri, məhsulları və bazarları vasitəsilə iqtisadi və sosial dəyər yaratmaq təcrübəsidir. O, təkcə ekoloji cəhətdən deyil, həm də sosial və idarəetmə prinsiplərini nəzərə alaraq daha geniş və əhatəli investisiyaları özündə ehtiva edir.

- **Ətraf Mühitin Maliyyəsi**

Ətraf Mühitin Maliyyəsi ekoloji mühit (hava, su, torpaq və s.) ilə bağlı maliyyə və investisiyalardır. Ətraf Mühitin Maliyyəsi ətraf mühitə vurulan zərəri maliyyə riski hesab edir. Ətraf mühitin maliyyələşdirilməsi çərçivəsində ətraf mühitə zərər vuran və ya potensial ziyan vura biləcək layihələrin maliyyələşdirilməsi qadağandır.

- **Karbon Maliyyəsi**

Karbon qazı və digər istixana qazlarının emissiyalarını azaltmaq məqsədi daşıyan layihələrə resurslar təqdim edilməsidir.

- **İqlim Maliyyəsi**

İqlim maliyyəsi aşağı karbonlu iqtisadiyyata nail olmaq və davamlı inkişafı həyata keçirmək üçün iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma və bu dəyişikliyin təsirlərinin azaldılması üçün həyata keçirilən fəaliyyətləri dəstəkləyir.

Yaşıl maliyyəyə iki yanaşmadan baxmaq olar. Birincisi, yaşıl maliyyə ətraf mühitə dəyən zərərlərin, xüsusən iqlim dəyişikliyinə iqtisadi sistemə və insan cəmiyyətinə təsirinin azaldılmasında rol oynaya bilər. İqlim dəyişikliyi probleminin miqyası bir sıra elmi təhlil və proqnozlarla vurğulandığı üçün bu məsələnin həlli üçün maliyyə dəstəyi ilə bağlı konkret planlar müzakirə olunub. İkincisi, yaşıl maliyyə yaşıl inkişafı dəstəkləyən məqsədyönlü maliyyə kimi rol oynaya bilər. Yaşıl artım ekoloji dayanıqlığı və iqtisadi artımı birləşdirən yeni iqtisadi artım paradigması olduğundan, onu asanlaşdırmaq üçün sənayelərdən kapitalın maliyyələşdirilməsi tələblərinə cavab verən maliyyə rolu lazımdır. Yaşıl maliyyənin əhəmiyyətinin artmasının bir neçə səbəbi var:

Birincisi, ətraf mühitin məhv edilməsi və təbii ehtiyatların tükənməsi ilə bağlı risklər günbəgün artmağa davam edir. Elə buna görə də, firmalar potensial iqtisadi itkilərdən qaçmaq üçün bu riskləri idarə etməyə hazır olmalıdırlar.

İkincisi, steykholderlər (maraqlı tərəflər) firmaların və maliyyə agentliklərinin sosial məsuliyyət daşımasını tələb edir.

Üçüncüsü, problemin ciddiliyi son zamanlar daha da artıb. Başqa sözlə, iqlim dəyişikliyi, təbii sərvətlərin çatışmazlığı, ətraf mühitin məhv edilməsi kimi böhranlarla bağlı sosial şüurda dəyişiklik olub.

Dördüncüsü, ətraf mühitə dair beynəlxalq müqavilələr və qaydalar tədricən gücləndirilir. Qlobal Hesabat Təşəbbüsü (GRI), ISO 26000 və Məsuliyyətli İnvestisiya Prinsipləri (PRI) buna ən yaxşı nümunələrdir.

Beşincisi, davamlılığı vurğulamaq üçün firmaların idarəetmə paradigmalarının dəyişməsi tendensiyası formalaşmışdır.

Yaşıl maliyyənin əhəmiyyətinin artmasına baxmayaraq bununla belə, yaşıl sənayelərin düzgün maliyyələşdirilməsinin qarşısını alan bəzi çətinliklər var.

Birincisi, yaşıl sənayelərə investisiya qoymaq yüksək qeyri-müəyyənlik səviyyəsinə malikdir. Bunun səbəbi yaşıl sənayelərin əksəriyyətinin maddi aktivlərə deyil, qeyri-maddi aktivlərə sahib olmasıdır.

İkincisi, yaşıl sənayelərə investisiyalar uzunmüddətli perspektivdən gələcək artım potensialına əsaslanır.

Üçüncüsü, investorlar və yaşıll sənaye şirkətləri arasında məlumat asimetriyası mövcuddur ki, bu da nəticədə əməliyyatlarda güc balansının pozulmasına və kapital bazarında uğursuzluğa səbəb ola bilər. Buna görə də yaşıll inkişafı dəstəkləmək üçün əənəvi maliyyədən fərqli yeni yanaşma tələb olunur.

“Yaşıll maliyyə” aşağı karbonlu, davamlı və inklüziv üsullarla əənəvi iqtisadiyyatın transformasiyasını təşviq edən bir sistemdir. Yaşıll maliyyə modelinə davamlı inkişaf layihələri və təşəbbüsləri, ekoloji məhsullar və siyasətlər üçün istifadə edilən bütün maliyyə alətləri və s. daxildir. Yaşıll maliyyənin iki əsas məqsədi ətraf mühitin xarici təsirlərini minimumlaşdırmaq və risk faktorlarını azaltmaqdır.

Yaşıll maliyyənin geniş və iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun miqyasda tətbiqi davamlı olmayan investisiyalar əvəzinə yaşıll böyümə modellərinə üstünlük verilməsini təmin edir. Bu model BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə müəyyən edilmiş bütün dayanıqlı inkişaf meyarlarına uyğun və bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir.

Yaşıll maliyyə investisiya, bank və sığorta məhsulları və s. kimi geniş çeşidli maliyyə məhsul və xidmətlərini əhatə edir. Bu maliyyələşdirmə modelində dominant maliyyə alətləri borc və kapitaldır. Artan tələbi ödəmək üçün yaşıll istiqrazlar və karbon bazarı alətləri kimi yeni maliyyə alətləri, həmçinin yaşıll banklar və yaşıll fondlar kimi yeni maliyyə institutları yaradılır. Bərpa olunan enerji investisiyaları, davamlı infrastruktur maliyyəsi və yaşıll istiqrazlar yaşıll maliyyə fəaliyyətlərində ən populyar və tələb olunan sahələrdir.

Yaşıll maliyyə ekoloji, sosial və idarəetmə (ESG) meyarlarını investisiya qərarlarına integrasiya edən və daha dayanıqlı iqtisadiyyatın inkişafını təşviq etmək üçün risklərin idarə edilməsinə davamlılığı daxil edən bütün maliyyə sektorlarına və aktiv siniflərinə investisiyaları maliyyələşdirir. Bu gün investisiya dəyəri zəncirinin müxtəlif iştirakçıları ESG məlumatlarını öz hesabat proseslərinə getdikcə daha çox daxil edirlər.

Metodologiya.

Tədqiqat işində qruplaşdırma, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və analitik ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr və müzakirə

Yaşıll maliyyənin çətinlikləri və imkanları

Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq üçün tələb olunan maliyyə çatışmazlığının hətta inkişaf etməkdə olan ölkələrdə belə ildə bir neçə trilyon dollar olduğu güman edilir. Aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid yalnız özəl sektorun yüksək səviyyədə iştirakı ilə maliyyələşdirilə bilən əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir. Özəl investisiyalarda ESG mülahizələrinin qəbul edilməsi risklərin idarə edilməsi təcrübəsindən innovasiya yanaşmalarına və biznes və cəmiyyət üçün uzunmüddətli dəyər yaradan yeni imkanlara çevrilir. Bununla belə, yaşıll sərmayələr üçün kapitalın səfərbər edilməsi müxtəlif mikroiqtsadi problemlər səbəbindən məhdud olmuşdur.

Məsələn, uzunmüddətli yaşıl sərmayələr və investorların nisbətən qısamüddətli zaman üföqləri arasında ödəmə uyğunsuzluğu var. Üstəlik, indiyədək fiskal və ekoloji siyasət yanaşmaları çox vaxt razılaşdırılmayıb. Özəl sektorun maliyyəsini inkişaf etdirmək və şaxələndirmək üçün hökumətlər kapital axını artırmaq və xüsusən də potensialın yaradılması təşəbbüsləri vasitəsilə müxtəlif aktiv siniflər üzrə innovativ maliyyə yanaşmalarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif tərəflərlə işləyə bilər.

Yaşıl maliyyə ilə bağlı ən mühüm məsələlərdən biri odur ki, investorlara və maliyyə institutlarına kapitalı səmərəli şəkildə bölüşdürmək və əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək üçün “yaşıl”ın vahid tərifı və yaşıl fəaliyyətlərin dəqiq təsnifatı lazımdır.

Ümumi yaşıl maliyyə aləti yaşıl istiqrazdır. Yaşıl bağın nədən ibarət olduğunu müəyyən edən davranış kodeksi var. Tələblərə uyğun gəlmək üçün istiqraz gəlirlərin istifadəsi meyarlarına cavab verməli, layihənin qiymətləndirilməsi və seçimi üçün prosesə malik olmalı, hər hansı gəlirin düzgün idarə olunmasını təmin etməli və ətraflı hesabat təqdim etməlidir.

Davamlı İnkişaf Məqsədləri və Yaşıl Maliyyə

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) maliyyə sistemlərini 2030-cu ilədək davamlı inkişaf hədəfinə uyğunlaşdırmaq üçün ölkələr, maliyyə tənzimləyiciləri və maliyyə sektoru ilə işləyir. O, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunmasını dəstəkləmək üçün maliyyə axınlarını istiqamətləndirir. Müasir qloballaşan iqtisadiyyatın mərkəzində bankların və investorların müxtəlif sektorlara kapital ayırdıqları maliyyə bazarları dayanır. Ayrılmış kapital ekosistemləri və sabahın istehsal və istehlak modellərini formalaşdırır.

Yaşıl maliyyə üzrə cari işlərin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- Əlverişli mühitin yaradılmasında dövlət sektorunun dəstəklənməsi;
- Yaşıl istiqrazlar kimi maliyyələşdirmə mexanizmlərində dövlət-özəl tərəfdaşlıqlarının təşviq edilməsi;
- Mikrokreditlə kiçik və orta bizneslərin potensialının artırılması; [6]

BMT-nin resurs səmərəliliyi proqramı vasitəsilə “yaşıl maliyyə” ölkələrə maliyyələşdirmə sistemi üçün siyasətlərini və tənzimləyici mühitlərini nəzərdən keçirmək və davamlı maliyyə yol xəritələrini hazırlamaq üçün xidmətlər təqdim edir. Bu prosesdə mərkəzi bankları dəstəkləməklə BMT yerli maliyyə bazarlarında bütün maraqlı tərəflərə subregional, regional və global səviyyələrdə çoxölkəli siyasət təşəbbüslərinin yolunu formalaşdırmaq və dəstəkləməkdə yardım etməyi planlaşdırır.

Yaşıl maliyyə məhsulları

Yaşıl maliyyə məhsullarını əsasən bu məhsullara tələbatın artması ilə əlaqədar olaraq banklar tərəfindən təklif olunan dörd bank kateqoriyasına bölmək olar:

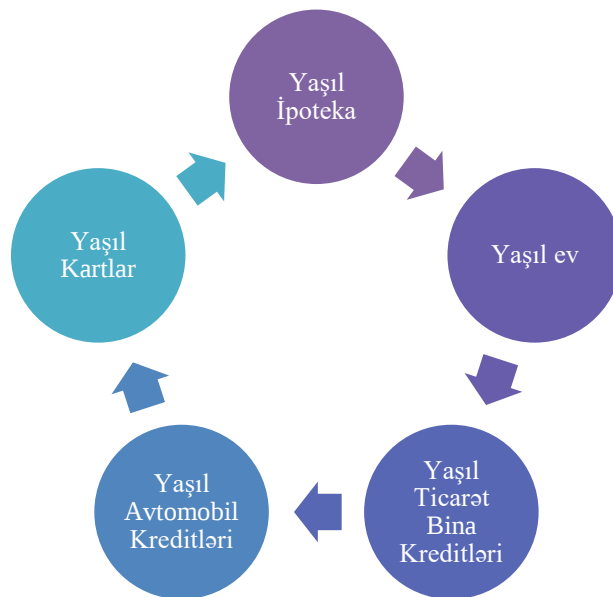
- Pərakəndə Bankçılıq;
- Korporativ və İnvestisiya Bankçılığı;
- Yaşıl Aktivlərin İdarə Edilməsi;
- Yaşıl Sığorta.

❖ Cədvəl 1: Pərakəndə bankçılıq

❖ C
ə
d
v
ə
l

1
:

P
ə
r
a
k
ə
n

“**Yaşıl ipotekalar**” onların təminatçısı olan maliyyə institutları tərəfindən müəyyən edilən standartlara sahib olan evlər (binalar) üçün müəyyən güzəştlərlə verilir.

“**Yaşıl ipotekalar**” nəinki binalara, ətraf mühitin dayanıqlılığı üçün uyğunlaşdırılmış yeni dizaynı ev kreditlərinə də aid edilir ki, bu zaman o “**yaşıl ev**” krediti adlanır. (V.Qasımlı və b. (2022, s.125)

“**Yaşıl Ticarət Bina Kreditləri**” - ənənəvi binalara nisbətən daha az enerji istehlakı, tullantıların azaldılması və daha az çirklənməyə malik yaşıl ticarət binalarına verilən kreditlərdir.

“**Yaşıl avtomobil kreditləri**” - Bu kreditlər müştəriləri aşağı faiz dərəcələri təklif etməklə yüksək sərfəli və ekoloji təmiz avtomobillər almağa sövq edir.

“**Yaşıl kartlar**” - “Yaşıl maliyyə” məhsullarına həmçinin ekoloji fəaliyyətlə əlaqəli debet və kredit kartları daxildir. “Yaşıl” kredit kartının istifadə zamanı istifadəçilər ətraf-mühitin mühafizəsini təbliğ edən məhsullar aldıqda, elektrik avtomobilinin saxlanması və istifadəsi üçün ödənişlərdə, kommunal xidmətlərdən qənaətlə istifadə etdikdə ətraf mühit fondlarına ianə və ya nağd pula konvertasiya edilə biləcək çeklərlə və ya endirimlərlə mükafatlandırılırlar. (V.Qasımlı və b.(2022, s.125)

❖ Cədvəl 2: *Korporativ və İnvestisiya Bankçılığı*

Mənbə: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/452656/adbi-wp866.pdf>

Banklar geniş miqyaslı bərpa olunan enerjinin maliyyələşdirilməsi layihələrinə həsr olunmuş xidmət bölmələri və komandalar yaratmağa başlamışdır. Onlar həmçinin irimiqyaslı təmiz yanacaq və bərpa olunan **“yaşıl enerji layihələri”** üçün əsaslı maliyyələşdirmə tədbirlərindən istifadə etməyə başlayıblar.

“Yaşıl investisiyalar”ın müasir dövrün tələbi və aktual sahəsi olmasına baxmayaraq bu sahə həm də böyük risk faktorlarını da özündə daşıyır. Çünki bu sahə global maliyyə bazarında yeni layihə olduğu üçün, “risk faktoru” xarakteristikasına malikdir. Kapital sahibləri də öz maliyyə vəsaitlərini investisiya edərkən “yaşıl” prinsiplərə uysalar da əsas məqsəd mənfəət əldə etməkdir. Məhz buna görə də “yaşıl investisiyalar”ın maliyyələşdirilməsindəki riskləri minimumam çatdırmaq üçün yeni maliyyə investisiya aləti olan – **“yaşıl sekuritizasiya”**nın yaradılması və istifadəsi zərurəti ortaya çıxmışdır. (V.Qasımlı və b. (2022, s.131)

“Yaşıl Müəssisə Kapitalı və Şəxsi Sərmayə” - Bildiyimiz kimi, şirkətlərin kapital bazarı vasitəsilə maliyyələşdirilməsi zamanı ekoloji məsələlərə daha çox önəm verilir. Banklar təmiz texnologiya təminatçıları, karbon krediti tərtibatçıları və ekoloji məhsul və xidmətləri təşviq edən firmalar üçün IPO-larda (Initial Public Offering - İlk ictimai təklif) sərfəli köməkçi ola bilər. Banklar həmçinin ixtisaslaşmış özəl kapital vahidləri vasitəsilə ətraf mühit layihələri üçün kapital bazası yarada bilərlər.

“Yaşıl indekslər” - Banklar gələcək ekoloji imkanları və təhlükələri nəzərə alan indekslər hazırlayıblar. Nümunə kimi: Merrill Lynch yalnız enerjiyə qənaət və tələbin idarə edilməsinə yönəlmiş enerji səmərəliliyinə dair indeks işləyib hazırlayıb. (H.J.Noh, 2018, s.11)

❖ Cədvəl 3: Yaşıl aktivlərin idarə olunması

Yaşıl Fiskal Fondlar

Yaşıl İnvestisiya Fondları

Karbon fondları

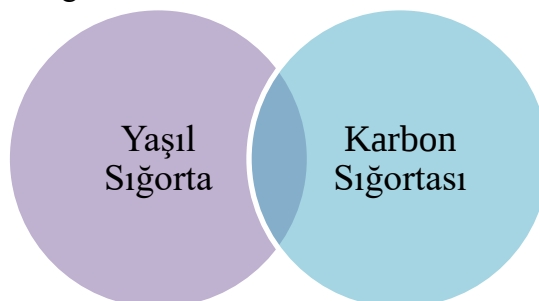
“Yaşıl fiskal fondlar” - dedikdə əsasən maliyyə üstünlükləri ilə fərqlənən bir fond başa düşülür. Yaşıl fiskal fondların tarixinə nəzər salsaq görərik ki, bu layihə üçün ilk addım Hollandiyada reallaşdırılmışdır. "Yaşıl fiskal fond"lardan Holland bankları 1995-ci ildən yararlanmağa başlayıblar. Bu fondların əsas məqsədi isə investorlara müəyyən vergi güzəştləri və aşağı dərəcəli faizlərlə ekoloji tarazlığı pozmayan və ətraf mühiti qoruyan layihələr üçün maliyyə vəsaiti verərək **“yaşıl kreditlər”** təklif etməkdir. (H.J.Noh, 2018)

“Yaşıl İnvestisiya Fondları” – Yaşıl fond yalnız sosial şüurlu hesab edilən və ya birbaşa ekoloji məsuliyyəti təşviq edən şirkətlərə sərmayə qoyacaq qarşılıqlı fond və ya başqa investisiya vasitəsidir. Yaşıl fond alternativ enerji, yaşıl nəqliyyat, su və tullantıların idarə edilməsi və davamlı həyat kimi ətraf mühitə dəstək verən bizneslərlə məşğul olan şirkətlər üçün yönəlmiş investisiya vasitəsi şəklində gələ bilər. Yaşıl fondlar portfeli əsasən Ekoloji, Sosial və İdarəetmə (ESG) meyarlarına əsaslanan investisiya fondlarıdır.

“Karbon fondu”- Karbon fondu, mövcud emissiyaların azaldılması layihələrindən CO2 emissiyasının azaldılması kreditləri almaq və ya CO2 emissiyasının azaldılması kreditləri axını yaradacaq yeni layihələrə investisiya qoymaq üçün investorlardan pul alır. Kioto məqsədləri ilə karbon fondlarına əsaslanan ölkələrə gəlincə, özəl karbon fondları şirkətlərə səmərəli uyğunluq aləti təklif edir, həmçinin investorlara mənfəət əldə etmək imkanı, marketinq imkanları təqdim edir.

❖ Cədvəl 4: Yaşıl sığortanın növləri

“Yaşıl sığorta” - Bu sığorta növü iki sahəni əhatə edir:

1. Sığorta haqlarını ekoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirən sığorta məhsulları;
2. Təmiz texnologiya və emissiyaların azaldılması fəaliyyətləri üçün hazırlanmış sığorta.

Bunlara misal olaraq enerjiyə qənaət edən binalar üçün cəlbədicə tariflərin təqdim edildiyi yaşıl ev sığortasını göstərmək olar.

“Karbon sığortası” - Bu sığorta emissiyanın azaldılması əməliyyatlarında, aşağı karbon layihə qiymətləndirmələrində riski azaltmaq və karbon krediti qiymət dəyişkənliyini idarə etmək məqsədi daşıyır.

Bilindiyi kimi hər hansı iqtisadi sistem, quruluş, siyasət və konsepsiya bütün ölkələrdə eyni nəticəni verməyə bilər. “Yaşıl iqtisadiyyat”ın da tətbiqinin bir sıra üstün və çatışmayan tərəfləri ola bilər ki, bu da İEOÖ-də başqa cür, İEOÖ-də isə başqa cür biruzə ver bilər. Yaşıl sistemə keçidlə əlaqədar əsas problemlər İEOÖ-də və ya təbii resurslarla daha zəngin ölkələrdə baş verə bilər. Yaşıl iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar olaraq 3 əsas mərhələ təsnifatlaşdırılır.

I mərhələdə insanların dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına adaptasiya olunması, yaşıl iqtisadiyyatdan irəli gələn qanunlarla onların məlumatlandırılması, yaşıl istehlak məhsul və xidmətlərindən istifadənin aşılınması qarşıya durur. Bu mərhələ 2020-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir.

II mərhələdə yaşıl iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən onun tərkib hissəsinin, yaşıl investisiyalar, yaşıl maliyyə, yaşıl kredit, yaşıl sığorta və s. mexanizmlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu mərhələnin isə 2020-2030 – cu illərdə icrası qarşıda durur.

III mərhələdə isə digər iki mərhələdə təməli qoyulmuş və icrası həyata keçirilmiş iqtisadi islahatların bəhrəsini verməyi, davamlı inkişafın təmin olunması gözlənilir. Bu mərhələ isə 2030-2050-ci illər aralığındakı dövrü əhatə edir.

Müasir dövrdə global xarakter alan iqtisadi sistemlərdə ekoloji tarazlığın pozulması, təbii ehtiyatların təhlükə yaranacaq səviyyədə azalması və əhali tələbatının durmadan artması dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının məqsədlərinə nail olmaq üçün “yaşıl” iqtisadiyyatın formalaşması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görə də, Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də 5-ci prioritet “Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi” adlanır. Sənəddə ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməsi, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpasının təşviqi, ekoloji baxımdan əlverişli olan “yaşıl” texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi ilə bağlı qarşıya konkret tapşırıqlar qoyulub. [8, 9]

Azərbaycan Respublikasında da yaşıl iqtisadiyyata hədəflənən karbonsuz, iqlimə dayanıqlı inkişaf sahəsində investisiyaları təşviq edən mexanizm yaradan bir sıra siyasi sənədlər hazırlamışdır.

“Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış Konsepsiya” sənədində iqlim dəyişikliyinə ölkənin sosial ictimai həyatına və iqtisadiyyatına mümkün təsirləri və bunun üçün də vacib siyasi tədbirlərin hazırlanmasının əhəmiyyətinə yer verilmişdir. Sənəddə həmçinin qeyd olunmuşdur ki, bir vahid ÜDM-in istehsal edilməsi üçün istifadə edilən enerjinin və CO₂-nin miqdarı 2020-ci il etibarı ilə İƏİT ölkələrinin müvafiq standartları ilə eyni olmalıdır. Azərbaycanın nəzərdə tutulan milli səviyyədə müəyyən olunmuş töhfələri CO₂-də azaldılma aparılacaq bir neçə prioritet sektorları müəyyənləşdirir. Bu prioritetlərə yaşayış və kommersiya binaları, neft və qaz sektorundan çıxan uçucu qazlar və nəqliyyat sektoru daxildir. (10, s.12)

Bu sahədə atılan addımlara baxmayaraq ölkədə hazırda bu sahədə ümumi hüquqi baza çatışmaz olaraq qalır.

Nəticə/Conclusion

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, yaşıl iqtisadiyyatın formalaşması üçün bu dövrlər ərzində maksimum fayda əldə etmək lazımdır. Belə ki, I mərhələdə buraxılan səhvlərin nəticəsi digər mərhələlərdə biruzə verə bilər ki, bu da qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaqda çətinliklər yaradacaqdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr bu problemlə daha çox üz-üzə qalmaqdadır. Bu səbəbdən İnkişaf etmiş ölkələrin İEOÖ-ə və digər zəif inkişaf etmiş ölkələrə dəstək göstərməsinə ehtiyac var. Bu yardımları bir neçə formada göstərə bilərik:

1. Maarifləndirmə nöqtəyi-nəzərindən yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl maliyyə sahəsində kurslar, treyninqlər, simpoziumlar və s. keçirmək;
2. Tədqiqat və inkişaf sahəsində əlaqələri genişləndirərək İEOÖ-i zəruri praktiki informasiyalarla təmin etmək;
3. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün müəyyən maliyyə yardımları, yardım paketləri təqdim etmək;
4. Yaşıl iqtisadiyyatın prinsiplərinə uyğun olan aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi üçün yaşıl investisiya yatırımları etmək;
5. Alternativ enerji mənbələrindən istifadənin təşviqi məqsədilə müxtəlif yaşıl layihələrə qoşulmaqda iqtisadi dəstək vermək və s.

İEO iqtisadi cəhətdən zəif olan ölkələrə bu və ya başqa formada yardım göstərməyəcəyi təqdirdə onların təşəbbüskar tədbirləri uzunmüddətdən sonra özlərinə də ziyan verə bilər. Çünki yaşıl iqtisadiyyat sistemli olmağı tələb edir, sistemdə isə bir elementin inkişaf edib digərinin kənarda qalması sonda sistemin pozulmasına gətirib çıxaracaqdır. [5, s.42]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

- Hee Jin Noh (2018) "Financial strategy to accelerate green growth" Asian Development Bank Institute
- Rakić, Slobodan and Mitić, Petar. (2012). Green Banking: Green Financial Products with Special Emphasis on Retail Banking Products. Sremska Kamenica: Educons University.
- UNEP (2007). Green Financial Products and Services Report.
- Qasımlı V. və başqaları (2022) "Yaşıl iqtisadiyyat" Bakı, 277 s.
- "Yaşıl inkişaf: Enerji səmərəliliyi və alternativ mənbələr" (2014). *Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi*, Bakı , 144 s.
- <http://www.dilekasan.com/yesil-finansman-nedir/>
- <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/452656/adbi-wp866.pdf>
- <https://www.economy.gov.az/az/page/yasil-iqtisadiyyat>
- <https://president.az/az/articles/view/50474>
- https://www.green-economies-eap.org/resources/Azerbaijan_Scaling%20up%20Finance_AZERI%20VERSION_Reduced.pdf

Значение зеленого финансового механизма в реализации концепции устойчивого развития

Турал Мамедзаде

Факультет “Управления”, декан

Университет "Нахчыван"

E-mail: turalmemmedov521@gmail.com

Резюме. В статье в основном анализируются принципы зеленой экономики согласно концепции устойчивого развития. В рамках системы зеленой экономики проводится анализ механизмов «зеленых финансов» для защиты экосистемы, обеспечения экологической безопасности, борьбы с изменением климата, сокращения выбросов углерода.

Кроме того, исследование показывает ряд примеров финансовых механизмов, таких как зеленые финансовые продукты, зеленые финансовые институты, зеленые облигации, зеленая ипотека, зеленый кредит, зеленый автокредит, зеленое страхование. Основной целью применения и использования данных финансовых механизмов является формирование доступности и благоприятных условий для применения принципов устойчивого развития. Для достижения целей, вытекающих из этого принципа, все страны мира должны взаимно строить свои экономические системы и принимать правильные финансовые решения для здоровой окружающей среды и здорового общества для будущих поколений. В исследовании были показаны механизмы этого, проведены исследования финансовых форм и видов.

Ключевые слова: устойчивое развитие, «зеленая» экономика, «зеленые» финансы, финансовый механизм, «зеленые» облигации, выбросы углерода, изменение климата.

Global economic and financial crisis and its effect on the economy of Azerbaijan some aspects of its influence

Zaur Asadov

Doctoral student, Institute of Economics

E-mail: zaur.asadov.89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8159-97X6>

Abstract. The article examines some aspects of the global economic and financial crisis and its impact on the economy of Azerbaijan. In the article the essence, forms, types and factors of the crisis, the history of economic crises, and the contrasts caused by them in the countries of the world are shown. The negative circumstances caused by the crisis, the impact of the Covid-19 pandemic on the economy of Azerbaijan has been analyzed and evaluated based on multi-year statistical data, appropriate backup opportunities have been identified and practical recommendations have been made for their effective use and prevention of future crises in Azerbaijan.

Keywords: global economic-financial crisis, macroeconomic indicators, processing industry, residual product, damage.

JEL 040; UDC:339.9:638-005

To cite this article: Asadov Z. (2022). Global economic financial crisis and some aspects of its impact on the economy of Azerbaijan. *Economic Growth and Public Welfare*, Issue IV, p.85-95

Article history: Received – 23.11.2022; Accepted – 23.12.2022

Qlobal iqtisadi-maliyyə böhranı və onun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin bəzi aspektləri

Zaur Əsədov

Doktorant, İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: zaur.asadov.89@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8159-97X6>

Annotasiya. Məqalədə qlobal iqtisadi-maliyyə böhranı və onun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin bəzi aspektləri tədqiq edilmişdir. Məqalədə eyni zamanda böhranın mahiyyəti, formaları, növləri və onları şərtləşdirən amillər, iqtisadi böhranların tarixi, onların dünya ölkələrində törətdiyi təzadlar göstərilmişdir. Böhranın törətdiyi neqativ hallar təsnifləşdirilmiş, Covid-19 pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri çoxillik statistik məlumatlar əsasında təhlil edilib qiymətləndirilmiş, müvafiq ehtiyat imkanları aşkar edilərək onlardan səmərəli istifadə və gələcəkdə baş verə biləcək böhranların Azərbaycanda qarşısının alınmasına dair əməli xarakterli tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: qlobal maliyyə-iqtisadi böhran, makroiqtisadi göstəricilər, emal sənayesi, qalıq məhsul, zərər.

JEL 040; UDC:339.9:638-005

Məqaləyə istinad: Əsədov Z. (2022). Qlobal iqtisadi maliyyə böhranı və onun Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin bəzi aspektləri. *İqtisadi Artım və İctimai Rifah*, № 4, səh. 85-95.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 23.11.2022; qəbul edilib – 23.12.2022.

Giriş/Introduction

İqtisadi və maliyyə böhranlarının tarixi uzun bir dövrü əhatə edir. Həmin böhran vaxtaşırı dünyanın əksər ölkələrində baş vermiş və dağıdıcı fəsadlar törətmişdir. Hazırda dünya yeni qlobal böhran astanasındadır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlarına görə, 2023-cü ildə də iqtisadi böhranın olacağı qaçılmazdır. Ona görə də ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev 2022-ci ilin altı ayının yekunlarına həsr olunan müşavirədə böhran məsələsinə toxunmuş və bu prosesə hazır olmağın vacibliyini qeyd etmişdir. Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının bir elementi olaraq formalaşdırdığı siyasət dünyada baş verən xəşagəlməz təzadların ölkə iqtisadiyyatına təsirini minimuma endirməkdən ibarətdir. Böhranın qısa müddətdə baş verməməsi üçün anti-böhran tədbirlərinin həyata keçirilməsini zəruri edir. Belə tədbirlər böhranın təsirini azaltmaqla yanaşı iqtisadiyyatın canlanmasına da xidmət edir. Bu baxımdan, ölkə prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə təsdiq edilən “Azərbaycan-2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər” (Xalq qəz.,2021) və Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında (Strategiya,2022) qarşıdakı onillik müddətində qlobal meyllər, çağırışlar və imkanlar kontekstində 13 istiqaməti özündə əks etdirən kompleks təşkilati-iqtisadi, innovativ və sosial tədbirlərin təsnifatı öz əksini tapmışdır.

Deməli, qarşıda duran başlıca vəzifə qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq həmin anti-böhran tədbirlərini həyata keçirməkdən ibarətdir.

Əsas hissə/Main part

Ədəbiyyatların təhlili.

Qlobal iqtisadi-maliyyə böhranı və onun təzadları böhranın baş verdiyi dövrlərdə siyasət və iqtisadiyyatla məşğul olan tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif aspektlərdə tədqiq edilmiş və onun aradan qaldırılması istiqamətində müxtəlif nəzəri və praktiki tövsiyələr verilmişdir. Həmin tədqiqatlar içərisində İbadoğlu (2021); Həsənov R.T.(2021) Post pandemiya dövründə makro-iqtisadi sabitliyin qorunması yolları, Həsənov (2021); Süleymanov E.B., Zeynalov A. (2009) - Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri; Savalanlı, (2019); 1929 və 2008-ci il böhranlarının makro-iqtisadi səbəb və nəticələri baxımından müqayisəsi; Cəbiyev R.M (2009) göstərmək mümkündür.

Metodologiya

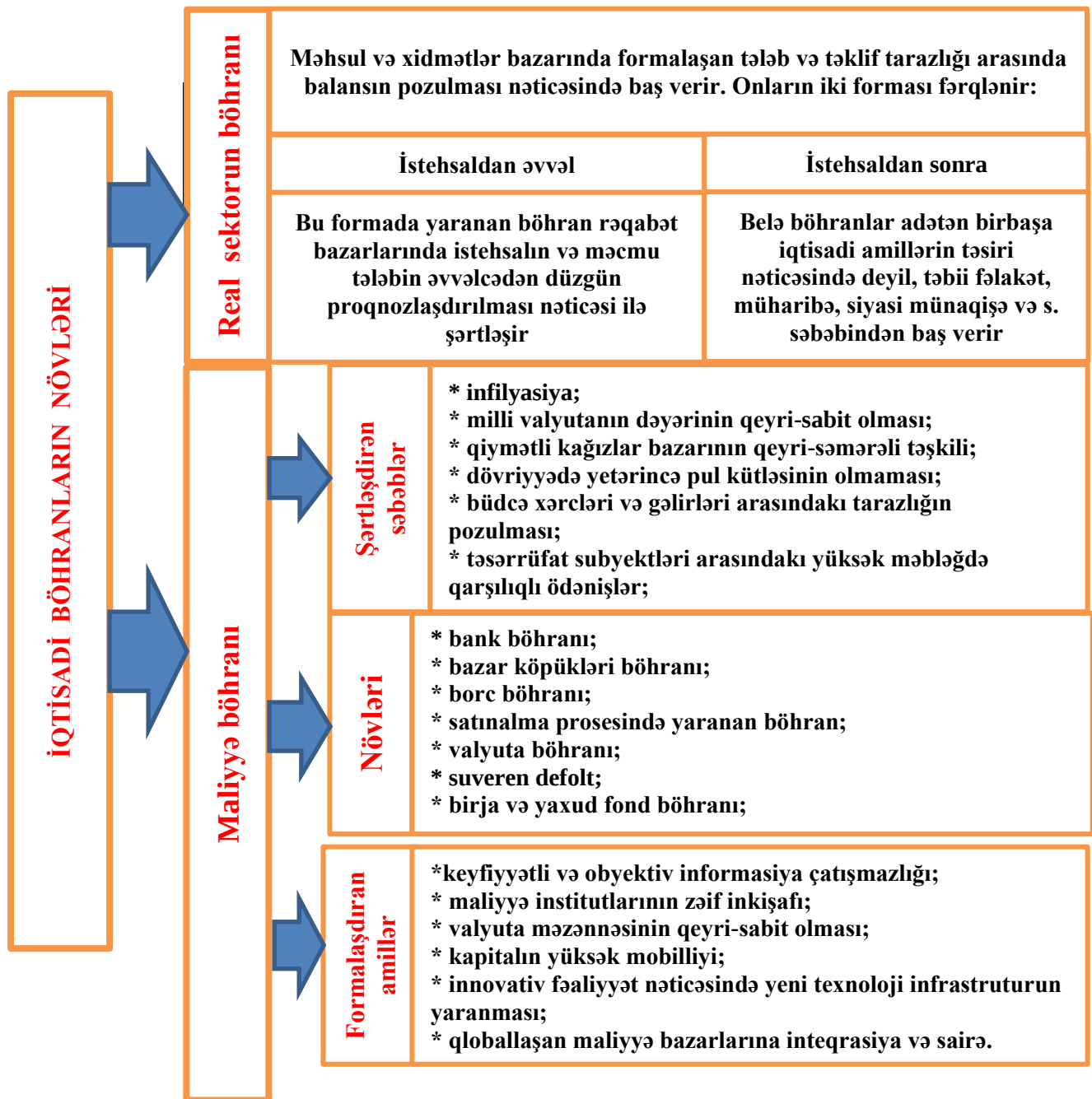
Məqalədə tədqiqat üsulu kimi sistemli yanaşma, statistik qruplaşdırma, müqayisəli təhlil və elmi abstraksiya üsullardan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işinin informasiya bazası üçün Beynəlxalq Valyuta Fondunun məlumatlarından geniş istifadə edilmiş, təhlil zamanı rəsmi statistik məcmuələrin məlumatları əsas götürülmüş, internet şəbəkəsində öz əksini tapan mənbələrə istinad olunmuşdur.

Nəticələr və müzakirə.

İqtisadi böhranın mahiyyəti, formaları, növləri və onları formalaşdıran amillər.

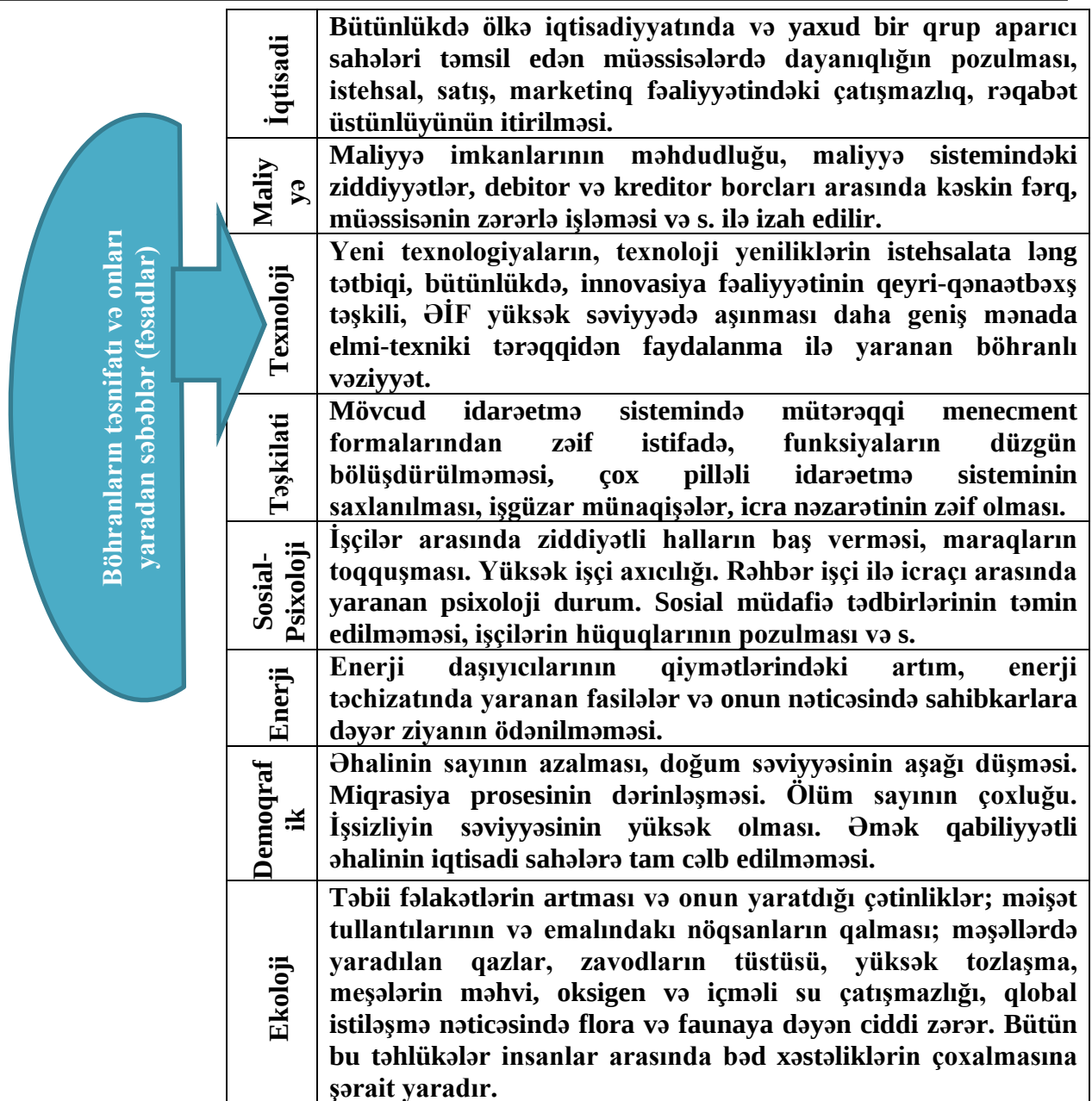
Böhran – yunan sözü olub, dönüş nöqtəsi, gözlənilməz nəticə, gizli münaqişələrin partlaması mənasını özündə əks etdirir. Öz formalarına görə iqtisadi böhranlar iki istiqamətdə fərqləndirilir: real sektorun böhranı və maliyyə böhranı. Real sektorda yaranan böhran – məhsul və xidmətlər bazasında formalaşan tələb və təklif tarazlığı arasında balansın pozulması nəticəsində baş verir.

Bu tip böhranın istehsalıdan əvvəl və sonrakı formaları da fərqləndirilir və onlar öz mahiyyəti və əhatə dairəsi ilə fərqlənir. Maliyyə böhranı özünü şərtləşdirən səbəbləri, növləri və onun formalaşdırıcı amillər kontekstində çıxış edir. Hər iki böhran formasının əhatə dairəsi tərəfimizdən tərtib edilən 1 sayılı şəkildə əks etdirmişdir.

Şəkil 1. İqtisadi böhranların növləri və onları formalaşdırıcı amillərin təsnifatı (müəllif tərəfindən işlənmişdir).

Böhranlar və onların yaratdığı fəsadlar. Formaları və yaratdığı fəsadlar baxımından böhranları aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir: siyasi, iqtisadi, maliyyə, texnoloji, sosial-psixoloji, enerji, demoqrafik və ekoloji. Onları yaradan səbəblər və təzadların məzmunu 2 sayılı şəkildə əks etdirmişdir.

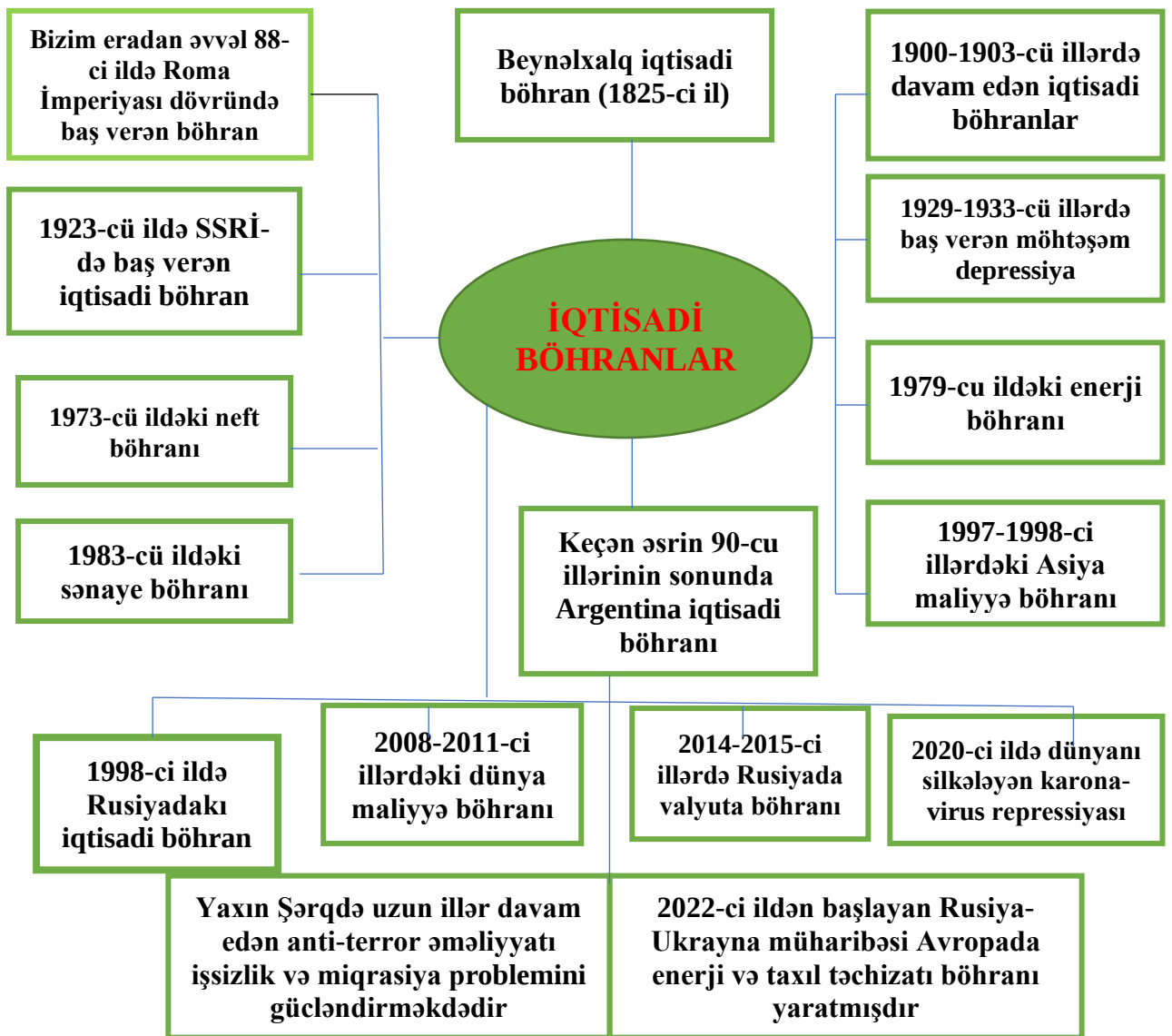
Şəkil 2. Böhranlar və onların yaratdığı fəsadlar

Mənbə: müəllif tərəfindən işlənmişdir.

Dünyada baş verən iqtisadi böhranların təsnifatı.

Böhran özünün tarixi təkamülü ilə diqqəti cəlb edir. Oksford Universitetinin professoru, tarixçi-alim Filipp Keynin araşdırmalarına görə dünya tarixində ilk böhran hələ bizim eradan əvvəl 88 ildə Roma İmperiyası dövründə yaranmışdır (Həsənov,2021). Digər tədqiqatçı alimlərin fikrincə ilk beynəlxalq iqtisadi böhran 1825-ci ildə baş vermişdir. Onun başlamasının səbəbləri kimi müharibələr, təbii fəlakətlər, epidemiyalar, kənd təsərrüfatı məhsullarının tam şəkildə istehsal edilməməsi; sənaye istehsalı ilə ödəmə qabiliyyəti arasındakı qeyri-tarazlığın yaranması çıxış etmişdir.

Ayrı-ayrı dövrlərdə baş verən iqtisadi-maliyyə böhranlarının təsnifatı tərəfimizdən tərtib edilən 3 sayılı şəkildə əks etdirilmişdir.

Şəkil 3. Beynəlxalq miqyasda baş verən böhranların tarixi xəritəsi

Mənbə: beynəlxalq iqtisadi böhranlarla bağlı məlumatlar müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

XIX əsrdə yeni böhranlar orta hesabla 10 ildən bir təkrarlanmışdır. Həmin böhranların baş vermə müddəti, intensivliyi və digər xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənmiş, tədricən canlanma və yüksəlmə intervallarına bölünür.

Öz həcmi, əhatə dairəsi və müddəti baxımından dünyada ən ağır iqtisadi böhran 1929-cu ildə baş vermiş və onu şərtləndirən başlıca səbəbləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- Məcmu tələb həcmində baş verən azalma;
- Fəaliyyətdə olan şirkətlərin idarə edilməsi sistemində yol verilən çatışmazlıq (inhisarçılıq, həddindən artıq təmərküzləşmə, zərərlə işləyən müəssisələrin sayının artması, sərmayənin azalması və s.);
- Bankların maliyyə menecmentinin təşkilində yol verdikləri nöqsanlar;
- İqtisadiyyatın idarə edilməsində təcrübə və dəqiq informasiya çatışmazlığı;
- Xarici borcların ödənilməsi prosesindəki uyğunsuzluq (çatışmazlıq), istesal edilən məhsulların daxili bazarda tam həcmdə satıla bilməməsi;
- Qızıl pul standart şərtlərinə riayət olunmaması, bazarda pul çatışmazlığı.

XX əsrin birinci yarısının əvvəlində, yəni 1929-33-cü illərdə iqtisadi böhran beş il müddətində davam etmiş və çox cəhətliliyi ilə fərqlənmiş və o iflasın kütləvi dalğasına səbəb olmuşdur. Nəticədə 135 min sənaye-maliyyə qurumları, 5,8 minə yaxın bank iflasa uğramışdır. Təkcə ABŞ-da 109 min firma fəaliyyətini dayandırmışdır. Nəticədə 1932-ci ildə korporasiyaların itkisi 3,3 mlrd. dollar təşkil etmiş, xarici ticarət dövriyyəsi 3,2 dəfə azalmışdır. Böhran davam etdiyi dövrdə sənaye istehsalının həcmi Fransada təxminən 60%, Almaniyada 40%-dən çox, Böyük Britaniyada 24% aşağı düşmüş, işsizliyin səviyyəsi əsaslı şəkildə artmış və 32 ölkə üzrə işsizlərin sayı 30 mln. nəfərə çatmışdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı illərdə, daha doğrusu 1948-1949-cu illərdə Kanada da sənaye məhsulunun həcmi 12%, ABŞ-da 18,2%, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ümumi həcmi 5,0% qədər azalmışdır. İqtisadi böhran növbəti dalğası 1973-cü ildə ABŞ-da gerçəklənmiş, öz müddəti, əhatə dairəsi və dağıdıcı gücü, eləcə də dərinliyi ilə digər ölkələri bürüməyə başlamışdır. Nəticədə sənaye istehsalı Yaponiyada – 20%, Almaniyada – 22%, İtalyada – 14%, Fransada – 13% azalmış, təkcə bir il ərzində səhmlərin kursu həmin ölkələrdə orta hesabla % aşağı düşmüşdür. Digər bir məlumata görə 1974-cü ildə əvvəlki ilə nisbətən müflisləşən müəssisələrin sayı Yaponiyada 42%, Almaniyada 40%, Böyük Britaniyada 47%, Fransada 27% artmışdır (Qrinin, 2009). Qlobal iqtisadi böhranın təzadlarını araşdırarkən, aydın olur ki, onun nəticəsində iqtisadi fəaliyyət sahələrində və bütünlükdə makroiqtisadi məkanda aşağıdakı neqativ hallar baş verir:

- ilk növbədə ÜDM və yaranan əlavə dəyər azalaraq ortalama iqtisadi artım aşağı düşür;
- inflyasiya səviyyəsi artmaqla yanaşı milli valyuta devalvasiyaya uğrayır;
- bir çox müəssisələr müflisləşir ləğv edilir, mövcud müəssisələrin gəlirləri azalır, onlar zərərlə işləyir;
- müəssisələrin anbarlarında hazır məhsul qalığının həcmi artır;
- insanların həyat səviyyəsi aşağı düşür, işsizlik səviyyəsi isə - artır;
- müəssisələrin biri birinə olan borcları çoxalır və ödənişlər prosesində böhran yaranır;
- fond bazasında kəskin geriləmə baş verir və əsas kapital qiymətdən düşür, kredit faizləri yüksəlir, kredit ayırmaları ləngiyir;
- xarici ticarətin həcmi azalır, ixrac – idxal saldosu minimuma enir. Lakin onu da etiraf etmək lazım gəlir ki, yaranan iqtisadi böhran bəzən öz müsbət cəhətləri ilə ön plana çıxır. Belə ki, ilk növbədə böhranın nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatında və ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət sahələrində, eləcə də emal sənayesinin alt sahələrində neqativ hallar aşkara çıxarılır;

ikincisi, istehsal sahələrinə zəruri məbləğdə investisiyaları cəlb etmək və onun nəticəsində istehsalı əsaslı şəkildə modernizə etmək imkanı yaranır; üçüncüsü – iqtisadi tərəfdaşlar arasında rəqabət mübarizələri güclənir, iqtisadiyyatın real sektoruna maliyyə mənbələrindən daxil olan pul kütləsi artır; dördüncüsü, müəssisələrə daha səriştəli kadr cəlb etməklə işçi axıcılığının qarşısını almaq imkanı yaranır və nəhayət, beşinci – istehsal edilən məhsullara adekvat qiymət qoymaq imkanı formalaşır.

Covid – 19, pandemiyanın ölkə iqtisadiyyatına təsiri. Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, bir məqalə çərçivəsində son illər baş verən iqtisadi – maliyyə böhranlarının neqativ nəticələrini qiymətləndirmək asan deyildir. Odur ki, mövcud halda biz əsas diqqətli son illər dünya iqtisadiyyatını silkələyən pandemiyanın ölkəmizdə iz qoyduğu fəsadları nəzərdən keçirməyə üstünlük vermişik.

Tərəfimizdən tərtib edilib hesablanan 1 sayılı cədvəldə, əsas diqqət pandemiyanın makro-iqtisadi göstəricilərinə təsiri öz əksini tapmışdır. Cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, 2020-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən bütün makro-iqtisadi göstəricilərdə həm mütləq və həm də artım faizində əsaslı azalmalar müşahidə edilir. Belə ki, ÜDM-in ümumi həcmi və onun adambaşına düşən məbləği təxminən 12,% sənaye məhsulunu həcmi 20,7%, sənayedə yaranan əlavə dəyər 27,0% azalmış və nəticədə sonuncu göstəricinin ÜDM-dəki payı 7,3 bənd aşağı düşmüşdür.

Cədvəl 1

**COVID – 19 pandemiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini
özündə əks edən göstəricilər**

Göstəricilər	İllər		Artım tempi	
	2019	2020	Mütləq kənarlaşma +/-	Əvvəlki ilə nisbətən %-lə
Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM), (mln.man.)	81896	72578	-9318	88,6
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM (man.)	8269	7277	-992	88,0
Sənaye məhsulunun həcmi (mln.man.)	46999	37270	-9729	79,3
Sənayedə yaranan əlavə dəyər (mln.man.)	33886	24733	-9153	73,0
Sənayedə yaranan əlavə dəyərin ÜDM-də payı (%-lə)	41,4	34,1	-7,3	X
Sənaye məhsullarının istehsalçı qiymət indeksi (əvvəlki ilə nisbətən, %-lə)	103,2	75,2	-28,0	X
O cümlədən: Emal sənayesində	106,9	96,4	-10,5	X
Sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar (mln.man.)	9258	9065	-193	98,0
İqtisadiyyata kredit qoyuluşu (mln.man.)	15298	14531	-867	95,0
Xarici ticarət dövriyyəsi (mln.dollar) onlardan:	33065	24204	-8861	73,2
İxracın həcmi	19398	13472	-5926	69,5
İdxalın həcmi	13667	10733	-2934	78,5
Nəqliyyat sektorunda yükdaşımlar (mln.ton)	235,2	188,6	-46,6	80,2
İaşə dövriyyəsi (mln.man.)	1655	760	-895	46,0
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmət (mln.man.)	9607	6698	-2909	69,7
Yoxsulluq səviyyəsi (%-lə)	4,8	6,2	+1,4	X
İşsizlik səviyyəsi (%-lə)	4,8	7,2	+2,4	X

Mənbə: Cədvəl “Azərbaycanın statistik göstəriciləri”, Bakı, DSK, 2022, 746 s. məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır.

Müqayisə dövründə sənaye məhsulunun istehlakçı qiyməti indeksi bütünlükdə 28,% , o cümlədən, emal sənayesində 10,5% aşağı enmişdir. Təhlil dövründə sənayedə əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların və iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun məbləği də azalmışdır. Əsaslı dərəcədə geriləmə xarici ticarət dövriyyəsində (26,8%), o cümlədən ixracda (30,5%), idxalda (21,5%) təmin edilmişdir. Bunlarla yanaşı, kəskin azalma iaşə, əhaliyə ödənişli xidmət və nəqliyyat sektorunda yukdaşımalarda baş vermiş, yoxsulluğun səviyyəsi 1,4 punkt, işsizliyin səviyyəsi isə 2,4 punkt artmışdır.

Tərəfimizdən aparılan digər aspektdən yanaşma pandemiyanın müəssisələrin sayına və maliyyə nəticələrinə təsirini qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Rəsmi statistik məlumata görə, təkcə 2018-2021-ci illərdə ölkənin bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində 2154 sahibkarlıq subyekti ləğv edilmiş və bütün müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsində 9278 mlyn.man. zərər formalaşmışdır. Pandemiyanın ən kəskin dövrü hesab edilən 2020-ci ildə həmin göstəricilər uyğun olaraq: 417 vahid və 2645 mlyn.manat təşkil etmişdir. İl ərzində ləğv edilən müəssisələrin 7,0%-i və yaranan zərərin 40,2%-i sənaye sahələrinin payına düşmüşdür.

Ləğv edilən sənaye təyinatlı bütün müəssisələrin 69%-i, yaranan zərərin isə 40,1%-i emal sənayesi müəssisələri üçün xarakterik olmuşdur (cədvəl 2).

Cədvəl 2

**Azərbaycanda müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsində yaranan
zərər və ləğv edilən müəssisələrin sayı**

İllər	Ləğv edilən müəssisələrin sayı			Müəssisələrin fəaliyyəti nəticəsində yaranan zərər (mln.man.)		
	Cəmi	O cümlədən		Cəmi	O cümlədən	
		Bütün sənaye sahələrində	Emal sənayesində		Bütün sənaye sahələrində	Emal sənayesində
2018	627	52	39	1895	635	248
2019	592	21	17	2071	725	489
2020	417	29	20	2645	1063	426
2021	518	20	17	2667	1318	429
2018-2021-ci illərdə Cəmi	2154	122	93	9278	3741	1592

Mənbə: Cədvəl “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” və “Sosial iqtisadi inkişaf” statistik məcmuələrinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır.

Aparduğumuz hesablamalar göstərir ki, 2018-2021-ci illərdə ölkəmizin bir sənaye müəssisəsində orta hesabla 10,3 mln.manatlıq məhsul istehsal edilmiş, bir müəssisəyə düşən əlavə dəyərin məbləği isə - 1,89 mlyn.manat əlavə dəyər formalaşmışdır. Həmin göstəricilər 2020-ci ildə uyğun olaraq: sənayedə 7,3 mlyn.man və 2,28 mlyn.man təşkil etmişdir. Bunları nəzərə alsaq, il ərzində ləğv edilən 29 sənaye müəssisəsində şərti məhsul itkisinin məbləği 211,7 mlyn.man (29 x 7,3 mlyn.man), itirilən şərti əlavə dəyərin məbləği isə - 66,1 mlyn.man (29 x 2,28 mlyn.man) təşkil etmiş olacaqdır. Nəzərə alsaq ki, 2020-ci ildə bir sənaye müəssisəsində orta hesabla 65 nəfər işçi çalışmışdır, bu zaman itirilən şərti iş yerlərinin sayı 1885 vahid olacaqdır (29x65 nəfər).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iqtisadi-maliyyə böhranlarının yaratdığı neqativ təsirlərdən biri – müəssisələrdə istehsal edilən məhsulların qalığının artmasıdır. Bu ilk növbədə sənayenin ixrac imkanlarını azaltmaqla yanaşı idxal məhsullarının həcmi və çeşidinin artmasına, daxili bazarlarda yerli məhsul qıtlığının yaradılmasına şərait yaradır. Təəssüflə qeyd etmək lazım gəlir ki, təhlilin əhatə etdiyi son dörd il ərzində ölkəmizin istehlakçı sənaye müəssisələrinin anbarlarında hazır məhsul ehtiyatı (qalığı) yüksələn xəttlə artmışdır. Bu artım bütün sənayedə 141,7%, o cümlədən, mədənçıxarma sənayesi müəssisələrində 178,9%, emal sənayesində isə - 138,1% çoxalmışdır. Ölkənin emal sənayesinin müəssisələrində qalıq məhsulun bütün sənaye üzrə xüsusi çəkisi 2018-ci ildə 91,2%-dən 2021-ci ildə - 88,9%-ə enmişdir, emal sənayesinin ayrı-ayrı alt sahələrində qalıq məhsulun həcmi daha yüksək tempə artmışdır. Bu ən çox bütün məmulatları, qida, kimya sənayesi, maşın və avadanlıqlar eləcə də avtomobil istehsalı tikinti materialları sferasında müşahidə edilir (Cədvəl 3).

Cədvəl 3
Azərbaycanın istehsalçı sənaye müəssisələrinin anbarlarında
hazır məhsul ehtiyatı (qalığı), (mln.man.)

Sənaye sahələri	2018	2019	2020	2021	2018-2021-ci illərdə artım tempi (%-lə)
Bütün sənaye	499,8	484,9	621,1	708,1	141,7
Mədənçıxarma sənayesi	44,0	64,4	120,5	78,7	178,9
Emal sənayesi Cəmi	455,8	420,5	500,6	629,4	138,1
O cümlədən:					
Qida məhsullarının istehsalı	38,6	52,2	53,9	92,9	2,4 dəfə
İçki istehsalı	24,0	28,2	30,6	34,4	143,3
Tütün məmulatlarının istehsalı	1,6	2,7	6,7	22,3	14 dəfə
Toxuculuq sənayesi	50,3	49,6	45,7	34,5	68,6
Neft məhsullarının istehsalı	110,2	86,5	128,9	105,8	96,0
Kimya sənayesi	38,2	23,5	38,0	119,5	3,1 dəfə
Tikinti materiallarının istehsalı	21,2	15,8	28,2	36,7	174,0
Metallurgiya sənayesi	58,5	38,1	39,4	46,0	78,6
Komputer, elektron və optik məhsulların istehsalı	23,1	22,0	41,3	13,1	56,7
Maşın və avadanlıqların istehsalı	26,6	24,4	26,5	56,8	2,2 dəfə
Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	2,9	21,5	12,9	14,6	5,0 dəfə
Mebellərin istehsalı	25,2	22,3	21,9	18,2	72,2

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, DSK, 2022, s.33,34 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib hesablanmışdır.

Nəticə/Conclusion

Beləliklə, yuxarıda şərh edilən nəzəri-metodoloji müddəalar, sadalanan faktlar, aşkar edilən ehtiyat imkanları onu göstərir ki, ölkəmizdə yarana biləcək itisadi – maliyyə böhranlarının qarışısını almaq üçün həm hökumət səviyyəsində və həm də iqtisadi fəaliyyət sahələrində, xüsusilə emal sənayesində qabaqlayıcı hüquqi, təşkilati, texniki-texnoloji, institusional, stimullaşdırıcı xarakterli tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir.

Bizim fikrimizcə, belə qabaqlayıcı tədbirlər artıq 2026-cı illərədək sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında öz əksini tapmışdır. Qarşıda duran başlıca vəzifə müəyyən edilən meyllərin və hədəflərin tam məzmununda icrasını təmin etməkdir.

Bunun üçün aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirməsi məqsədə uyğun olardı:

- Dayanıqlı və inklüziv inkişafı təmin edən dövlət-özəl əməkdaşlığı genişləndirilməsi, açıq iqtisadiyyat modeli 4-cü sənaye inqilabının tələblərinə uyğunlaşdırılmalı;
- Emal sənayesinin alt sahələrinin texniki-texnoloji səviyyəsi, innovasiya aktivliyi birbaşa xarakteri investisiyaların fəal cəlb edilməsi hesabına yüksəldilməsi;
- Milli iqtisadiyyatın dərinlən saxələndirilməsi və emal sənayesinin xammal ixracından dəyər zənciri boyunca dərin emala keçirilməsi hesabına idxalı əvəz edən geniş çeşidli məhsul istehsalı imkanlarının genişləndirilməsi;
- Sağlam və rəqabətli biznes mühitinin formalaşdırılması üçün məqsədli və startap layihələrinin işlənilməsi və icrasına üstünlük verilməsi;
- İnnovasiya infrastrukturunun ölkənin bütün ərazilərində geniş şəbəkəsinin yaradılması;
- Bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi imkanlarının yeni müstəvidə icrası üçün müvafiq normativ-hüquqi bazanın yaradılması;
- Qeyri-neft sənayesi məhsullarının ixracının artırılması və saxələndirilməsi;
- Emal sənayesi sahələrində beynəlxalq standartların və keyfiyyət menecmentinin tətbiqinə münbit şəraitin yaradılması.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat /References/

- Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər (2021). Bakı, "Xalq" qəzeti, 03 fevral
- Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi strategiyası(2022). Bakı, 2022, 83 s.
- Azərbaycan statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə (2019-2022). Bakı, DSK, 2019, 780 s.; 2020, 768 s; 2021; 748 s; 2022, 745 s.
- Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə (2020-2022). Bakı, DSK, 2020, 165 s; 2022, 112 s.
- Azərbaycanın Milli Hesabları. Statistik məcmuə (2022). Bakı, DSK, 130 s.
- Sosial, iqtisadi inkişaf. Statistik aylıq məcmuə №12 (2018-2021). Bakı, DSK; 2018, 197 s; 2019, 201 s; 2020, 188 s; 2021, 183 s.
- İbadoğlu Q. (2021). Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri <https://erc.az/files/file/Meqale-Gubad.pdf>.
- Həsənov R.T. (2021). Postpandemiya dövründə makroiqtisadi sabitliyin qorunması yolları” <http://II.edf.Az/uploads/documents/Rasim-Həsənov-Postpandemiya-dövründə...hesabat.pdf>.
- Süleymanov E.B., Zeynalov A. (2009). Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri. <https://www.researchgate.net/publication/256035121>.

Savalanlı Y. (2019) 1929 və 2008 -ci il böhranlarının makroiqtisadi səbəb və nəticələri baxımından müqayisəsi. <https://yaminsavalanli.wordpress.com/2019/01/06/1929-2008>

Dzhabiyev R.M. (2009) Mirovoy ekonomicheskiy krizis i puti yego preodoleniya v Azerbaydzhanе. // Problemy sovremennoy ekonomiki, №4 (32), Moskva.

Pervyy mirovoy finansovyy krizis sluchilsya v I veke do n. e (2013). (<https://web.archive.org/web/0130202031906/http://news.tut.by/world/122863.html>) Data obrashcheniya: 3 fevralya 2009. Arkhivirovano iz originala (<http://news.tut.by/world/122863>.) 2 fevralya 2013 goda.

Grinin L. Ye (2009). Ob istorii ekonomicheskikh krizisov // Global'nyy krizis kak krizis pereproizvodstva deneg. Filosofiya i obshchestvo . № 1, c. 5 (http://www.socionauki.ru/authors/grinin_l_e/files/krizis_kak_krizis_pereproizvodstva_2009.do).

Grinin L. Ye., Korotayev A. V. (2010). Global'nyy krizis v retrospektive. Kratkaya istoriya pod'yemov i krizisov. Ot Likurga do Alana Grinspena (http://cliodynamics.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=221&Itemid=1). — 1-ye izd. — M.: Librokom, — 336 s. — ISBN 978-5-397-00998-0.

Некоторые аспекты глобального финансово-экономического кризиса и его влияние на экономику Азербайджана

Заур Асадов

Докторант Института Экономики

E-mail: zaur.asadov.89@gmail.com

Резюме. В статье исследуются некоторые аспекты глобального финансово-экономического кризиса и его влияние на экономику Азербайджана. При этом изложена сущность, формы и виды кризиса, указаны факторы, влияющие на них, дана классификация кризиса и указана влияние на экономику зарубежных стран. На основе многолетних статистических данных проанализировано и оценено влияние пандемии, COVID-19 на экономику Азербайджана, выявлены соответствующие резервы, указаны пути их эффективного использования, а также предложены практические рекомендации по предупреждению кризиса.

Ключевые слова: глобальный финансово-экономический, макроэкономические показатели, обрабатывающая промышленность, остаток продукции, убытки.

The main features of the innovative approach to solving regional development problems

Abbas Musayev

Nakhchivan State University

Doctoral student of "Economics" department

E-mail: abbas.elcinoglu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-81X9-9797>

Abstract. The article discusses the main features of an innovative approach to solving problems of regional development. The analysis shows that in recent years a number of problems in the field of innovative development of entrepreneurship still remain in the regions. For the development of entrepreneurship in the regions, it is necessary to constantly implement appropriate measures. The article identifies existing problems, offers suggestions and recommendations for their elimination.

Keywords: innovation potential, economic demand, regional development, strategic efficiency.

JEL O40; UDC 330

To cite this article: Musayev A. (2022). The main features of the innovative approach to solving regional development problems. *Economic Growth and Social Welfare*, Issue IV, pp. 96-104.

Article history: Received – 02.10.2022; Accepted – 02.11.2022.

Regional inkişaf problemlərinin həllində innovativ yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri

Abbas Musayev

Naxçıvan Dövlət Universiteti

“İqtisadiyyat” kafedrasının doktorantı

E-mail: abbas.elcinoglu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-81X9-9726>

Annotasiya. Məqalədə regional inkişaf problemlərinin həllində innovativ yanaşmanın əsas xüsusiyyətlərinə baxılmışdır. Aparılmış təhlillər onu göstərir ki, son illər regionlarda sahibkarlığın innovasiyalı inkişafı istiqamətində bir sıra problemlər hələ də qalmaqdadır. Regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün davamlı olaraq məqsədəuyğun tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Məqalədə eyni zamanda regionlarda sahibkarlığın inkişafı istiqamətində mövcud problemlər müəyyənləşdirilmiş, onların aradan qaldırılması məqsədilə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: innovasiya potensialı, iqtisadiyyata tələbat, regional inkişaf, strateji səmərə.

JEL O40; UDC 330

Məqaləyə istinad: Musayev A. (2022). Regional inkişaf problemlərinin həllində innovativ yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri. *İqtisadi Artım və İctimai Rifah*, № 4, səh. 96-104.

Məqalə tarixəsi: Göndərilib – 02.10.2022; Qəbul edilib – 02.11.2022.

Giriş/ Introduction

Müasir şəraitdə regionlarda iqtisadi inkişafın təmin olunması mühüm prioritetlərdən hesab olunur. Bu baxımdan regional inkişafın əsas istiqamətlərinə təsir edən daxili və xarici iqtisadi təsirləri müəyyənləşdirmək və mövcud problemləri aradan qaldırmaq zəruri hesab olunur. Regional inkişaf problemlərinin həllində innovativ yanaşmanın əsas xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Əsas hissə / Main Part

Ədəbiyyatların təhlili

Regionların inkişafı prosesi müasir dövrdə ən aktual məsələlərdən hesab olunur. Hər bir regionun daxili və xarici resursları onun formalaşma və inkişaf meyillərini müəyyənləşdirir. Yerli və qlobal maraqlar üzərində transformasiya və inkişaf modeli formalaşdırılır. Belə sistemlər qapalı və xarici amillərin təsiri və effekt dairəsi ilə tənzimlənir. Respublikada regionlaşma meyarları iqtisadi və funksional, sahə və ərazi kompleksləri baxımından idarə edilir.

Ənənəvi regionlar daha çox ərazi və sahələrin əlaqəsini nəzərə alaraq kompleksləşdirilir (Rzayev,2010). Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadi, sosial və təsərrüfat sahələrini özündə birləşdirən bir iqtisadi və sosial ərazi vahididir. Naxçıvanın müasir sosial-iqtisadi problemlərinin həlli Azərbaycanın müasir şəraiti nəzərə alınmaqla təşkil olunur.

Hər bir regionda transformasiya modeli olaraq daxili hədəflərin əsaslandırılması əsas istiqamət olaraq prioritetlik təşkil edir. Regionda strateji hədəf olaraq seçilmiş istiqamətlər aşağıdakılardır:

- Əhalinin rifahının yüksəldilməsi və yoxsulluğun azaldılması;
- Regionun iş yerlərinin əmək ehtiyatlarına uyğun təşkili və bazar tələbinə uyğun məhsul və xidmət istehsalı;
- Region əhalisinin məskunlaşması və regiondaxili resursların iqtisadi dövriyyəyə cəlb edilməsi istiqamətləri üzrə texnologiyaların tətbiqi;
- Regionun sosial inkişafı üçün əhali tələbatına uyğun informasiya struktur obyektlərinin yerləşdirilməsi və onların biznes fəaliyyətinin təşkili;
- Kənd və şəhər əlaqələrinin və inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşdırılması və bir-birini tamamlayan kompleks təsərrüfat və ictimai əlaqələrin idarə edilməsi;
- Regionların özünü maliyyələşdirmə və özünü idarəetmə prinsiplərinə uyğun inkişafı üçün dövlət-region əlaqələri və idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- Regionun xarici iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi və ixrac yönümlü potensialın artırılması (Əlirzayev, Əlirzayev (2020)

Naxçıvan region olmaqla özünün qanunverici bazası və təşkilati-iqtisadi idarəetmə strukturuna malikdir. Onun ərazisi blokada şəraitində olduğundan təsərrüfat və həyat şəraiti ilə Azərbaycandan ayrılır və özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir. Ona görə də Naxçıvanın sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətləri və təşkili mexanizmləri onun tranzit və sərhəd olması və blokada şəraitində bir sıra beynəlxalq və digər ölkələrlə əlaqədə həll olunur. Naxçıvan mövcud potensialı, təbii-iqlim şəraiti və əhali artımında olan xüsusiyyətləri ilə digər regionlardan fərqlənir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən dəyişmələr və meyllər Naxçıvanın iqtisadi və sosial inkişafı üçün dominant rolunu oynayır. Blokada şəraiti isə muxtar respublikaya özünün iqtisadi resurslarından istifadə etmək texnologiyalarını və onların tətbiqini formalaşdırır. Nəzəri-metodoloji baxımdan Naxçıvan MR-in inkişaf strategiyası uzunmüddətli strateji və cari marketing planlaşmasına əsaslanır. İqtisadi əlaqələr muxtar respublikanın daxili imkanlarının səmərəli əlaqələndirilməsi və region qərarları ilə həll olunur. Regionun inkişaf strategiyası isə, bildiyimiz kimi, iqtisadi artım, maddi rifah və əhalinin sosial tələbatının maksimum ödənilməsi meyarları üzərində qurulur.

İnnovativ yanaşma hər bir ərazi vahidinin yeni texnoloji resurslarla təmin olunması və onlardan istifadə yollarının təkmilləşməsi istiqamətləri ilə izah olunur. Bu daha çox inkluziv inkişaf, ağıllı fəaliyyət və kənd və şəhər inkişafının yeni istiqamətlərini əhatə edir. Region daxili və xarici təsirlərin səmərəli istifadəsi və yerli təsərrüfat fəaliyyətinin bu resurslarla tarazlı inkişafı ilə təmin ola bilər (Hüseynova, 2013). Hər bir regionda resursların istehsal və istehlak dəyərləri, keyfiyyəti və dünya bazarında tutduğu yeri və mövqeyi onun ictimai və dünya integrasiyası prosesində yerini müəyyən edir.

İnnovativ yanaşma yeni texnologiya istehsalı, onun tətbiqi və istifadə səmərəsi üçün şəraitin yaradılması problemlərini əhatə edir.

Naxçıvanın resurs potensialı özünün bazar dəyəri və tələbi ilə zəngin olub onun emalı və istehlak bazarı özlüyündə yeni texnologiyalar, idarəetmə metodları tələb edir. Mineral su ehtiyatları, turizm üçün təbii müalicə resursları, kənd təsərrüfatı üçün keyfiyyətli məhsul istehsalı, tranzit nəqliyyat əlaqələri amilləri bu regionun innovasiya bazarını formalaşdırır. Əhalinin təbii artımı, intellektual səviyyəsi insan kapitalı kimi özəl təşkilatı idarəetmə mexanizmlərini əsaslandırır (Cabbarov,2015).

Regionun inkişafı respublika və region səviyyəsində tərtib olunan strateji məqsədlər və onların qarşılıqlı tarazlı əlaqəsi yolu ilə əldə olunan nəticələrlə müəyyənləşir. Bu istiqamətdə regionların inkişafına dəstək proqramları və regiondaxili ərazi proqramları daxil edilir. Regional inkişaf proqramları Azərbaycan dövlətinin strateji yol xəritəsinin uzunmüddətli hədəfləri olmaqla daxili və xarici amillərin istifadəsində səmərəli variantların proqnozu ilə həll olunur. Azərbaycanın dayanıqlı inkişafı və onun sosial yönümlü inkişaf strategiyası ölkə iqtisadiyyatının inkişaf siyasətinin əsas nüvəsidir (SYX,2016). Belə ki, 2004-cü ildən hər dörd ildən bir regionların sosial iqtisadi inkişaf proqramları dövlət tərəfindən qəbul olunmaqla bütün imkanları sistemli birləşdirməklə həll olunur.

Regionların sosial-iqtisadi inkişaf hədəfləri regionların mövcud potensialını nəzərə almaqla əhali məşğulluğunun təmin edilməsi, yoxsulluğun azaldılması və regionun iqtisadi artımda rolunun artırılması məqsədini güdür. Hər bir regionda iqtisadi potensial təkrar istehsal və bazar təklifinin formalaşmasında xüsusi çəkisi və perspektiv struktur dəyişmələri ilə təhlil olunur.

Regionun potensialı məhdud olmaqla həmçinin intensiv amillər ilə artan struktur elementlərinə, maddi, maliyyə, təşkilatı və kadr potensialına uyğun balanslaşdırılır.

Müasir şəraitdə rəqabət mühiti özünün istehsal, məşğulluq və istehlak nəticələri ilə formalaşır. Rəqabətə davamlı iqtisadi inkişaf tendensiyası və bazara uyğun maddi resurslar istehsalı kadr potensialının artırılmasında yeni texnoloji resursların formalaşması zəruriliyini yaradır.

Qeyd etmək olar ki, regionda sosial-iqtisadi tarazlıq uzunmüddətli konsepsiyalar və strateji planlaşma istiqamətləri ilə reallaşır.

Regionların şəraiti, onun ictimai əmək bölgüsündəki rolu və həmçinin qlobal səmərəsini nəzərə almaqla mərkəzi təsirləri idarə edilir. Naxçıvan MR-nın resurs potensialı, tranzit mövqeyi və geosiyasi vəziyyəti oxşarı olmayan bir regional siyasətin formalaşması və idarə edilməsi ilə tənzimlənir. Onun bazara çıxmaq üçün istehsal strukturu və əhali resursları səmərəli xüsusiyyət kəsb edir (Əlirzayev,2005).

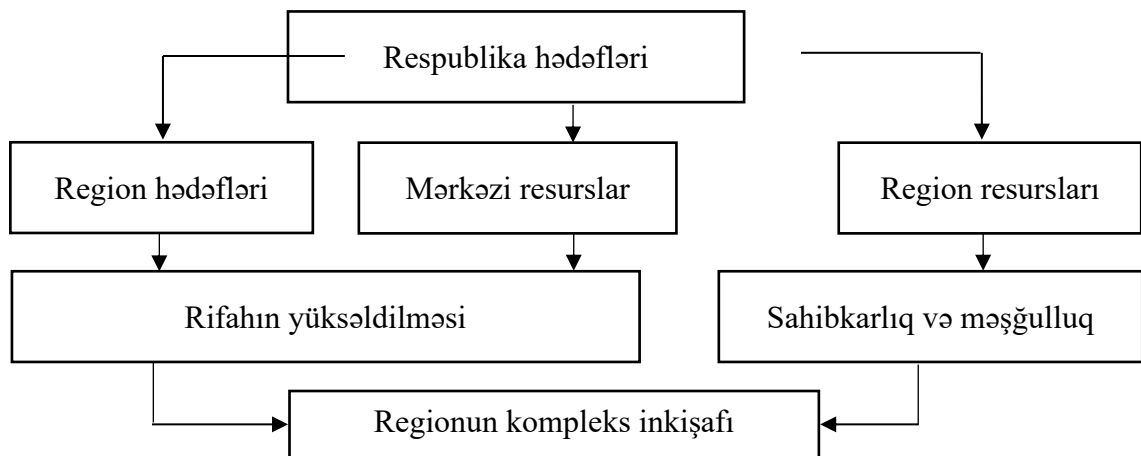
Metodologiya

Məqalədə sistemli yanaşma, müqayisə, metodoloji ümumiləşdirmə və qruplaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticə və müzakirələr

Regional inkişafın təmin olunmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətləri

Regionların inkişaf problemləri məqsəd və maraq, resurs və imkanlar, perspektiv və cari həlli yollarına görə müxtəlif istiqamətlərə ayrılır. Hər bir istiqamətin səmərəli təşkili mexanizmləri regionların kompleks inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirir. Bu vəzifələr funksional olaraq aşağıdakı iyerxiya üzrə qurulur (Sexem 1).

Sxem 1. Region və respublika hədəflərinin şaxələndirilməsi

Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Hər bir regionda resurs potensialına uyğun olaraq idarəetmə aspektləri təkmilləşir. Bu təkmilləşməyə səbəb olan meyar və göstəricilər aşağıdakılardır:

- Əhalinin rifahı və məşğulluğunun yüksəldilməsi;
- Regionun əhalisinin sosial müdafiəsinin təmin olunması;
- Regionda tarazlı inkişaf strategiyasını təmin edən kompleks və əlaqəli bütün sahə və funksional vəzifələrin tarazlığı;
- Regionun ümumi iqtisadi artımda rolunu təmin etmək üçün perspektivlər tərtib etmək.

Hər bir regionun müasir inkişaf strategiyası respublika təyinatlı məqsədinin region əmək bölgüsündə reallaşması və xarici çağırışların səmərəli istifadəsi yollarının təkmilləşməsi ilə mümkündür. Regionda iqtisadi və sosial inkişafın resurs və idarəetmə mexanizmləri sahibkarlığın inkişafı və rəqabətqabiliyyətli meyllərin, struktur islahatların səmərəli təşkili ilə bağlıdır (Abbasov, 2002). İslahatlar proqramı, sahə və funksional məqsədlər vəzifələrin həlli ilə təşkil olunur. Cari dövrdə hər bir sahənin rəqabətqabiliyyətli fəaliyyəti bazar tələbinə uyğun məhsul və xidmət istehsalı ilə mümkün olur. Bu baxımdan regional inkişaf hədəfləri rəqabətqabiliyyətli istehsal və xidmət sahələrini inkişaf etdirmək üçün innovativ məsrəflər və istehlak xarakterli innovativ məhsullar istehsal etməyə yönəlir.

Regionda innovasiya yeni məhsul, yeni texnologiya ilə məhsuldar və səmərəli fəaliyyət, sosial innovasiyaların prioritetliyi və ölkə iqtisadiyyatına təsir səmərəsi ilə idarə olunur. Sosial sahələrin və xidmətin innovasiyalar üzərində qurulması keyfiyyətli marketinq quruluşu, istehsal və xidmətlərlə ölçülür (Əlirzayev, 2020). Sahibkarlığın innovativ inkişafı birbaşa və dolaylı yolla, ümumi və xüsusi səmərə ilə səciyyələnir. Birbaşa rəqabətqabiliyyətli texnologiyalar tətbiqi məhsulun xərc strukturuna təsir etməklə yanaşı məhsulun keyfiyyətinə də təsir edir. Belə ki, məhsul istehsalında innovasiya artımı ilə məhsul artımında elastiklik əmsalının artımı sahibkarlar və istehsal xidmət növü üzrə fərqlənir. Bu da əlavə gəlir və yaxud sosial effekt yaradır. Başqa sözlə desək, innovasiyalar işçilərin əmək prosesində məşğulluğu, fəallığı və əmək verdişlərini artırır. Sahibkarlığın innovativ şəraitdə yeni aspektləri və idarəetmə xüsusiyyətləri meydana çıxır:

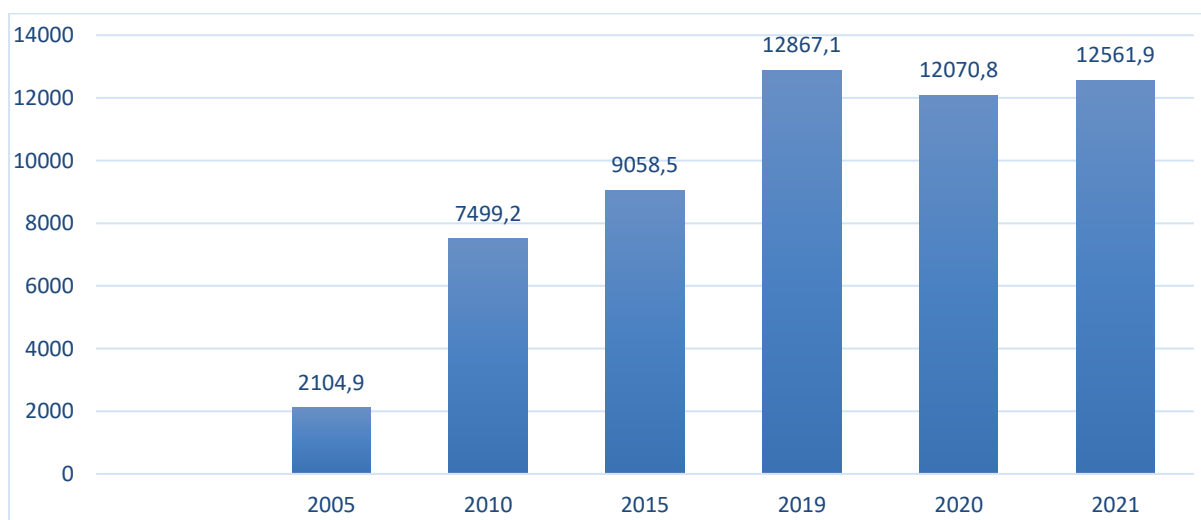
- Rəqabətqabiliyyətlik prioritet olmaqla istehsal və xidmətin bazarın tələbinə uyğun təkmilləşdirməsinə səbəb olur;
- Sahibkarlıq fəaliyyətində gəlirlərin və xərclərin yeni istiqamətləri texnoloji təzələnmə üçün zərurilik yaradır;
- Sahibkarların marağı və işçilərin fəallığı üçün əmək proqramı, kadr hazırlığı və əməyin xarakteristik dəyişmə təşəbbüskarlığı artır (Rzayev,2010).

İnnovasiya şəraiti sahibkarlığın inkişafına birbaşa və dolayısı mexanizmlər ilə təsir edir. Belə ki, istehsal olunan məhsulun keyfiyyətinin bazar rəqabətli olması daha çox iqtisadi maraqlara səbəb olur. Hər bir sahibkar özünün perspektiv inkişaf strategiyasında səmərəli fəaliyyət üçün daima istehsalın həcmi və onun strukturu üzərində özünün fəallığını artırır. Sahibkar yeni texnologiya və yeni təşkilatı idarəetmə quruluşu ilə iqtisadi səmərə əldə edir. Regionun inkişafında komplekslik və tarazlıq təsərrüfat fəaliyyətinin və regionun səmərəli inkişaf strategiyasını təmin edir.

İlk növbədə regionun xarici və daxili amillərinin dəyişmə meyilləri və mümkün transformasiyası nəzərə alınmaqla planlaşma və idarəetmə mexanizmləri tətbiq edilir. Regionda sosial və iqtisadi mexanizmlərin tarazlı inkişafı müasir innovasiyalı sistemin əsas prinsipidir. Rəqabət mühiti və bazar tələbi, maddi, maliyyə resursları və kadr potensialı hər bir regionda mövcud imkanları, yaxud potensialı formalaşdırır.

Regionda sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi və sosial məqsədlər, həmçinin maddi maraqlar üzərində qurulur. Bu baxımdan region hədəflər sistemində oynadığı və reallaşdırdığı vəzifəyə görə əmək bölgüsü rolunu oynayır.

Regionun sosial problemlərinin həlli prioritet istiqamət olaraq əhalinin məşğulluğu və yaşayış şəraitinin yaxşılaşması, təhsil, səhiyyə, mədəni xidmət və digər sahələrin inkişafı ilə mümkün olur. Regionun inkişaf məqsədləri və Azərbaycanın Respublikasının qlobal inkişaf strategiyası arasında qarşılıqlı təsir bölgü və yenidən bölgü mexanizmləri ilə təşkil olunur.

Şəkil 1. Azərbaycanda son illər milli iqtisadiyyata yönələn daxili investisiyalar (mln. manat)

Mənbə: www.stat.gov.az /Azərbaycanın statistik göstəriciləri/2022

Son illər Azərbaycanda milli iqtisadiyyata yönələn daxili investisiyaların həcmində də ciddi dəyişiklik müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 2005-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına 2104,9 mln. manat vəsait ayrılmışdırsa, ayrılmışdırsa, 2020-ci ildə bu göstərici artaraq 12070,8 mln.manat , 2021-ci ildə isə 12561,9 mln. manat vəsait ayrılmışdır. Bütün bunlar ölkədə iqtisadi sahələrin davamlı inkişafına səbəb olmuşdur.

Regionda sosial-iqtisadi inkişafın perspektivi onun islahatlar və yeni texnologiyalara əsaslanan struktur siyasətin həyata keçirilməsi ilə mümkündür. Struktur islahatlar regionun daxili və xarici investisiya imkanlarını nəzərə almaqla onların iqtisadi dövriyyə cəlb edilməsinə şərait yaratmaqla mümkün olmalıdır. Regionda hər bir daxili imkanların həmin regionun xüsusiyyətinə uyğun istifadəsi və təkrar istehsalı qlobal maraq baxımından qəbul edilir. Belə ki, məhdud resursların istifadəsi və təkrar istehsalı üçün bölgü və yenidən bölgü mexanizmi maraqlar üzərində əsaslandırılır. Məhz bu baxımdan regionda respublika və əhali maraqları bölgü və yenidən bölgüdə ədalət prinsiplərinə uyğun təşkil olunur.

Regionun inkişafının strateji və marketinq planlaşması onun potensialının qiymətləndirilməsi və ondan istifadə proqramları ilə reallaşır.

Proqram xarakterli tədbirlər olaraq sosial hədəflər – regionda əhali rifahı və məşğulluq səviyyəsinin maksimumlaşması, digər tərəfdən regionda rəqabətqabiliyyətli istehsal və xidmət sferasının genişlənməsi əsas götürülür. Sahə prinsipi olaraq isə hər bir regionun ixtisaslaşma səviyyəsi və əsas istiqamətləri müəyyənləşir.

Naxçıvan MR-nın əsas resursları olaraq təbii sərvətlər, mineral sular, işçi qüvvəsi və tranzit zona olması onun beynəlxalq tranzit resurslarının istifadəsinə əsas yaradır.

Sahibkarlıq modeli olaraq təsərrüfat formaları, təşkilatı quruluş, istehsal və xidmət növü üzrə gəlir gətirmə və bazara uyğun marketinq əsaslı fəaliyyət qurmaq məqsədi nəzərdə tutulur (www.byjus.com,2022). Naxçıvanın sahibkarlıq modeli özünəməxsus xüsusiyyətlər və idarəetmə mexanizmləri əks etdirir. Fikrimizcə, aşağıdakı xüsusiyyətləri idarəetmə mexanizmi olaraq təkmilləşdirmək lazımdır:

- Kiçik sahibkarlığa dəstək proqramları üzrə prioritetlər;
- Naxçıvanda yerli tələbata uyğun məhsul və xidmət növü üzrə fəaliyyət;
- Ev təsərrüfatı və özünə məşğulluq sahəsində fəaliyyətin təşkili və təşəbbüskar fəaliyyəti kimi stimullaşdırılması;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud bazarlara uyğun və ixrac yönümlü istiqamətdə təsərrüfat fəaliyyətinin qurulması;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasında daha çox yerli resurslara əsaslanan emal sənayesinin formalaşdırılması və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üzrə brend texnologiyaların tətbiqi (Abbasov,2006);
- Naxçıvanda yerli və təbii resurslar olan mineral su istehsalının, ərzaq istehsalının mülkiyyət formalarının və istifadə texnologiyasının yenilənməsi;
- Naxçıvanda infrastrukturların şərq-qərb və şimal-cənub istiqamətində istifadəsi zamanı obyekt və fəaliyyətlərin təşkili;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının təhsil, səhiyyə və bir sıra mədəni sahələrinin dünya və respublika səviyyəsinə çatdırılması məqsədi ilə lahiyələrin hazırlanması.

Təbii ki, bu və ya digər təşkilatı-iqtisadi tədbirlər Naxçıvan Muxtar Respublikasının mövcud resurslarının səmərəli istifadə edilməsi yolları ilə mümkündür. Bu da muxtar respublikada elmi əsaslara söykənən elmi-texnoloji lahiyələrin təşkili ilə əlaqədirdir.

Nəticə/Conclusion

Regional inkişaf özünün məhəlli hədəfləri ilə yanaşı, xarici amillər, idxal və ixrac prosesləri ilə əlaqədə təşkil olunur. Belə ki, regional inkişafın daxili hədəfləri yerli əhalinin rifahı, sosial hədəflər və daxili idarəetmə mexanizmləri ilə ifadə olunur. Xarici amillər isə idxal olunan resurslar və ixrac olunan hazır məhsullar, xidmət və kadr potensialı ilə formalaşır.

Regiona resursların gətirilməsi onun daxili imkanlarının potensialını artırır. Daha çox açıq iqtisadiyyat texnologiyasına ehtiyacı olan regionlar kapital axınının səmərəli variantını lahiyləşdirməklə yüksək səmərə üçün variantlar tərtib edir. Regionun sosial iqtisadi inkişafı strategiyası həmin regionun perspektiv transformasiyası modelinə əsaslanır.

Regionda köklü və konstruktiv dəyişmələr planlaşma və yeni təsərrüfatçılıq metodları ilə həyata keçirilir. Belə ki, hər bir regionda daxili və xarici amillərlə formalaşan strukturlar mövcuddur. Regionda ərazi-sahə strukturu eyni olmayan maraqlar üzərində olsa da, onların vahid tarazlı inkişafı kompleks və sistemli davranış modeli əsasında mümkündür. Fikrimizcə, Naxçıvanda bu yanaşma onun bütün resurs potensialının və daxili və xarici imkanlarının istifadə mexanizmlərinin hazırlanması yolu ilə mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

- Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi (2016). 6 dekabr, 1138 №-li fərman, 947 səh.
- Abbasov T.A (2002). Kənd təsərrüfatının resurs potensialı və ondan səmərəli istifadənin regional problemləri, Bakı.: Elm, 186 səh.
- Abbasov T.A.(2006), Aqrar bazar və sahibkarlığın regional inkişaf istiqamətləri. Bakı.: ADPU-nun mətbəəsi, 287 səh.
- Cabbarov Ə.X.(2015), Turizmin iqtisadi əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı.: Elm, 267 səh.
- Əlirzayev Ə.Q.(2005). İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübədə meyllər və perspektiv istiqamətlər. Bakı.: 535 səh.
- Əlirzayev Ə.Q., Əlirzayev E.Ə.(2020). Sosial inkişaf: hədəflər və mexanizmlər. Monoqrafiya, Bakı, "Zərdabi Nəşr" MMC, 256 səh.
- Hüseynova A.D. (2013). Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili. Bakı.: Elm və təhsil, 385 səh.
- Rzayev İ. (2010). Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı, mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər. Bakı.: Elm, 351 səh.
- What is Entrepreneurship? Meaning, Types, Characteristics (2022). <https://byjus.com/commerce/what-is-entrepreneurship/>

Основные особенности инновационного подхода к решению проблем регионального развития

Аббас Мусаев

Нахчыванский Государственный Университет

Докторант кафедры «Экономика»

E-mail: abbas.elcinoglu@gmail.com

Резюме. В статье рассмотрены основные особенности инновационного подхода к решению проблем регионального развития. Проведенный анализ показывает, что в последние годы в регионах все еще сохраняется ряд проблем в сфере инновационного развития предпринимательства. Для развития предпринимательской деятельности в регионах необходимо постоянно осуществлять целесообразные мероприятия. В статье определены существующие проблемы, выдвинуты предложения и рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: инновационный потенциал, спрос на экономику, региональное развитие, стратегическая эффективность.

The impact of the increase in fixed assets in the petrochemical industry of Azerbaijan on the production of propylene and ethylene

Elmir Mehdiyev

Azerbaijan State Economic University, doctoral student

E-mail: elmirmehdiyev@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8351-1361>

Annotation. The article comments on the development trend of petrochemical products in the context of the globalization of the world economy. It explained the growth in demand for propylene and ethylene products in the global market and the trend in the production of these products from Europe to Asian markets, and also emphasized the focus of petrochemical production on a gradual shift to Asia. The article analyzes and evaluates the production volumes of organic chemical products of the enterprises of the petrochemical industry of the Republic of Azerbaijan for 2006-2021. Here, the cost of fixed assets, the production of propylene and ethylene at the Ethylene-Polyethylene Sumgayit plant for 2006-2021 are analyzed. As a result of the research work, the relationship between the cost of fixed assets and the production of propylene and ethylene was determined and evaluated.

Keywords: petrochemistry, globalization, propylene, ethylene, organochemical products, regression, correlation, model, polymer, elasticity coefficient.

JEL: C10; F10; F19; **UOT:** 656.61: 681.3(045); 330.36; 339.1

To cite this article: Mehdiyev E. (2022). The impact of the increase in fixed assets in the petrochemical industry of Azerbaijan on the production of propylene and ethylene. *«Economic Growth and Social Welfare»* Issue IV, pp.105-112

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

Azərbaycanın neft-kimya sənayeində əsas fondların artırılmasının propilen və etilen istehsalına təsiri

Elmir Mehdiyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorantı

Email: elmirmehdiyev@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8351-1361>

Annotasiya. Məqalədə qloballaşan dünya təsərrüfatında neft-kimya sənayesi məhsullarının inkişaf meyli şərh edilmişdir. Burada propilen və etilen məhsullarına tələbatın dünya bazarında artması və bu məhsulların istehsalının Avropadan Asiya bazarlarına meyl etməsi şərh edilmiş və neft-kimya məhsullarının istehsalının mərkəzinin tədricən Asiyaya keçməsinə istiqamətlənməsi vurğulanmışdır. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında neftkimya sənayesi müəssisələrinin 2006-2021-ci illər üzrə üzvi kimya məhsulları istehsalının həcmi təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir. Burada Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunun 2006-2021-ci illər üzrə əsas fondlarının dəyəri, propilen və etilen istehsalı təhlil edilmişdir. Tədqiqat işinin nəticəsinə əsas fondların dəyəri ilə propilen və etilen istehsalı arasındakı asılılıq müəyyən edilərək qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: neft-kimya, qloballaşma, propilen, etilen, üzvi kimya məhsulları, reqressiya, korrelyasiya, model, polimer, elastiklik əmsalı.

JEL: C10; F10; F19; **UOT:** 656.61: 681.3(045); 330.36; 339.1

Məqaləyə istinad: Mehdiyev E. (2022). Azərbaycanın neft-kimya sənayeində əsas fondların artırılmasının propilen və etilen istehsalına təsiri «*İqtisadi Artım və İctimai Rifah*» №4, səh.105-112

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Giriş/Introduction

Qloballaşan dünya iqtisadiyyatında hazırkı vəziyyətdə kimya və neft-kimya sənayesi məhsullarına dünya bazarında tələbat artan dinamika ilə inkişaf edir. Statistik mənbələrə əsasən 2021-ci ilin əsas kimyəvi maddələrin və polimerlərin qiymətləri əvvəlki illərlə müqayisədə artmışdır. İlk növbədə, Avropa bazarında benzola və polopropilenə olan tələbatın artması bu məhsulların qiymətinin artmasına şərait yaratmışdır. Belə ki, 2021-ci ilin əvvəllərində 1 metrik tonu 1364 avroya başa gələn benzolun və noyabrda qiyməti bir ton üçün 2075 avroya yüksələn polipropilen homopolimerlərinin qiyməti 2022-ci ildə də Avropa bazarlarında artan dinamika nümayiş etdirmişdir (<https://wits.worldbank.org/>). Tədqiqatlar göstərir ki, global polipropilenin illik istehsal gücü 2021-ci ildə 2020-ci illə müqayisədə 7,881 milyon ton və ya 9%, tələbat isə 5,671 milyon ton və ya 7% artımla nəticələnmişdir (<http://eurostat.statistics>).

Dünya enerji bazarlarındakı qeyri-sabitlik, karbohidrogen xammalının bahalaşması da neft-kimya sənayesi məhsullarının qiymətinin artmasına öz təsirini göstərmişdir. Artıq 2021-ci ilin neft-kimya sənayesi üzrə inkişaf meyli, neft-kimya məhsullarının istehsalının mərkəzinin tədricən Asiyaya keçməsinə istiqamətlənmişdir.

Bu gün Çin əsas neft-kimya məhsulu olan etilen istehsalına görə ABŞ-dan sonra ikinci yerdədir. 2022-ci ildə isə stiroil bazarında yeni tutumun 100%-nin Çində yerləşməsi gözlənilir. Əhəmiyyətli odur ki, Çinin bir çox neft-kimya zavodları emaldan polimerlərə, xam neftdən kimyəvi maddələrə qədər “meqa-komplekslər”dir. Qeyd etmək lazımdır ki, Asiyada qiymət artımı Avropadakı qədər hiss olunmur. Çində bu məhsullar üzrə hasilatın artması Çinə idxaldan asılılığını azaltmağa imkan verib ki, bu da global ticarət axınlarına təsir edəcək. Bu baxımdan zəngin karbohidrogen ehtiyatlara malik olan Azərbaycan Respublikasında neft-kimya sənaye məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi məqsədi ilə innovativ texnologiyaların tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

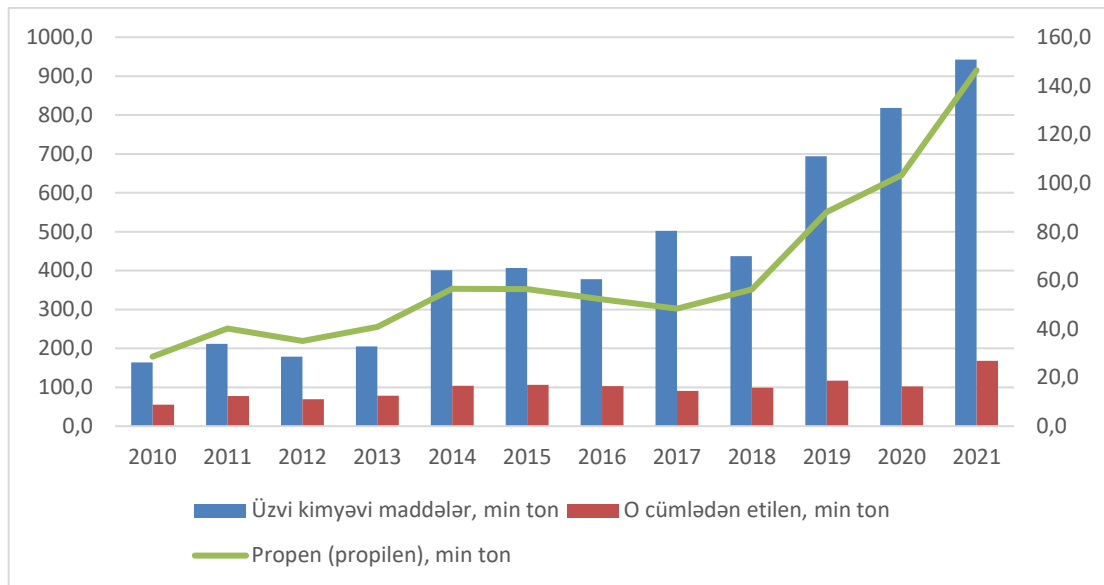
Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Xəzərdə zəngin karbohidrogen ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan Respublikasının dünya bazarında neft-kimya məhsullarının payı 0,5%-dəkdir. Ölkəmizdə neft-kimya məhsullarına olan tələbat daxili imkanlar hesabına təmin edilmədiyindən xaricdən də idxal olunur. Bundan başqa, plastik məmulatların istehsalı üçün kimyəvi əlavələr və avadanlıqların əksəriyyəti xaricdən alınır. Ölkəmizin fabriklərindəki avadanlıqlar da tez-tez idxal olunur. Neft-kimya sənayesinin inkişafına əsas məsələ daxili bazarda idxalı əvəz etməyə nail olmaqdır. Azərbaycan Respublikası dövlət dəstəyi ilə, neft-kimya sənayesi məhsullarının dünya bazarında öz payını artırmaq üçün iqtisadi dayanıqlığı təmin etməklə bərabər, daxili və dünya bazarlarında rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsini yüksəltmək üçün müxtəlif yeniliklər tətbiq edir, öz istehsalatlarını rasionallaşdırır. Bu baxımdan məhsulların təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhsulun təkmilləşdirilməsi ixtisaslaşmanın genişlənməsi isə ən yaxşı halda mənfəət səviyyəsini saxlamağa imkan verir və həqiqətən əhəmiyyətli gəlir yalnız həqiqətən innovativ məhsullar gətirir. Buna uyğun olaraq, innovasiya fəaliyyəti sahəsi Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas sahələrdən biri olaraq qalır, çünki innovasiya mexanizmi, onun rıçaqları, kanalları haqqında biliklər bazarın inkişafı üçün əsas əhəmiyyət kəsb edir. Neftkimya müəssisələrində innovativ inkişafın təşkilində innovasiya xərcləri mühüm rol oynayır. Bu xərclər istehsal prosesində innovativ texnologiyalara əsaslanan əsas fondlar hesabına müəssisənin əmlak potensialının imkanlarından maksimum səmərəli istifadə edilməsi problemlərinin həllinə istiqamətlənir (Abdullayev R., 2013). Bu baxımdan, kimya müəssisələrinin inkişafı və modernləşdirilməsində əsas fondların müasir texnologiyalar əsasında yenilənməsi istehsal olunmuş məhsulların dünya bazarında rəqabətqabiliyyətinin artmasına müsbət təsir göstərir. Neftkimya sənayesi müəssisələrinin innovativ əsaslarla inkişafının prioritet istiqamətlərdən biri də bu müəssisələrin əsas fondlarının imkanlarından optimal faydalanma mexanizmlərinin hazırlanması və reallaşdırılmasıdır (Melnikov O., 2005).

Nəticələr və müzakirə

Son dövrlərdə kimya və neft-kimya kompleksin ən iri müəssisələrinin inkişafı hesabına üzvi kimyəvi maddələrin istehsal həcmi artan dinamika ilə inkişaf etməkdədir. Aşağıdakı grafikdən biunları daha aydın şəkildə görmək olar.

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında neftkimya sənayesi müəssisələrinin 2006-2021-ci illər üzrə üzvi kimya məhsulları istehsalının həcmi

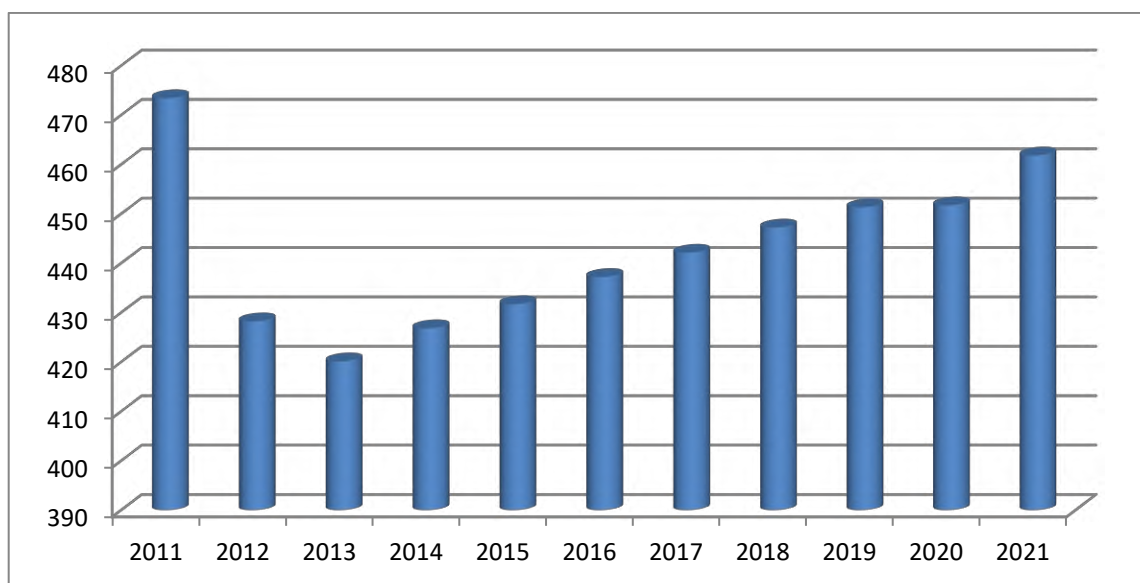
Mənbə. (<https://www.stat.gov.az>) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafikdən göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında üzvi kimya məhsulları istehsalının həcmi 2010-2015-ci illər üzrə artaraq 2015-ci ildə 407 min ton olmuşdur ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 2,5 dəfə çoxdur. Etilen və propilen istehsalının həcmi də həmin dövrdə artan dinamika ilə inkişaf etsə də, etilenin üzvi kimya məhsulları istehsalında payı 2010-cu illə müqayisədə azalaraq 2015-ci ildə azalaraq 26,3% olmuşdur ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 7,3% azalma deməkdir. 2016-cı ildə üzvi kimya məhsulları istehsalının həcmi azalsa da, sonrakı illərdə artaraq 2021-ci il üzrə 942,3 min ton olmuşdur ki, bu da bazis ili ilə müqayisədə 5,8 dəfə artım deməkdir. Analoji olaraq həmin dövr üzrə etilen və propilen istehsalının həcmi də 2018-ci ildən 2021-ci ilə qədər artaraq 2021-ci ilə qədər artmışdır. Nəticədə 2021-ci ildə üzvi kimya məhsulları istehsalı üzrə propilen istehsalının həcmi 146,4 min ton, etilen istehsalının həcmi isə 168,4 min ton olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin kimya və neftkimya kompleksin ən iri müəssisəsi kimi Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda istehsalın həcmi artırması, burada fəaliyyət göstərən ən iri qurğuların, o cümlədən “EP-300” unikal qurğusu hesabına əldə edilmişdir. 1988-ci ildən istismara verilmiş bu qurğunun illik istehsal gücü 800 min - 1 milyon tonadək müxtəlif tərkibli kimya və neft kimya xammallarını emal etmək qabiliyyətinə malikdir [2, 3]. lakin, buna baxmayaraq, xammal çatışmazlığı hesabına həmin qurğunun istehsal gücündən istifadə əmsali 0,35 olduğundan istehsalın həcmi daxili tələbatı tam ödəyə bilmir. Hazırda “Etilen-Polietilen” zavodunda “EP-300” qurğusu ilə yanaşı, “Polimer 120” və 2001-ci ildə Yaponiyanın “İtoçi” və “Niçimen Korporeyşən” şirkətləri tərəfindən tikilərək istifadəyə verilmiş “Buxar Generator” qurğuları da fəaliyyət göstərir. Ölkəmizdə neft hasilatının artması ilə əlaqədar olaraq, kimya və neft kimya xammalının artımı üçün innovativ texnologiyalara əsaslanan qurğuların alınması, innovasiya yönümlü xərclərin artırılması imkanlardan istifadənin səmərəliliyinin şərtləndirir.

Kimya sənayesi müəssisələri əsasən neft xammalının emalı istiqamətində ixtisaslaşdığından, ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasında və inkişafında neft amilindən optimal istifadə etməklə iqtisadiyyatımızın şaxələndirilməsi istiqamətində kimya sənayesi emal müəssisələrinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, onların əsas fondlarının innovasiya yönümlü yenilənməsi, daşınmaz əmlak potensialının istehsal güclərindən istifadənin maksimum təmin edilməsidir. Buütün bunlar, ölkə iqtisadiyyatında neft amilindən optimal istifadə kimi neftkimya müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi deməkdir.

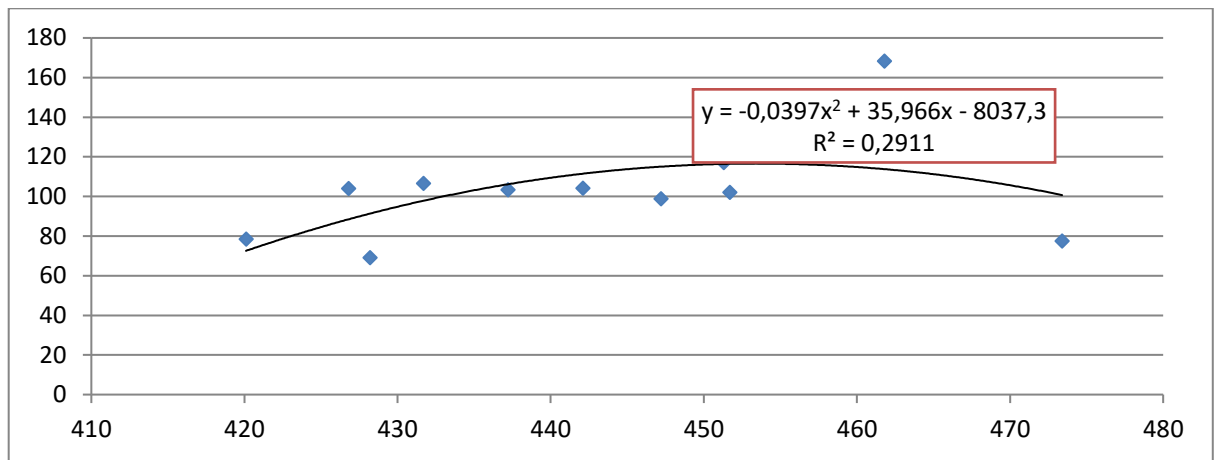
Lakin buna baxmayaraq, ölkəmizin kimya müəssisələrinin potensial imkanlarından, əsasən iri texnoloji qurğularından və daşınmaz əmlak potensialından maksimum istifadə edilməsində müəyyən problemlər hələ də mövcuddur. Belə ki, Azərbaycanda əsasən iri kimya və neft kimya texnoloji qurğularının, daşınmaz əmlak növlərinin potensial imkanlarının maksimum 40-42 %-ə qədəri istifadə edilir [5]. Belə hallar, əsasən “Etilen-Polietilen” zavodunda istismara verilmiş mövcud qurğular üçün daha xarakterikdir. Kimya müəssisələrinin fəaliyyətində əsas fondların spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla xərclərin optimallaşdırılması və innovativ texnologiyaların tətbiqi hesabına istehsal olunan məhsullarının maya dəyərinin azaldılması hesabına hazır məhsulun bazar qiymətlərinin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi mümkündür. Aşağıdakı qrafikdə “Etilen-Polietilen” zavodunun əsas fondlarının 2011-2021-ci illər üzrə dinamikası verilmişdir.

Şəkil 2. Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunun 2006-2021-ci illər üzrə əsas fondlarının dəyəri, min manatla

Mənbə. (<https://www.stat.gov.az>) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

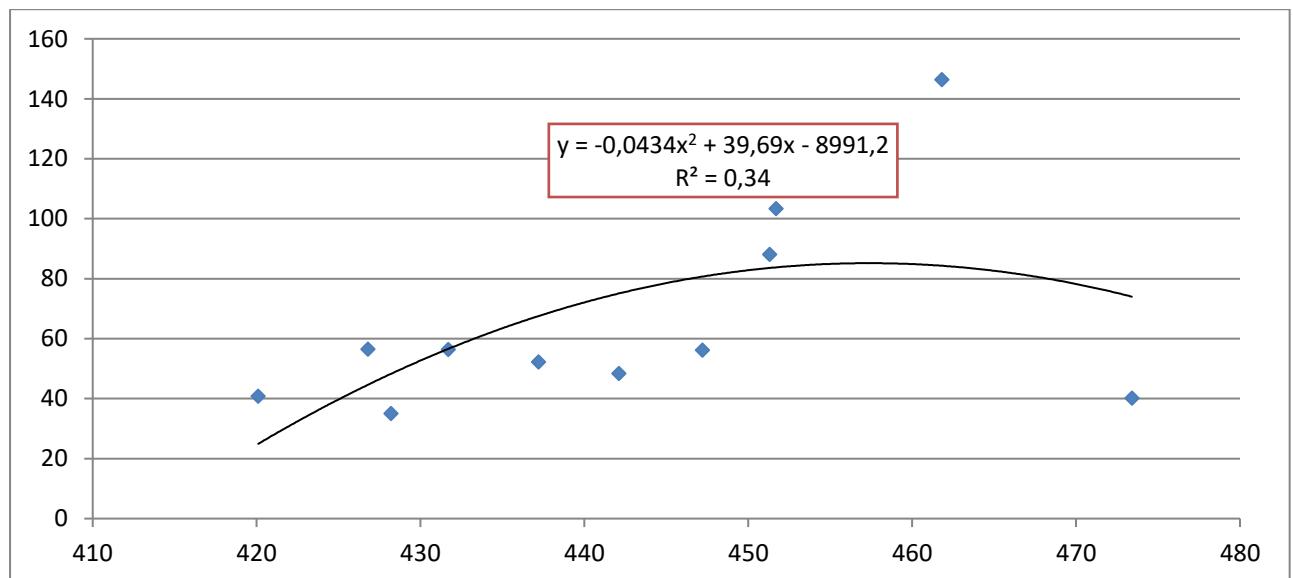
Qrafikdən göründüyü kimi Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunun fondlarının dəyəri 2011-ci ildə 473,4 min manat olmasına baxmayaraq, 2013-cü ildə 11,2% azalaraq 420,1 min manat təşkil etmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə innovativ texnologiyalara əsaslanan yeni avadanlıqların alınması hesabına əsas fondların dəyəri artaraq 2021-ci ildə 461,8 min manat olmuşdur. Əsas fondların dəyərinin artması bilabası təbii kimya məhsulları istehsalı üzrə proilen və etilen etilen istehsalının həcmində artması ilə nəticələnmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricilər arasındakı asılılıq da bunu deməyə əsas verir. Aşağıdakı qrafiklərdə kimi Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunun fondlarının dəyəri ilə proilen və etilen etilen istehsalının həcmi arasındakı reqressiya əlaqəsi göstərilmişdir.

Şəkil 3. Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunun 2006-2021-ci illər üzrə əsas fondlarının dəyəri ilə etilen istehsalı arasındakı asılılıq

Mənbə.: (<https://www.stat.gov.az>) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafikdən göründüyü kimi Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunun fondlarının dəyəri ilə etilen istehsalı arasında $y = -0,0397x^2 + 35,966x - 8037,3$ poliminimal formada reqressiya tənliyi ilə ifadə olunan orta korrelyasiya asılılığı vardır ($R = \sqrt{0,291} = 0,539$). Bu göstəricilər arasında asılılığı xətti reqressiya tənliyi ilə ifadə etsək $y = 0,5943x - 160,44$ alarıq.

Şəkil 4. Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunun 2006-2021-ci illər üzrə əsas fondlarının dəyəri ilə propilen istehsalı arasındakı asılılıq

Mənbə: (<https://www.stat.gov.az>) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafikdən göründüyü kimi Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunun fondlarının dəyəri ilə propilen istehsalı arasında $y = -0,0434x^2 + 39,69x - 8991,2$ polimimal formada reqressiya tənliyi ilə ifadə olunan orta korrelyasiya asılılığı vardır ($R = \sqrt{0,34} = 0,583$). Bu göstəricilər arasında asılılığı xətti reqressiya tənliyi ilə ifadə etsək $y = 0,9924x - 373,72$ alarıq.

Tədqiqat nəticəsində xətti reqressiya tənlikləri üzrə yuxarıdakı göstəricilərə əsasən hesablanmış elastiklik

əmsalları qurulmuş modellərə əsasən aşağıdakı kimi olacaqdır (Yadigarov T.A., 2019).

$$E_{propilen} = \frac{\alpha \times \bar{x}_i}{\bar{y}} = \frac{0,992 \times 65,77273}{442,8636} = 0,147329$$

$$E_{Etilen} = \frac{\alpha \times \bar{x}_i}{\bar{y}} = \frac{0,5943 \times 102,7455}{442,8636} = 0,137879$$

Alınmış hesabatdan göründüyü kimi, Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunun fondlarının dəyəri nin 1% artması propilen istehsalının həcmnin 0,15%, etilen istehsalının həcmnin isə 0,145 artması ilə nəticələnir.

Nəticə / Conclusion

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasında neft-kimya sənayesində innovativ texnologiyalı aavadanlıqlar üzrə əsas fondların artırılması üzvi kimya məhsullarının istehsal həcmnin artmasını şərtləndirmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, neft-kimya sənayesində əsas fondların dəyəri ilə üzvi kimya məhsullarının istehsalı arasında Propilen istehsalı üzrə $y = 0,5943x - 160,44$ reqressiya tənliyi ilə, etilen istehsalı üzrə isə $y = 0,9924x - 373,72$ xətti reqressiya tənliyi ilə ifadə olunan orta korrelyasiya asılılığı vardır. Tədqiqat işinə əsasən Sumqayıt “Etilen-Polietilen” zavodunda fondlarının dəyəri nin 1% artması propilen istehsalının həcmnin 0,15%, etilen istehsalının həcmnin isə 0,145 artması ilə nəticələnir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

Abdullayev R. (2013). “Azərbaycanın neft-qaz sənayesi özünün yüksəliş dövrünü yaşayır//

“Azərbaycan” qəzeti”.

Sadiqov F. A.. (2010). “Heydər Əliyev və kimya sənayesi”

İman, Masaki (2005), Kayzen: klyuch k uspehu yaponskiy kompaniy. Perv s anq. 3-e izd.

Yadigarov T.A. (2019), Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və

Eviews proqram paketlərində həlli: nəzəriyyə və praktika

Mel'nikov, O. (2005) Innovatsionnaya aktivnost' kak faktor povysheniya

konkurentosposobnosti predpriyatiya / O.N. Mel'nikov, V.N. Shuvalov // Rossiyskoye predprinimatel'stvo.

Shinkevich, A.I. (2019), Sostoyaniye i perspektivy innovatsionnogo razvitiya: institutsional'no-logisticheskikh sistem promyshlennosti Respubliki Tatarstan: monografiya

<https://stat.gov.az/> (12.11.2022)

<https://wits.worldbank.org/>

<https://www.wto.org>

<http://eurostat.statistics.gr/intrastat/>

Влияние увеличения основных фондов в нефтехимической промышленности Азербайджана на производство пропилена и этилена

Эльмир Мехтиев

Азербайджанский Государственный Экономический Университет, докторант

E-mail: elmirmehdiyev@gmail.com

Резюме. В статье прокомментирована тенденция развития продукции нефтехимической промышленности в условиях глобализации мировой экономики. Здесь объяснялся рост спроса на продукты пропилена и этилена на мировом рынке и тенденция производства этих продуктов из Европы на Азиатские рынки, а также подчеркивалась направленность центра производства нефтехимической продукции на постепенное смещение в Азию. В статье проанализированы и оценены объемы производства органической химической продукции предприятий нефтехимической промышленности Азербайджанской Республики за 2006-2021 годы. Здесь проанализирована стоимость основных средств, производства пропилена и этилена Сумгайытского завода «Этилен-полиэтилен» за 2006-2021 годы.

В результате исследовательской работы определена и оценена зависимость между стоимостью основных средств и производством пропилена и этилена.

Ключевые слова: нефтехимия, глобализация, пропилен, этилен, органохимические продукты, регрессия, корреляция, модель, полимер, коэффициент эластичности.

The main features of increasing competitiveness by economic sectors

Muxtar Hacıyev

Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

E-mail: muxtar.haciyev@arti.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-81X9-9097>

Abstract: The article discusses the main features of increasing competitiveness in economic sectors. The increase the volume of domestic investments in the national economy of Azerbaijan in recent years has a positive impact on the development of entrepreneurship in the country.

The article also identifies existing problems in the direction of increasing the competitiveness of the national economy, presents proposals and recommendations for overcoming them.

Keywords: national economy, competition, economic development, investment, market economy, entrepreneurship

JEL O40; UDC 330

To cite this article: Hacıyev M. (2022). The main features of increasing competitiveness by economic sectors. *Economic Growth and Social Welfare*, Issue IV, pp. 113-122.

Article history: Received – 12.10.2022; Accepted – 12.11.2022.

İqtisadi sahələr üzrə rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas xüsusiyyətləri

Muxtar Hacıyev

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

E-mail: muxtar.haciyev@arti.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-81X9-9097>

Annotasiya: Məqalədə iqtisadi sahələr üzrə rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsini əsas xüsusiyyətlərinə baxılmışdır. Azərbaycanda son illər milli iqtisadiyyata yönələn daxili investisiyaların həcmnin artması ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərməkdədir.

Məqalədə eyni zamanda milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində mövcud problemlər müəyyənləşdirilmiş, onların aradan qaldırılması məqsədilə təklif və tövsiyələr təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, rəqabət, iqtisadi inkişaf, investisiya, bazar iqtisadiyyatı, sahibkarlıq

JEL O40; UDC 330

Məqaləyə istinad: Hacıyev M. (2022). İqtisadi sahələr üzrə rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas xüsusiyyətləri. *İqtisadi Artım və İctimai Rifah*, № 4, səh. 113-122.

Məqalə tarixçəsi: Göndərilib – 12.10.2022; Qəbul edilib – 12.11.2022.

Giriş/ Introduction

Qloballaşma fonunda dünyada iqtisadi inkişaf tempinin artımı və informasiya cəmiyyətinin formalaşması məhsul istehsalı və satışında rəqabət şərtlərinin dəyişkənliyi ilə müşayiət olunur. Bu da istehsal nəticələrinin yalnız istifadə olunan ehtiyatların, tətbiq olunan texnika və texnologiyaların keyfiyyət səviyyəsindən deyil, həmçinin əhəmiyyətli dərəcədə istehsal sisteminin rəqabətlik səviyyəsindən asılıdır. Məhz elə bu nöqtəyi-nəzərdən müasir iqtisadi mühitdə istehsal olunan məhsulların, fəaliyyətdə olan müəssisələrin, firmaların, kompaniyaların, sahələrin, regionların və nəhayət ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin təhlil edilib öyrənilməsi, milli iqtisadiyyatın ən aktual problemlərindəndir.

Rəqabət mahiyyət etibarı ilə eyni məqsəd üçün istifadə olunanların, eyni məqsəd uğrunda mübarizə aparanların, müqayisə olunanların və nəhayət daha yaxşının, daha üstün olanın (keyfiyyətinə, texniki-iqtisadi göstəricilərinə, istehlak dəyərinə yararlılıq səviyyəsinə görə və s.) daha tez alınmasıdır (satılmasıdır).

Bazar cəmiyyətinin inkişafının kökündə rəqabətin durduğundan, o, iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir, onu irəliyə daha yaxşı olana, daha keyfiyyətli olana, daha səmərəli olana doğru aparır. Rəqabət göstəricisi ümumiləşdirici göstərici olub, hər bir təsərrüfat sisteminin səmərəli fəaliyyətini, həmçinin hüquqi, siyasi, sosial və s. amilləri nəzərə almaqla, bütövlükdə ölkənin təsərrüfat sisteminin səmərəli fəaliyyətini özündə əks etdirir (Abbasov,2001).

Əsas hissə/Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Rəqabət müəyyən obyektin və ya subyektin müəyyən şəraitdə başqasından üstün olması ilə səciyyələnir. Başqa sözlə desək, rəqabət-hər bir obyektin elə xüsusiyyətidir ki, hə-min bazarda tələbatı ödəmə səviyyəsinə görə, ona uyğun olan obyektədən daha yaxşıdır, daha üstündür.

Obyektləri rəqabət qabiliyyətinə görə 4 qrupa bölmək olar: məhsulların (malların) rəqabətliliyi; müəssisələrin (məhsul, xidmət istehsalçısı kimi) rəqabətliliyi; sahələrin (kompaniyaların, birliklərinin məcəmusu) rəqabətliliyi; regionların (rayonların, vilayətlərin, ölkələrin) rəqabət qabiliyyəti.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətliliyi daha dərinləndirmək üçün subyektləri də qruplara bölməklə, hər hansı obyektin rəqabətliliyini daha düzgün qiymətləndirmək olar. Beləliklə, subyektləri 4 tipə bölməklə bunu aydınlaşdırmaq: istehlakçı, istehsalçı, investor, dövlət

Məhsulun (malın) rəqabətliliyinə - istehlakçı öz tələbatının ödənilməsi nöqtəyi-nəzərindən baxır (onu qane etmə dərəcəsinə görə). Müəyyən imkan (yalnız maliyyə cəhətdən yox, hərtərəfli) olan alıcı çalışır ki, öz tələbatını maksimum ödəsin.

Müəssisənin rəqabətliliyi bir çox amillərdən asılıdır ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: texniki – iqtisadi; kommersiya; normativ-hüquqi.

Texniki iqtisadi amillər; keyfiyyət, satış qiyməti, istehsal-istismar xərcləri, əmək məhsuldarlığı, əməyin intensivliyi, məhsulun elm tutumu və s. asılıdır. Müəssisənin rəqabətliliyini təmin edən amillərdən biri də onun imicidir. İmic - müəssisənin fəaliyyət tərzini haqqında insanların düşüncələrinin məcmusu olub, onun bazarda alıcı tərəfindən tanınıb tanınmaması ilə, fəaliyyət müddəti ilə, bazardakı payının həcmi ilə, istehsal etdiyi məhsulun keyfiyyətinə olan zamanətlə, istehlakçılar tərəfindən qazanılmış inam dərəcəsinə görə, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə, qurduğu işgüzar münasibətlərə görə və s. qiymətləndirilir (Məmmədov,2005).

Metodologiya

Məqalədə analitik təhlil, sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticə və müzakirələr

İqtisadi sahələr üzrə rəqabətin təşkilinin əsas xüsusiyyətləri

Kommersiya amilləri məhsulun rəqabət şəraitində bazarda satışının təşkilidir. Buraya daxildir: bazarın konyunkturası (rəqabətin dərəcəsi, həmin məhsula tələb və təklif arasındakı asılılıq, bazarın milli və regional xüsusiyyətləri, alıcılıq qabiliyyətinə təsir edən amillərin formalaşması və s.)

- təqdim olunan xidmətlər qrupu (servis xidmətləri-istehsalçının diler, distributer punktları, xidmət stansiyaları və s.)

- reklamlar (reklam çarxları, məhsulun istifadəsi, xassələri və üstünlükləri haqqında reklam məlumatları)

- müəssisənin (firmanın, şirkətin) imici-onun ticarət markası, regionda və ölkədə tanınması.

Normativ-hüquqi amillərə məsula olan texniki tələblər, erqonometrik, estetik xüsusiyyətləri, təhlükəsiz istifadəsi və s. hüquqi tələblərə cavab verməsi.

Sahənin rəqabətliyi - ilk növbədə istehlakçının öz tələbatının lazımı səviyyədə ödənilməsi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirilir.

İstehlakçıların belə seçim qarşısında qalması sahələr arası rəqabət yaradır. Nə vaxt ki, istehlakçı konkret olaraq prioritet sahəni nəzərdə tutursa, hansı müəssisənin (firmanın, şirkətin) malına (məhsuluna) üstünlük verirsə onu da alır. Beləliklə də sahədən müəssisəyə oradan da məhsula gəlib çıxır. Müxtəlif iqtisadi şəraitdə (gəlirin səviyyəsindən, qiymətin səviyyəsindən, istehsal müddətindən) asılı olaraq, sahələrin rəqabət səviyyəsi də müxtəlif olur. Bu da müxtəlif sahələrin məhsullarına olan tələbatın elastikliyi ilə müəyyən olunur.

Ölkənin rəqabətliyi – istehlakçının nöqteyi-nəzərindən həyat səviyyəsinin keyfiyyətindən, yəni onu təmin etmə səviyyəsindən asılı olaraq qiymətləndirilir.

Beləliklə, istehlakçı istənilən obyektinin tələbatının ödənilməsi dərəcəsinə, onun əhəmiyyətlilik səviyyəsinə görə qiymətləndirir.

İstehlakçıdan fərqli olaraq, istehsalçı istehsal etdiyi məhsulu mənfəətlilik baxımından qiymətləndirir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin əldə edilməsi müəssisələrin başlıca məqsədidir, çünki, mənfəət hər bir müəssisənin gələcək fəaliyyəti və mövcudluğu üçün əsas şərtidir. Mənfəət müəssisənin mütləq gəlirliliyini əks etdirsə, rentabellik onun nisbi gəlirliliyini göstərir, deməli bu baxımdan istehsal prosesində aktivlərin çevrilmə sürəti (pula) mənfəəti artırır ki, buna da satış prosesində satışın rentabelliyyətinin sürətləndirilməsi və aktivlərin çevrilmə sürətini artırmaqla nail olmaq olar. Bütün bunlarla yanaşı istehsalçı müəssisə öz rəqiblərini üstələmək üçün qiymət amilindən, qiymətin mütənasibliyindən, məhsulun keyfiyyətindən, onun elm tutumundan, istehsal dövrü sürətindən, ən yeni texniki-iqtisadi, ekoloji standartlara uyğununu əsas götürür.

İstehsalçı sahə rəqabətliyi bazarda öz vəziyyətini müəyyən çərçivə şərtləri daxilində qiymətləndirir ki, bu da onun orta rentabellik səviyyəsi ilə müəyyən olunur və onun bazarda fəaliyyətinin məqsədyönlülüynə və ya oradan çıxması ilə nəticələnir.

İstehsalçı ölkənin rəqabətliyi onun ərazisində olan ehtiyatların həcminə, onların keyfiyyətinə və əlçatanlığına (istifadəlilik dərəcəsinə görə) qiymətləndirilir. Ölkənin rəqabətliyini müəyyən edən mühüm amillərdən biri də məhz, milli iqtisadiyyatın rəqabətliyidir. Milli iqtisadiyyatın rəqabətliyi müasir dünyada əsasən sənaye sahələrinin yeniləşdirilməsi və modernizasiya olunması ilə müəyyən olunur. Çünki, sənayenin inkişaf tempinin rəqabətlik nöqteyi-nəzərindən nə qədər yüksək olması, milli iqtisadiyyatın rəqabətliyini müəyyən edir və bu da sonda ölkə iqtisadiyyatının rəqabətliyinə zəmin yaradır. Sənayenin inkişaf tempi isə əsasən şəxsi tələbatı daha dolğun ödəmə və investisiya qabiliyyətli mallar (məhsullar) istehsal edən, dövlət büdcəsinin formalaşmasının əsas vergi ödəyicisinə çevrilən sənaye sahələri, firmalar, kompaniyalardır. Güclü rəqabətqabiliyyəti olan sənaye sahələri, istehsal etdikləri məhsulların alıcılıq qabiliyyəti ilə, daxili və xarici bazarda ona anoloji (eyni) olan mallardan texniki-iqtisadi, ekoloji və s. baxımdan daha üstün olması ilə fərqlənir ki, bu da ümumilikdə ölkənin rəqabət qabiliyyətini, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini müəyyən edir.

Sənayenin inkişaf səviyyəsi elmi-texniki inkişafı, əmək məhsuldarlığını, xalq təsərrüfatının digər sahələrinin inkişafını sürətləndirir, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini təmin edir. Beləliklə, məhsulun (malın) rəqabətliyindən, müəssisənin rəqabətliyinə, ondan sahənin rəqabətliyinə, oradan isə ölkənin rəqabətliyinin təmin olunmasına gedir.

Bütün bu əlaqələrdə isə başlıca yeri məhz sənaye sahələrinin rəqabətliyi, onun inkişaf səviyyəsi tutur ki, buda bunların rəqabətlik baxımından həm, ayrı-ayrılıqda, həmçinin kompleks şəkildə öyrənilməsinə tələb edir (Akhundov,2002).

Rəqabətlik bazar təsərrüfatının əsas elementlərindən biri olub, müasir iqtisadi şərait-də iqtisadiyyatın inkişafında başlıca rol oynayır. Qloballaşan dünya iqtisadiyyatı, ölkələrin rəqabətliyinin yüksəldilməsini zərurətə çevirir, onun dünya iqtisadi məkanında layiqli yer tutmasını, milli iqtisadiyyatın dayanıqlığını və stabil inkişafını təmin edir. Ümumiyyətlə, rəqabətlik elə bir qabiliyyətdir ki, o, müəssisələrin, firmaların, kompaniyaların, sahənin, regionun, millətin müqayisədə daha çox gəlir və əmək haqqı qazanmasına səbəb olur, onların beynəlxalq rəqabətə açıq olmasına imkan yaradır.

Müxtəlif qiymətləndirmələrə görə, ölkəmizdə qeyri-neft sektorunda yeni maşın və avadanlıqların tətbiqi 50-60% təşkil etsə də, yüngül sənaye sahələrində bu göstərici 5-10%-i keçmir. Statistik göstəricilərin təhlili göstərir ki, maşın və avadanlıqlar parkında onların köhnəlmə (fiziki və mənəvi) müddəti – istismar müddəti çoxdan keçmiş, hətta 10-15 il keçmiş maşın və avadanlıqlardır. Belə olan halda təbii ki, burada istehsal olunan məhsulun rəqabətliyindən danışmaq olmaz, çünki, rəqabətliyin təmin olunmasında mühüm amillərdən biri məhz maşın və avadanlıqların rəqabətliyinin yüksək olmasıdır.

Burada rəqabətliyin idarə edilməsi metodologiyasına, idarəetmə alətlərinin seçilməsi nöqteyi-nəzərindən baxsaq, yəni, “dəyərlərin idarə edilməsi”- ümumi pul kütləsinin idarə edilməsi sistemi kimi, onda aşağıdakı məsələlərin qarşıya qoyulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- maşın və avadanlıqların köhnəlmə səviyyəsini və onların ümumi dəyərini;
- maşın və avadanlıqların yeniləşdirilməsinə xərclənən pul kütləsinin həcmi;
- maşın və avadanlıqların ümumi dəyərdəki payını;
- əldə olunacaq iqtisadi səmərəliliyin səviyyəsini və müddətini.

Bunun üçün biznesin qiymətləndirilməsinin ümumi metodunu, yəni pul kütləsinin diskontlaşdırılması metodundan istifadə edərək əsas mərhələləri müəyyən etmək olar:

1. İqtisadi – təşkilati şərtlər nəzərə alınmaqla (innovativ iqtisadiyyatın tətbiqinə) maşın və avadanlıqların tətbiqinə pul kütləsinin seçilməsi modeli;

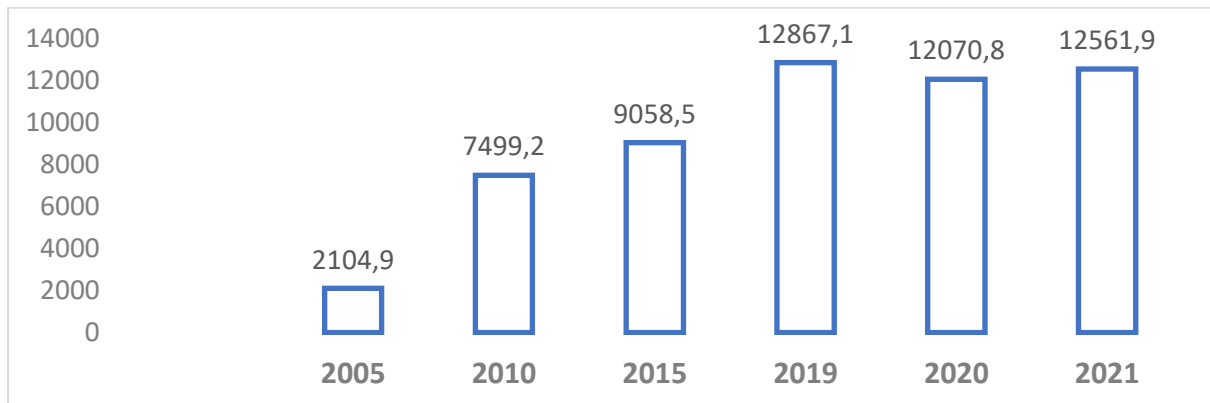
2. İnnovativ iqtisadiyyatın tətbiqindən sonra, istehsal olunan məhsulun satışından əldə olunan gəlirlərin retrospektiv təhlili;

3. Xərclərin və investisiyaların təhlili və proqnozlaşdırılması;

4. İnnovativ iqtisadiyyatın tətbiqindən, iqtisadi səmərəliliyin artım göstəricilərinin gələcək pul kütləsi axınının cari dəyərinin hesablanması.

Bu sahədə xarici elmi - praktiki təcrübənin çox olmasını nəzərə alaraq, ölkəmizin də stabil bazar iqtisadiyyatına tam uyğunlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda bazar iqtisadiyyatına qədəm qoymuş ölkəmizdə əhəmiyyətli dərəcədə uğurlu antiböhran və antiinflasiya tədbirləri həyata keçirilmiş və nəticədə iqtisadi artımın həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə yeni səviyyəsinə nail olunması müşahidə olunur.

Şəkil 1. Azərbaycanda son illər milli iqtisadiyyata yönələn daxili investisiyaların həcmi (mln. manatla)

Mənbə: www.stat.gov.az/ Azərbaycanın statistik göstəriciləri/ 2022

Azərbaycanda milli iqtisadiyyata yönələn daxili investisiyaların həcmində də ciddi artım qeydə alınmışdır. Bu da ölkə iqtisadiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Məsələn, 2005-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına 2104,9 mln. manat vəsait ayrılmışdırsa, ayrılışdırsa, 2010-cu ildə bu göstərici artaraq 7499,2 mln. manat təşkil etmişdir. Nəticədə regionlarda sahibkarlıq fəaliyyəti genişlənməmişdir.

Eyni zamanda 2020-ci ildə bu göstərici artaraq 12070,8 mln.manata çatmışdır. Bundan başqa 2021-ci ildə isə milli iqtisadiyyata 12561,9 mln. manat vəsait ayrılmışdır. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi sahələrində inkişaf tempi qeydə alınmışdır.

Son dövrlər Azərbaycan dövlətinin iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi kimi xarici investisiyaların, müasir texnologiyaların və avadanlıqların cəlb olunması, yüksək keyfiyyətli rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsidir. Son zamanlar Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən islahatlar nəticəsində əhəlinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində işlər görülməkdədir ki, bu isə öz növbəsində investisiya qoyuluşu probleminə diqqətin gücləndirilməsini tələb edir.

Xarici investisiya siyasəti Azərbaycan dövlətinin ümumi investisiya siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olub, milli iqtisadiyyatın yüksəlməsində, onun stabil inkişafında və əhəlinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsində özünəməxsus rol oynayır. Bu siyasətin həyata keçirilməsi üçün xüsusi investisiya proqramları işlənib hazırlanmalı və həmin proqramlarda milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri və beynəlxalq təcrübə hərtərəfli öyrənilib nəzərə alınmalıdır. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə sahələrdən biri də yanacaq-energetika olduğundan ilk növbədə həmin sahələrə xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün ayrıca investisiya planı işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Digər tərəfdən qeyri-neft sektoruna xarici kapitalın cəlb olunması da diqqət mərkəzindən yayınmamalı və mühüm vəzifə kimi qarşıda durmalıdır. Lakin qeyri-neft sektorunun ayrı-ayrı sahələri üzrə investisiya proqramlarının işlənməsi burada komplekslik siyasəti ilə ziddiyyət təşkil edir. Fikrimizcə bu proqramlar sistemli şəkildə işlənməli və bu sahələrin müxtəlif bölmələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri özündə əks etdirməlidir. Neft sektorundan alınan gəlirlər qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi üçün də kompleks proqram-lar işlənilib hazırlanmalıdır. Xarici kapitalın, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrin kapitalı-nın Azərbaycana cəlb olunmasını sürətləndirmək üçün əlverişli investisiya iqliminin formalaşması istiqamətləri bu proqramın əsasını təşkil etməlidir.

İnvestisiya siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsi iqtisadi islahatların strategiya və taktikasının düzgün həyata keçirilməsindən çox asılıdır. İnvestisiya mənfəət və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədi ilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət sahələrinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, həmçinin intellektual sərvətlərdən ibarətdir. Belə vəsait və sərvətlər aşağıdakılardır: pul vəsaitləri, məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar; daşınan və daşınmaz əmlak; istehsal və qeyri istehsal əhəmiyyətli; bu və ya digər istehsal növünün təşkili üçün zəruri olan, lakin patentləşdirilməmiş texniki sənədləşdirmə və istehsalat təcrübəsi kimi tərtib edilmiş texniki-texnoloji, kommersiya digər biliklərin məcmusu;

Hazırda Azərbaycan Respublikasında aparılan iqtisadi islahatların əsas məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi və strateji investorların fəaliyyətini inkişaf etdirməsidir. Belə ki, iqtisadiyyatın vacib elementi kimi istehlakçının tələbatının ödənilməsini qeyd etmək lazımdır. Bu tələbatın ödənilməsində öhdəliklər sahibkarlıq fəaliyyətinin və investorların üzərinə düşür. Hazırda ölkə iqtisadiyyatına yönəl-dilən investisiyalar aşağıdakılar üzrə bölünür: real investisiya və maliyyə investisiyası

Real investisiya - istehsal əsas kapitala, təsərrüfat fəaliyyəti obyektlərinə, yeni istehsal obyektlərinin tikintisinə, mövcud müəssisələrin yenidən genişləndirilməsinə kapital qoyuluşudur. Real investisiya dövlət və şəxsi şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə investisiyası- digər müəssisələrin işlərində iştirak hüququnun əldə edilməsinə, omların səhmlərinin, digər qiymətli kağızlarının alınması aiddir.

Müəssisə, investisiya qoyuluşu obyektı olmaqla, müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edə bilər: onlardan biri yeni məhsulun istehsalının hazırlanmasını və təşkilini planlaşdırır, digərləri yeni texnoloji avadanlıq əldə edib və onunla istehsalın cari xərclərini azaldır, üçüncüsü məhsulun satışının yeni quruluşunu yaradır və istehlakçılara yeni xidmət şəbəkələri tikir. Onların müxtəlifliyinə baxmayaraq onlar üçün ümumi investisiya layihəsinə tələb artır. Beləliklə investisiya layihəsi hər şeydən əvvəl kompleks tədbirlər planıdır. Bura iqtisadi fayda almaq məqsədi ilə yeni yaradılan və ya əmtəələ-rin mövcud istehsalının modernləşdirilməsinə yönəldilən layihələşdirmə, tikinti, texnologiyanın və avadanlıqların əldə edilməsi, kadrların hazırlanması daxildir. Bu təkcə hər hansı bir işi həyata keçirmək üçün zəruri olan təşkilati – hüquqi və hesablama maliyyə sənədlər sistemi deyil, həm də konkret məqsədə nail olmaq üçün onların yerinə yetiril-məsini nəzərdə tutan tədbirlərdir.

Hazırda investisiya layihələrinin həyata keçirilməsində texniki-iqtisadi tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Belə ki, texniki-iqtisadi tədqiqatın ilk mərhələsində mümkün olan iqtisadi alternativlər öyrənilir: müəssisənin gücü və bazarı (tələb və bazar, məhsul və marketing, müəssisənin istehsal proqramı və gücünün tədqiqatı); material xərcləri; müəssisənin və tikinti meydançasının yerləşməsi yeri; layihənin texniki aspektləri (texnologiya, avadanlıq, mülki tikinti obyektlərinin tərkibi); üstəlik xərclər (ümumi zavod, inzibati, kommersiya); kadrlar (fəhlələr, mühəndis texniki işçilər, xidmətçilər); layihənin həyata keçirilməsi müddəti, maliyyə aspekti, (investisiya xərcləri, layihənin maliyyələşdirmə mənbələri, istehsal xərcləri, kommersiya mənfəəti). Məhz texniki-iqtisadi tədqiqatların əsasında aşağıdakılar müəyyən edilir:

- investisiya qoyuluşu perspektiv olduğuna görə onun haqqında qərar texniki-iqtisadi əsaslandırmanın ilkin mərhələsindən alınan informasiyalara əsasən qəbul edilə bilər; layihənin bütün aspektləri onun yerinə yetirilməsi nöqtəyi-nəzərinə mühüm əhəmiyyətə malikdir və funksional və ya köməkçi tədqiqatın aparılması yolu ilə ətraflı öyrənilməsinin zəruriliyini müəyyən edir. Məsələn, bazarlar haqqında qısa məlumat, laboratoriya və təcrübi - istehsal sınaqlarının aparılması;
- informasiyalar kifayət qədər olduqda layihə həyat qabiliyyətli hesab edilir;
- layihənin konsepsiyası ətraflı təhlilin aparılmasını və texniki-iqtisadi əsaslandırmanın işlənilməsinin zəruriliyini məqsəduyğun hesab edir;
- layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılması həmin layihəyə investisiya qoyuluşu haqqında qərar qəbul edilməsinə imkan yaradır.

Xarici investorların vəsaitlərinin müvafiq hakimiyyət orqanlarının buraxdığı qiymətli kağızlarına cəlb edilməsi hesabına dövlət və yerli büdcələrin maliyyələşdirilməsi xarici ölkələrdə büdcə problemlərinin həlli üsulu kimi çox geniş tətbiq olunur. Onun mühüm üstünlüyü ondadır ki, büdcənin bu cür maliyyələşdirilməsi infilyasiyaya səbəb olmur, bu da respublikamız üçün xüsusi ilə əhəmiyyətlidir. Bu cür investisiyaların dövlətin qiymətli kağızlarına cəlb edilməsinin iki əhəmiyyətli metodu mövcuddur:

- xarici portfel investorlarının dövlət istiqrazları bazarına cəlb edilməsi;
- xarici investorlar üçün nəzərdə tutulmuş dövlət istiqrazlarının xarici maliyyə bazarlarında yerləşdirilməsi;

Bu deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək olar ki, ölkənin iqtisadi inkişafının zəruri şərtlərindən biri olan xarici investisiyaların cəlb edilməsi həm hakimiyyət orqanlarından, həm də ayrı-ayrı müəssisə və maliyyə institutlarından mühüm normativ aktların qəbul olunmasını tələb edir. Bütövlükdə bunlar aşağıdakılarla yönləndirilməlidir:

- Azərbaycan Respublikasının ümumi investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadi və qanunverici şəraitin sabitləşməsi və səmərəli iqtisadi qanunvericiliyin yaradılması;
- Qiymətli kağızlar bazarının real bölmə ilə mükəmməl əlaqəsini təmin edən səmərəli respublikadaxili kapital bazarının təşkili.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox ölkələrdə mülkiyyətin ən çox üstünlük verilən forması müştərək müəssisələrdir. Xarici investisiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunmasının mühüm istiqamətlərindən biri Azərbaycanda yaradılan, formalaşan və fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müştərək müəssisələrdir.

Müştərək müəssisələrin təşkili və yaradılması sahəsində mövcud sosial iqtisadi şəraitin və perspektivlərin təhlili zamanı müəssisələrin xarici investisiyalarla Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində inkişafı nöqteyi-nəzərindən əsas tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsi və qiymətləndirilməsi vacibdir.

Hazırda ölkədə ixracın stimullaşdırılması siyasəti birbaşa xarici kapitalların yerli işçi qüvvəsi və təbii ehtiyatların istifadəsilə ixracın stimullaşdırılması ilə əlaqədar olduğunu əks etdirir. Dövlət ixracın genişləndirilməsində əhəmiyyətli rolunu oynayan firmalara vergi güzəştləri edir. Daha sərt xarici investisiya tənzimlənməsi həyata keçirən ölkələrdə ixrac istehsalı zonaları və ya azad ticarət zonaları təşkil edilir. Bunlara daha yaxşı şərait güzəştli rejim, aşağı vergi dərəcələri, təchizatın və təbii ehtiyatların gömrüksüz daşınmasını təklif edirlər. Eyni zamanda bu şirkətlərdə istehsal olunan bütün məhsulların ixrac olunması tələb olunur. Təcrübə göstərir ki, ixracın stimullaşdırılması siyasəti idxalın azaldılması siyasətindən daha səmərəlidir.

İxracın stimullaşdırılması şəraitində birbaşa xarici investisiyaların həcmi artması milli kapitalın tez formalaşmasını təmin edən amillərlə izah edilir. İnvestisiya qoyulan ölkənin geniş daxili iqtisadi əlaqələri həm milli firma, həm də xarici şirkətlərin filial nümayəndəliklərinə geniş imkan yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, investisiya cəlb etmək istəyən ölkələr xarici kapitalın cəlbə üçün əlverişli mühit yaratmağa, kapital və gəlirin geri qayıtma hallarını azaltmağa, xarici əmtəələrin səmərəli fəaliyyətini təmin etməyə səy göstərirlər.

Nəticə/ Conclusion

Bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş investisiya qoyuluşları ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, həmçinin tikinti komplekslərinin və müəssisələrinin genişləndirilməsinə, yaradılmasına, ölkə regionlarında quruculuq abadlıq işlərinin görülməsinə və beləliklə, Azərbaycanın böyük bir tikinti obyektinə çevrilməsinə təkan vermişdir.

Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən xarici və daxili investisiyaların, maliyyə kreditlərinin məbləğinin intensiv artımı bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafa səbəb olmuşdur. Həmin vəsaitlərin əsas kütləsini yanacaq-enerji və nəqliyyat kompleksinə yönəldilməsi nəticəsində sənaye-yenin bir çox makro-iqtisadi göstəricilər üzrə payının iqtisadi sistemdə artmasına təminat yaratmışdır. Xarici və daxili investisiyaların sosial infrastruktur sahələrinin inkişafına yeyinti və tikinti sahələrinə yönəldilməsi ölkənin simasını yüksəltmiş, mədəni həyatını yaxşılaşdırmışdır. Respublikamızın dayanıqlı və uzunmüddətli iqtisadi inkişafını qoruyub saxlamaq, onun rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək, xarici iqtisadi fəaliyyətdə neft sektorundan asılılığını azaltmaq üçün investisiyaların və kreditlərin təkrar istehsal prosesinə məqsədyönlü şəkildə sərf edilməsi vacibdir. Bu zaman əsas diqqət aşağıdakılara yönəldilməlidir:

- Kimya, neft kimyası, neft-qaz emalı, neft maşınqayırma, elektrotexnika, metallurgiya sənaye sahələrinin bərpası, yenidən qurulması, restrukturizasiyası və diversifikasiyasının genişləndirilməsi üçün onların investisiya tələbatının ödənilməsi;

- Emal sənayesi müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin məqsədli investisiya layihələri əsasında gücləndirilməsi;

- İdxal əvəz edən emal sənayesi məhsullarının istehsalının təşkili;

- İnvestisiya-innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üzrə təxirə salınmaz tədbirlərin icrasına nail olmaq;

-Xarici firmalarla müştərək fəaliyyətin regionlarda emal müəssisələrinin bərpaşına və yenidən yaradılmasına yönəldilməsi;

-Ölkə sənayesində mütərəqqi struktur dəyişikliyinə nail olmaq üçün mövcud investisiya mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat /References

Abbasov A.F. (2001). "İqtisadi təhlükəsizliyin elmi əsasları". Bakı, Az.ETKTİ və Tİ-nin Elmi əsərləri, Bakı.: Elm, №2, s.7-22.

Məmmədov N.M. (2005). "Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi". Bakı.: Elm, 310 s.

Akhundov O. (2002). Ekonomicheskaya bezopasnost' i sotsial'nyye interesy, Ekonomika i audit, M.: Nauka, 2002, №8, s.170-180.

Senchagov V. (2001). Ekonomicheskaya bezopasnost' kak osnova obespecheniya natsional'noy bezopasnosti, Voprosy ekonomiki, M.: Nauka, 2001, №8, s.142-150.

Illarionov A. (1998). Kriterii ekonomicheskoy bezopasnosti, Voprosy ekonomiki, M.: Nauka, 1998, №10, str.52-61.

Основные особенности повышения конкурентоспособности по отраслям экономики

Мухтар Гаджиев

Институт Образования Азербайджанской Республики

E-mail: muxtar.haciyev@arti.edu.az

Резюме: В статье рассмотрены основные особенности повышения конкурентоспособности по отраслям экономики. Увеличение объема внутренних инвестиций в национальную экономику Азербайджана в последние годы положительно сказывается на развитии предпринимательской деятельности в стране.

В статье также определены существующие проблемы в направлении повышения конкурентоспособности национальной экономики, представлены предложения и рекомендации по их преодолению.

Ключевые слова: национальная экономика, конкуренция, экономическое развитие, инвестиции, рыночная экономика, предпринимательство

Analysis of the effects of the digital economy on the tax system

Nusret İbrahimov

Doctoral student,

Institute of Economics

E-mail: ibrahimov.nusret9623@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5027-7073>

Annotation. For more than half a century, digitization, which was at the forefront of various achievements and innovative development, had an impact on the conduct of commercial activities. Certain changes were made to the structure of the tax system to meet the modern requirements of this technical progress. The main purpose of this study is to estimate the influence of digitization on tax policy and relations with taxpayers. The introduction of automation into the tax system has greatly simplified relations with enterprises and organizations. The effectiveness and possibilities of providing tax services in digital form, as well as the steps taken to achieve a fair system of taxation, ensuring transparency in the legislative order in this area is considered one of the main priority issues facing the countries of the world.

Keywords: digitalization, tax policy, tax on digital services, transnational companies, electronic commerce.

JEL: O23;O24; O31; O33; **UOT:** 338.2;338.53

To cite this article: İbrahimov N. (2022). Analysis of the effects of the digital economy on the tax system. *Economic Growth and Social Welfare*, Issue IV, pp. 123-131.

Article history: Received – 02.09.2022; Accepted – 02.10.2022.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın vergi sisteminə göstərdiyi təsirlərin təhlili

Nüsrət İbrahimov

Doktorant,

İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: ibrahimov.nusret9623@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-5027-7073>

Annotasiya: Yarım əsrdən çoxdur ki, müxtəlif nailiyyətlərin və innovativ inkişafın bürövrəsində dayanan rəqəmsallaşma kommersiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə də öz təsirini göstərməkdədir. Davamlı inkişafın mövcud tələblərinə cavab vermək məqsədilə vergi sisteminin strukturunda da müəyyən dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi vergi siyasətinin rəqəmsallaşma prosesinə göstərdiyi təsirlərin və vergi ödəyiciləri ilə olan münasibətin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Vergi sistemində avtomatlaşdırmanın tətbiqi ilə vergi orqanlarının müəssisə və təşkilatlarla olan münasibəti son dərəcədə asanlaşdırılmışdır. Rəqəmsal şəkildə göstərilən vergi xidmətlərinin effektivliyi, imkanları, eləcə də, ədalətli vergitutma sisteminə nail olmaq üçün atılan addımlar, bu sahədə şəffaflığın qanunla təmin edilməsi dünya ölkələri qarşısında duran əsas prioritet məsələlərdən biri sayılır.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, vergi siyasəti, rəqəmsal xidmətlərin vergisi, transmilli şirkətlər, elektron ticarət.

JEL: O23;O24; O31; O33; **UOT:** 338.2;338.53

Məqaləyə istinad: İbrahimov N. (2022). Rəqəmsal iqtisadiyyatın vergi sisteminə göstərdiyi

tesirlərin təhlili. *İqtisadi Artım və İctimai Rifah*, № 4, səh. 123-131.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.09.2022; qəbul edilib – 02.10.2022.

Giriş/ Introduction

Son onillikdə rəqəmsal sferanın əhatə dairəsinin genişlənməsi biznes sahələrində dəyişiklik yaratmışdır. Rəqəmsal platformada fəaliyyət göstərən şirkətlərin vergiləri nə cür və harada ödəməkləri ilə bağlı müzakirələr diqqət mərkəzindədir. Vergi sisteminin tarixinə nəzər saldıqda XX əsrin 20-ci illərindən əvvəl, hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə vergi sisteminin strukturu qənaətbəxş şəkildə qurulmamış, müəssisələrin əksəriyyəti qapalı tərzdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu vəziyyət I dünya müharibəsindən sonra istehsalın və nəqliyyat sahəsinin inkişafı ilə dəyişməyə başladı. Beynəlxalq ticari əlaqələrin artması öz növbəsində vergitutma prosesində yarana biləcək problemləri də artırdı.

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) yaranması və onlardan istifadənin genişlənməsi rəqəmsallaşmanın təsir edəcəyi sahələrin sayını da artırmışdır. Bunlardan ən məşhuru elektron-ticarətin inkişafıdır [3.s.135]. Bundan başqa, virtual şəkildə fəaliyyət göstərən mağazalar, elektron reklamların artması, onlayn ödəniş xidmətlərindən istifadə, sürətli ticarət və sosial platformalarda formalaşan məhsul və xidmətlər də mövcuddur.

Müasir dövrdə korporativ vergi siyasəti qlobal iqtisadiyyatın biznes modellərinə uyğun gəlmir. Bunu nəzərə alaraq İEO-lərdə, xüsusən də Avropa ölkələrində vergi strukturunda rəqəmsal fəaliyyəti təmin etmək məqsədilə ümumi islahatlar hazırlamışlar [4]. Bu islahatların əsas məqsədi üzv olan ölkələrin müəssisələrində fiziki iştirak olmadan belə gəlirlərin vergiyə cəlb olunmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Rəqəmsal platformada vergi sistemində rol alan amillərdən biri də dəyər anlayışıdır. Belə ki, rəqəmsal sferada, xüsusilə də, sosial şəbəkələrdə istifadəçi tərəfindən bəyənilmiş sahə özündə bir dəyər algoritmi yaradır. Bunun nəticəsində isə müvafiq reklam sahələri üçün hədəflər rahat şəkildə seçilir. Vergiyə cəlb olunan tərəf isə reklam algoritmini işləyib hazırlayan tərəf olur. Yəni, şirkət vergiyə cəlb olunarkən yaratdığı dəyərdən əldə olunan mənfəət nəzərə alınmır.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Ümumiyyətlə, dünya ölkələrindəki vergi sisteminə olan rəqəmsallaşmanın təsiri iki formada təzahür edir:

- Birincisi, rəqəmsal platformada əks olunan vergi məlumatlarına müdaxilə olunmadığına görə, vergitutma prosesi dəqiq və şəffaf şəkildə həyata keçirilir.
- Rəqəmsal məlumatlarda yaranan boşluqdan istifadə edərək, fiziki şəxslər vergilərdən yayınaraq, iqtisadi artıma fayda qatmış olmur.

Bu aspektləri daha geniş şəkildə təhlil edək:

Vergitutulma prosesinə xüsusi diqqətin ayrılması, vergi infrastrukturuna (müxtəlif texniki avadanlıqlara, proqram sistemlərə və s.) sərmayələrin yatırılması bu sahəni son dərəcədə sadələşdirmişdir. Yəni, bu vasitə ilə vergi ödəyiciləri barədə vergi məlumatlarını asan şəkildə əldə etmək, onların maliyyə hesabatlarına nəzarət etmək mümkündür. Müəssisələrin hesabatlarının bulud texnologiyaları vasitəsilə vergi sisteminə ötürülməsi şəffaf şəkildə həyata keçirildiyi üçün bu sahədə vergilərdən yayınma halları demək olar ki, yox səviyyəsindədir.

Vergi orqanları strukturunun rəqəmsal transformasiyası vergi ödəyiciləri ilə olan münasibətin formasını da dəyişmişdir. Belə ki, hesabat dövründə vergi ödəyiciləri vergi qurumlarına yaxınlaşmadan bəyannamələri elektron şəkildə şəxsi hesaba daxil olmaqla təqdim edirlər.

Azərbaycan Respublikasında da inkişaf etmiş ölkələr kimi vergi xidmətlərinin rəqəmsallaşması ilə bağlı xüsusi diqqət ayrılmışdır. Müəssisələrin və vergi ödəyicilərinin dövlət qurumları ilə münasibətini sadələşdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 5 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə *“Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”* təsdiq edilmişdir [1]. Sərəncamda da nəzərdə tutulduğu kimi, elektron hökumətdə *“Bir pəncərə”* prinsipinin qurulması, fiziki və hüquqi şəxslərin bir neçə hökumət strukturları ilə olan qarşılıqlı hesabatları bir mərkəzi platforma daxilində tənzimlənir.

Qeyd olunmuş ikinci aspekt isə rəqəmsallaşmanın mənfi təzahürüdür. Belə ki, müxtəlif rəqəmsal platformalarda, xüsusilə də, sosial şəbəkələrdə məhsul və xidmət tanıtımı üçün yaranan sövdələşmə dövlətin iştirakı olmadan iki tərəf arasında reallaşır. Bunun nəticəsi olaraq tanıtım xidməti müqabilində əldə edilən gəlir dövlətin vergi strukturunun platformasında əks olunmadığından vergiyə cəlb olunmur. Bu proses “Gizli işsizlik” [2.s.309] şəklində əmək bazarında reallaşmadığı üçün həm də ÜDM tərkibinə daxil olmur.

Həmçinin, son onillikdə beynəlxalq vergi sisteminin rəqəmsallaşdırılmasının mümkün səviyyədə olmaması ilə bağlı çağırışlar yaranmışdır. Belə ki, korporativ şirkətlər istehlakçıların, xüsusilə də rəqəmsal platforma istifadəçilərinin yerləşdiyi mühitdə yox, istehsalın baş verdiyi ölkə ərazisində gəlir vergisini ödəyirlər. Bəzi tədqiqatçılar biznes prosesinin reallaşdığı tərəflər (alıcı və satıcı) arasında satıcılar başqa ölkənin alıcılarına məhsul və xidmət müqabilində aldığı ödəniş həmin ölkənin gəlir vergisinə cəlb olunmamasının vergi sistemi adına mənfi olduğunu qeyd edirlər.

Bundan əlavə qeyd etmək olar ki, verginin minimum səviyyədə tətbiq edilməsi ilə bağlı modelyar qaydalar 20 dekabr, 2021-ci ildə tətbiq olundu və onun əsas istiqamətləri 2022-ci ildə qanunvericiliyə edilməsi edilməsi, 2023-cü ildə isə qüvvəyə minməsi planlaşdırılır.

Vergi sistemindəki bu problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) tərəfindən vergi sisteminin uyğunlaşdırılması üçün 100-dən çox ölkə ilə ortaq məxrəcə gəlmək üçün xüsusi strateji plan işləyib hazırlamışdır [5]. Hazırkı təklif dünyanın iri korporativ şirkətlərindən bəzilərinin gəlir vergilərinin nəzərdə tutulmuş hissəsini istehlakçıların olduğu ölkədə ödəmələrini tələb edəcək.

Metodologiya

Tədqiqat prosesində qoyulan problemlərin həlli üçün məntiqi və elmi ümumiləşdirmə, struktur-funksional təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Nəticələr və müzakirə

Transmilli şirkətlərin vergiyə cəlb edilməsində ən çox yayılmış forma Rəqəmsal Xidmətlərin Vergisi adlanır (RXV) [6]. Bu, iri rəqəmsal şirkətlərin ümumi gəlirlərindən tutulan vergidir. Bu forma bir çox Avropa ölkələri və ABŞ üçün səciyyəvidir. Lakin beynəlxalq e-ticarətdə ABŞ şirkətləri üstünlük təşkil etdiyindən vergi dərəcələrinə qarşı bu ölkənin şirkətləri daha həssasdır. İƏİT tərəfindən təklif olunmuş bu proses mənfəətin vergiyə cəlb olunduğu yeri dəyişməyə istiqamətləndiyindən RXV-ların 2023-cü ilin sonuna qədər ləğv olunması gözlənilir. Hazırda başda İngiltərə, İtaliya, Fransa və Avstriya olmaqla bir sıra Avropa ölkələrində verginin RXV forması tətbiq edilmişdir [7].

Rəqəmsal platformada tətbiq edilən RXV struktur quruluşuna görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Nümunə kimi, Macarıstan yalnız onlayn şəkildə həyata keçirilmiş tanıtımlardan vergi gəlirləri əldə etməsinə baxmayaraq, İtaliya və Fransa kimi böyük iqtisadi imkanlara malik ölkələrin vergi əhatəliyidə genişdir. Belə ki, bu ölkələrdə onlayn reklamlarla yanaşı, rəqəmsal interfeyslərə və istifadəçilər haqqında məlumatların ötürülməsindən əldə edilən gəlirlər də vardır.

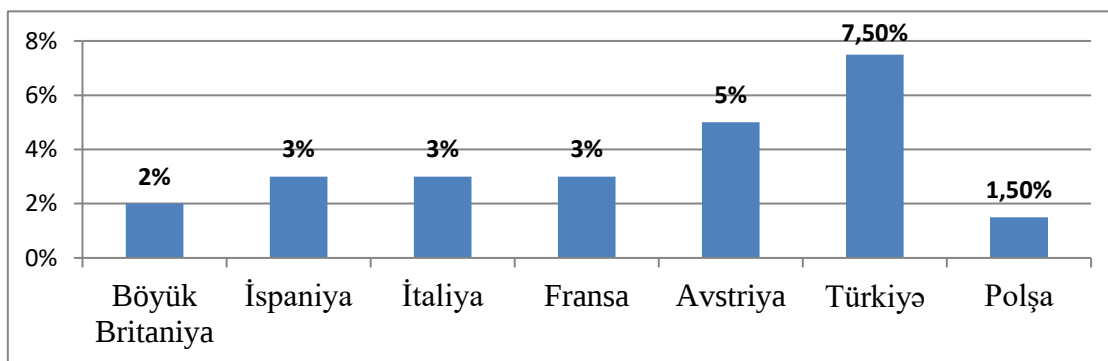
Rəqəmsal xidmətlər və məhsullar artdıqca istehlak vergilərinin həcmi də artır. İstehlak vergisinin məqsədi alqı-satqının reallaşdığı yerdə vergi tutulması olduğundan, vergi bazalarının rəqəmsal istehlaka qədər genişləndirilməsi prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Bununla belə, uyğunluq xərclərində fərqlər, dərəcələr arasında təhriflər yarana bilər.

Bununla əlaqədar olaraq dünya ölkələrinin həyata keçirəcəyi tədbirlərə aşağıdakılar aid edilir:

- Rəqəmsal sferanın və fiziki mühitin biznes fəaliyyətinin bərabər tutulduğu istehlak vergi bazası;
- Uzaqdan satışın həyata keçirilməsi və rəqəmsal əməliyyatlar haqqında məlumatların əldə edilməsi üçün ümumi standartlara uyğunlaşmaq;
- Yeni biznes sistemlərinin qurulması və satışın, həmçinin müştərilərin lokasiyasının müəyyən edilməsi ilə bağlı xərcləri minimuma endirmək üçün nəzərdə tutulmuş uyğunluq tələbləri;

İƏİT tərəfindən razılaşma lisenziyası əldə olunduqdan sonra ölkələrin öz rəqəmsal xidmət vergilərini necə tənzimlədiyini müşahidə etmək vacibdir. Bununla yanaşı, Avropa İttifaqına daxil olan ölkələr 2023-cü ildən öz rəqəmsal vergi dərəcələrini tətbiq etmək niyyətindədir [8].

Bəzi İƏİT ölkələrində təklif olunmuş və razılaşdırılmış rəqəmsal faiz dərəcələri aşağıdakı qrafikdə öz əksini tapmışdır (Qrafik 1):

Qrafik 1. İƏİT ölkələrində tətbiq edilən rəqəmsal xidmətlərin faiz göstəriciləri.

Mənbə: qrafik ABŞ Maliyyə Nazirliyinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Dünya ölkələri tərəfindən rəqəmsal platformada vergi sistemi ilə bağlı yeni addımlar atılmaqdadır. Vergi orqanının mövcud baza sistemini genişləndirmək üçün qanunvericilikdə biznes sahələrinə istiqamətlənmiş dəyişikliklər edilir. Yeni dəyişikliklərdə dünyanın iri şirkətləri olan Google, Amazon, Alibaba, Facebook və əvvəllər vergiyə cəlb edilməyən sahələr hədəflənib. Nümunə olaraq, elektron formalarda müəssisələrin istehlakçılara məhsul təklif etdiyi ölkələrdə məhsul və xidmətlərin çeşidlərinin çoxaldılması məqsədilə bu sahədə yeni islahatlar həyata keçirildiyini vurğulamaq olar.

Xüsusilə də, iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması dolayı vergilərin ödənilməsi prosesində bir çox çətinliklər yaradır. Elektron alqı-satqı prosesində şirkətlər uzaq məsafədən müştərilərə məhsul çatdırarkən ƏDV-dən yayınma halları baş verir. Avropa Komissiyası tərəfindən B2C rəqəmsal xidmətləri (elektron şəkildə təchiz olunmuş xidmətlər) və malların elektron ticarəti ilə bağlı tənzimləmələri həyata keçirmək üçün qanunvericilikdə dəyişikliklər edilmişdir.

Geniş mənada qeyd etsək, AI rəqəmsal iqtisadiyyata göstərilmiş təyinatə uyğun şəkildə ƏDV tətbiq etməyi, AI-də elektron ticarəti sadələşdirməyi və ƏDV-yə uyğunluğun inzibati xərclərini azaltmağı, həmçinin, aşağı dəyərli idxala malik olan məhsul və xidmətlər üçün ƏDV-dən azadolmalar, AI-yə daxil olmayan müəssisələrin əvvəllər əldə etdiyi müəyyən üstünlükləri aradan qaldırmaqla sağlam rəqabəti bərpa etməyi hədəfləri.

İƏİT tərəfindən 2017-ci ildə ölkə sərhədlərindən kənarda reallaşmış satışlar üzrə ƏDV-nin necə yığılacağına dair təlimat təqdim edilmişdir. Burada, xidmətlərin beynəlxalq ticarətə münasibətdə məcburi olmayan müəyyən standartlar müəyyən edilmişdir. Əsas məqsəd isə ƏDV rejiminin idarəçiliyini sadələşdirmək, elektron bizneslər üçün vergi dəqiqliyini artırmaq, ikiqat vergitutmanı və ƏDV-də yarana biləcək saxtakarlıq hallarını azaltmaqdır.

İƏİT tərəfindən, həmçinin vergitutma hüququnun olmadığı ƏDV-nin Səməralı Yığılması Mexanizmləri (2017) və Onlayn Satışda ƏDV-nin Toplanmasında Rəqəmsal Platformaların rolu (2019) haqqında hesabat dərc edilmişdir. Bu hesabatda rəqəmsal platformalarda ticarətin asanlaşdığı satışlarda belə ƏDV-nin tətbiq ediləcəyi açıqlanmışdır [9.s.6].

İEOÖ-lərin rəqəmsal xidmətlərinin vergi dərəcəsinə baxdıqda isə fərqli mənzərə ilə qarşılaşmaq olar (Cədvəl 1)[10]:

Cədvəl 1

İEOÖ-də tətbiq edilən rəqəmsal xidmətlərin faiz göstəriciləri

İEOÖ-lər	Rəqəmsal xidmətlərin faiz dərəcəsi	Vergi həddləri	Qüvvəyə minmə tarixi
Malayziya	6%	120.000 ABŞ dolları	1 yanvar, 2020
İndoneziya	10%	6 milyon İndoneziya Rupisi	1 avqust, 2020
Çili	19%	-	1 iyun, 2020
Zimbabve	5%	500.000 ABŞ dolları	-
Tunis	3%	-	1 yanvar, 2020
Nigeriya	30%	65.000 ABŞ dolları	-

Mənbə: Cədvəl Multidissiplinar Rəqəmsal Nəşriyyat İnstitutunun məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Dünya ölkələrinin rəqəmsal platforma çərçivəsində həyata keçirilmiş vergi siyasətinin təsiri nəticəsində aşağıdakı faktorlara diqqət yetirmək lazımdır:

- Vergi sistemindəki qanunvericilik;
- Biznes modellərinin təhlili və dəyərin yaradılması;
- Davamlı layihələrin hazırlanması;
- Rəqəmsallaşmanın vergi sisteminin digər aspektlərinə təsiri:

Rəqəmsal xidmətlərin vergiyə cəlb edilməsi eyni zamanda mövcud gəlir vergilərinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə, müstəqil verginin tətbiqi yolu ilə nail olunmasa şərait yaradır. Bir çox ölkələr yeni rəqəmsal xidmətlərin vergi dərəcələrini təhlil edərək seçir. Bundan fərqli olaraq, İƏİT rəqəmsal iqtisadiyyata aid olmayan ənənəvi “İstehlakçı ilə üzləşən istehsalçılara” aid edilən ümumi mənfəət elementinin bölüşdürülməsini üstün tutur. Dünya ölkə bu sahəyə yanaşmaları aşağıdakı şəkildədir (Cədvəl 2) [11]:

Cədvəl 2

Ölkələrin rəqəmsal xidmətlərin vergisinə olan yanaşmaları

Mövcud rejim növü:	Ölkələr	Gəlir vergisi ilə qarşılığı:	Ölkələr
Dispersiv Signal Texnologiyası	Böyük Britaniya , Fransa, İtaliya, Avstriya, Türkiyə, Zimbabve, Keniya, Uruqvay,	Gəlir vergisinin tərkibi kimi	İsrail, Nigeriya, Uruqvay, Zimbabve, Meksika, Malayziya, Pakistan, Tayvan, Kosta Rika, Tayland, Vyetnam, Paraqvay
Vergi tutma	Pakistan, Malayziya, Tayvan, Vyetnam, Kosta-Rika, Uruqvay, Tayland, Meksika.	Gəlir Vergisindən ayrı	İspaniya, Fransa, İtaliya, Türkiyə, Avstriya, Böyük Britaniya.

Mənbə: cədvəl Dünya Bankının məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır

Ümumiyyətlə, gəlir vergisinin genişləndirilməsi mövcud vergitutma mexanizmlərindən istifadə etmək imkanından asılıdır. Həmçinin, bununla yanaşı qanunvericilikdə və vergi sistemində müəyyən edilmiş konsepsiya və prinsiplərin tətbiqindən asılı olaraq bir çox problemlərlə qarşılaşmaq mümkündür. Məsələn, mövcud gəlir vergisi qaydalarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, bəzən yeni yerli vergitutma hüquqlarının yaradılması kimi bir əlaqənin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər.

Bildiyimiz kimi, rəqəmsal iqtisadiyyatın əhatəliliyi müxtəlif onlayn əməliyyatları və biznes modellərindən ibarətdir. Rəqəmsal iqtisadiyyata nələrin daxil olduğunu və onun necə ölçülməsi haqqında ümumi bir tərifin verilməməsi kimi, onun müxtəlif seqmentləri barədə də dəqiq konseptual biliklər mövcud deyil. Rəqəmsal iqtisadiyyatda rast gəlinən əsas vergi formalarından biri sayılan RXV-lər vergiyə cəlb edilən əməliyyatların gəlir axınını əks etdirir.

Həmin əməliyyatlara aşağıdakılar aiddir:

- Reklamdan əldə edilən gəlir. Reklam gəlirləri rəqəmsal platformada əksər biznes modellərinin əsasını təşkil edir. Planlaşdırılmış RXV-lara malik ölkələr vergiyə cəlb edilir;
- Rəqəmsal platformalardan əldə edilən infirmasiyaların satışından əldə edilən gəlir;
- Onlayn xidmətlərdən əldə edilən gəlir. Buraya istehlakçıları yaşayış yeri, şəxsi nəqliyyat vasitələrinin icarəsində vasitəçi olanlar da daxildir;
- Proqram arxitekturası ilə rəqəmsal bazarlardan əldə edilən gəlir. Bu, məhsul və xidmətlərin alıcı və satıcılarını qarşılaşdırır. Bir çox hallarda, platformadan asılı olaraq alıcıdan, bəzi hallarda isə satıcıdan vergi tutulur;
- Və sair xidmətlərin onlayn təqdimatından əldə edilən gəlir. Bunlara, onlayn oyun və qumar saytlarından, bulud hesablama xidmətləri provayderlərindən əldə edilən gəlirlər daxildir. Bu cür onlayn saytlar tərəfindən istifadəçilərdən rüsumlar tutulduqda vergiyə cəlb olunur;

- Rəqəmsal platformada birbaşa satışından əldə edilən gəlir. Nisbətən çox az ölkələrin RXV-ləri rəqəmsal məzmunun birbaşa satışından (əsasən, inkişaf etməkdə olan ölkələr aiddir) əldə edilən gəlir vergiyə cəlb olunur. Bunlara, musiqilər, filmlər, müxtəlif məzmunlu videolar, elektron kitablar, audio kitablar, virtual reallıq (VR), onlayn oyunlar, proqramlar aid edilir. Bununla belə, bu platformaların bəzilərinə satış və xidmət arasındakı xətti yox edən elementlər mövcuddur. Belə ki, əldə edilən xidmətlər digərləri ilə də bölüşdürülə bilər.
- Malların satışından əldə edilən gəlir. Bu günə qədər ölkələr bu cür satışdan əldə olunan gəlirləri RXV-yə uyğun olmayan vergi hesab edirdilər. Əsas səbəb kimi, xidmətlərin əks etdirmədiyini vurğulayırlar.

Nəticə/Conclusion

Rəqəmsallaşmanın inkişafı bəşəriyyətin 4-cü Sənaye İnqilabına keçidini təmin etməklə cəmiyyətin mövcud imkanlarını genişləndirdi. Məhz, bu imkanlardan biri də rəqəmsal transformasiyanın vergi sistemində yaratdığı yeniliklərdir. Xüsusilə də, rəqəmsallaşma son dövrlərdə verginin bazasına qədər öz təsirini göstərmişdir. Yeni biznes modellərinin qurulması və onların vergiyə cəlb edilməsi yalnız vergi sistemində deyil, həmçinin beynəlxalq standartlara da təsirini göstərmişdir. Vergi ödəyiciləri onlayn platformalarda “Qazandıqca ödəmək” prinsipindən uzaqlaşmamaq üçün vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsini hallarına da rast gəlinir.

Əsas məsələ isə vergi orqanlarının vergi ödəyicilərinə daha yaxşı xidmət göstərmək üçün rəqəmsal vasitələrdən istifadə bacarıqlarının genişləndirməsidir. Vergi qurumları vergi məlumatlarında uyğunluğunu artırmaq üçün Big Data texnologiyasından istifadə etməlidir. Həmçinin, bu, onlayn platformalarda saytlar vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar haqqında faydalı məlumatları saxlamağa imkan verir. Əlbəttə ki, rəqəmsal dövrdə meydana çıxan riskləri də nəzərə almaq lazımdır. Xüsusən də, . kripto-valyutalar kimi maddi dəyərə malik olan aktivlərdə vergi şəffaflığının təmin edilməsi mütləqdir.

Ədəbiyyat siyahısı / References

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 5 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” (2012). Link: <https://president.az/az/articles/view/5712>
- Samuelson A.P., Nordhaus D.V. (2010) Makroiqtisadiyyat. 2010. s. 309
- Eric, V (2011). "The Impact of E-Commerce Announcements on the Market Value of Firms". Information Systems Research. s. 135
- İƏİT məlumatı (2018). 21.3.2018. Əhəmiyyətli rəqəmsal mövcudluğun korporativ vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı qaydaların müəyyən edilməsi.
- Beynəlxalq Vergi Fondunun məlumatı (2022). Link: <https://taxfoundation.org/global-tax-agreement/>
- Bloomberg Tax, (2021) 6 iyun, 2021 "Digital Services Tax: Why the World is Watching". Taxation of the Digitalized Economy (2021): 22 Noyabr, 2021.
- ABŞ Maliyyə Nazirliyinin məlumatı (2021). Link <https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy0419>

Mpofu, F.Y. (2022). Rəqəmsal İqtisadiyyat və Birbaşa Rəqəmsal Xidmət Vergiləri. S.6
Cədvəl Multidissiplinar Rəqəmsal Nəşriyyat İnstitutunun məlumatı, (2021). İEOÖ-də
tətbiq edilən Rəqəmsal Xidmətlərin Faiz dərəcəsi (RXF).

Dünya bankının məlumatı, (2021). Link:

<https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/36840/P169976002e89a07209ae40d48d6ebb7154.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Анализ влияния цифровой экономики на налоговую систему

Нусрат Ибрагимов

Докторант, Институт Экономики

E-mail: ibrahimov.nusret9623@mail.ru

Резюме. В на протяжении более полувека цифровизация, стоявшая в авангарде различных достижений и инновационного развития, оказывала влияние и на ведение коммерческой деятельности. Определенные изменения были внесены в структуру налоговой системы, чтобы соответствовать современным требованиям этого технического прогресса. Основная цель данного исследования — оценить влияние цифровизации на налоговую политику и отношения с налогоплательщиками. Внедрение автоматизации в налоговую систему значительно упростило взаимоотношения с предприятиями и организациями. Эффективность и возможности предоставления налоговых услуг в цифровой форме, а также предпринимаемые шаги по достижению справедливой системы налогообложения, обеспечение прозрачности в законодательном порядке в этой сфере считается одним из главных приоритетных вопросов, стоящих перед странами мира.

Ключевые слова: цифровизация, налоговая политика, налог на цифровые услуги, транснациональные компании, электронная коммерция.

Directions of improving sustainable macroeconomic policy

Nadir Akbarov

UNEC doctoral student

E-mail: akbarov.nadir.1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0465-1770>

Abstract. The article examines the characteristics of the formation of "macroeconomic policy", which has become a leading element in the practice of national economic management in recent times, and its role in ensuring the stability of development. The author evaluates the relevant potential of the economic policy conducted in recent times based on the relevant theoretical considerations, expert assessments, important policy documents and the results of the analysis of economic dynamics. The important merit of the article is the determination of reasonable proposals and recommendations about the necessary challenges of sustainable macroeconomic policy in Azerbaijan, as well as the direct results of the conducted research.

Key words: sustainability, macroeconomic policy, concept, stability, growth, inflation, management, new stage, paradigm, development

JEL E19; **UDC** 338.22.021.2;

To cite this article: Akbarov N. (2022). Directions of improving sustainable macroeconomic policy. «*Economic Growth and Social Welfare*» Issue IV, pp.132-143

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

Dayanıqlı makroiqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Nadir Əkbərov

UNEC doktorant

E-mail: akbarov.nadir.1@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0465-1770>

Annotasiya. Məqalə son dövrlərdə milli iqtisadi idarəetmə təcrübəsində aparıcı elementə çevirilmiş “makroiqtisadi siyasət”in formalaşdırılması xüsusiyyətləri, onun inkişafın dayanıqlığının təmin edilməsində rolu məsələləri araşdırılır. Müəllif, müvafiq nəzəri mülahizələri, ekspert qiymətləndirmələri, mühüm siyasət sənədləri və iqtisadi diamekanın təhlili nəticələri əsasında son dövrlərdə aparılan iqtisadi siyasətin müvafiq potensialını dəyərləndirir. Məqalənin mühüm məziyyəti, aparılan araşdırmaların bilavasitə nəticələri kimi, Azərbaycanda dayanıqlı makroiqtisadi siyasətin zəruri çağırışları haqqında əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin təsbitidir.

Açar sözlər: dayanıqlıq, makroiqtisadi siyasət, konsepsiya, sabillik, artım, inflasiya, idarəçilik, yeni mərhələ, paradigma, inkişaf

JEL E19; UDC 338.22.021.2;

Məqaləyə istinad: Əkbərov N. (2022). Dayanıqlı makroiqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. *«İqtisadi Artım və İctimai Rifah»* №4, səh.132-143

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Giriş/Introduction

İqtisadi fikirdə Keyns “inqilabından” sonra, makroiqtisadi siyasət ümumi iqtisadi inkişaf strategiyasının mərkəzi elementlərindən birinə çevirilmişdir. Lakin makroiqtisadi siyasətin konkret parametrlərinin seçimi və onun inkişafın strukturlaşdırıcı rolu haqqında fərqli qiymətləndirmələr və gözləntilər mövcuddur. Reallıqda mahiyyət baxımından makroiqtisadi siyasətin formalaşdırılmasının ilkin şərti, milli iqtisadiyyatın bütövlükdə və həmçinin inkişaf paradigmasının seçimi hesab olunur. Qeyd olunanlar, xüsusi ilə, global iqtisadiyyatda və milli müstəvilərdə “dayanıqlı”, “davamlı”, “inkluziv”, “rəqabətqabiliyyətli”, “yeni iqtisadiyyat” və s. kimi inkişaf paradigmalarının yaranması ilə daha da aktuallaşmışdır.

Qlobal elmi-texniki-tərəqqinin sayəsində inkişaf kateqoriyasının yeni mahiyyət çalarları və daşıyıcılarının yaranması, xüsusi ilə milli iqtisadiyyatlarda adekvat paradiqmanın formalaşdırılmasının və bu məqsədlə permanent transformasiyaların müvafiq “çərçivə”lərinin axtarışını zəruri edir. Bu baxımdan özünün kifayət qədər yüksək inkişaf mərhələsini yaşamasına rəğmən Azərbaycan iqtisadiyyatı, istisna təşkil etmir. Milli iqtisadi siyasət quruculuğu son dövrlərdə qlobal konyunkturun volotilliyin artmasını nəzərə alaraq, daha səmərəli və məhsuldar iqtisadiyyatın formalaşdırılması məqsədi ilə dinamik islahatları reallaşdırmağa çalışır. Bu məqalənin əsas məqsədi məhz, indiki mərhələdə yeni inkişaf modeli üçün çağırışlarının identifikasiyasıdır.

Əsas hissə/ Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Dayanıqlı inkişafda makroiqtisadi siyasətin nəzəri-metodoloji əsasları

Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi fikirdə inkişafa makroiqtisadi yanaşmalar adətən üç müstəvidə təsvir edilir: əsasında artım nəzəriyyələrinin dayandığı “olduqca uzun müddətli” dövr yanaşması, “olduqca uzun müddətli dövrün” müəyyən zaman kəsimini əhatə edən “uzunmüddətli” dövr yanaşması və nəhayət “qısamüddətli “dövr yanaşması. (Dorbnuş və başqaları, 2015) Təsnifat müəlliflərinin qənaətlərinə əsasən, əmtəə və xidmətlər istehsalını yüksəltmək məqsədi ilə, iqtisadi potensialın artımına hədəflənən “olduqca uzunmüddətli artım” dövrlərində makroiqtisadi siyasətin diqqət mərkəzində kapital yığıcı və texnoloji inkişaf məsələləri dayanır. “Uzunmüddətli” dövrlərdə isə “çox uzunmüddətli” dövrlərdə baş vermə ehtimalı yüksək olan böhranlar və şoklar gözərdi edilərək, hesab olunur ki, müəyyən dövrlərdə, əsas fondlar və texnologiyanın səviyyəsi stabil olarsa, məcmu buraxılış öz potensial həcminə adekvat olacaqdır. Bu yanaşmanın çox mühüm fərziyyəsi, qiymət və inflyasiya səviyyəsini müəyyənləşdirən əsas amilin tələbdəki olan dəyişikliklərin təşkil etməsi haqqındakı təsbitlərdir. “Qısa müddətli” dövrlərdə isə hesab olunur ki, tələbdəki dəyişikliklər məcmu buraxılışın və işsizliyin həcmi xarakterizə edərək, mövcud potensialın nə qədər istifadə olunmasını təzahür etdirir. Bu yanaşmanın ana xəttini - qısamüddətli dövrdə məcmu buraxılışın, qiymət səviyyəsinə nisbətən daha dəyişkən olması tezisi təşkil edir.

Nəzəri yanaşmaların şərh olunan mülahizələri və araşdırmalarımıza əsasən, Azərbaycanda son dövrlərdə, milli məcmu buraxılışının əsas hissəsinin neft sektoru ilə bağlılığı fonunda, qeyri-neft sektoru və regional inkişafın iqtisadi siyasətin prioritetlərinə çevirilməsi və qiymət stabilliyini hədəfləyən pul-kredit siyasətində inflyasiya “targetlənməsinə” əsaslanma, aparılan makroiqtisadi siyasətin, “qısamüddətli” dövr paradiqmasına daha yaxın olmasını təsdiqləmək mümkündür.

Müasir Azərbaycan iqtisadiyyatında artım və inkişafın, həmçinin müvafiq iqtisadi siyasətin xarakterini və missiyasının əsaslı qiymətləndirilməsində və onun perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində fikrimizcə daha bir neçə vacib amilin nəzərə alınması mütləqdir.

Müxtəlif ekspertlərin mülahizələri və apardığımız araşdırmalara əsasən hesab edirik ki, belə amillərə ilk növbədə, milli iqtisadiyyatın tranzitivlik xüsusiyyətlərinin hələdə qalması və islahatların davam etdirilməsi, milli iqtisadi sistemin “kiçikliyi” və kifayət qədər yüksək açıqlığa malik olması ilə şərtlənən “ikitarəfli tarazlığın” təmin edilməsi zərurəti aid edilməlidir. İkitərəfli tarazlıq dedikdə, resursların tam istifadəsini ehtiva edən səviyyədə, yəni potensial ÜDM-ə adekvat məcmu tələbin qarşılanmasını ifadə edən daxili tarazlıq və tədiyyə balansının harmonik dayanıqlığını təmin edəcək xarici tarazlıq tələbləri başa düşülür. Bu mahiyyət etibarını ilə makroiqtisadiyyatın pul, əmtəə və valyuta bazarlarında tarazlığını qiymətləndirən, məşhur İS-LM-BP modelinə müvafiq tarazlı vəziyyətdir. Araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycanda son illərdə bu trilemmada aparıcı həlqə kimi valyuta bazarının dinamikası istifadə olunmaqdadır.

Məlum olduğu kimi, eyni paradigmaya malik iqtisadi siyasətlər, hər bir ölkənin tarixi-mədəni xüsusiyyətlərindən, o cümlədən ənənələrindən asılı olaraq müxtəlif nəticələr verə bilər. Tanınmış iqtisadçı Anqus Medisson coxsaylı ölkələrin yüzilliklər ərzində keçdikləri inkişaf yollarını öyrənərkən belə qənaətə gəlmişdir ki, məhz iqtisadi institutlar inkişafın dinamikası və trayektoriyasını təyin edən fundamental amildir. (Rüstəmov, 2022)

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir mərhələdə, Azərbaycanında aid olduğu, orta gəlirdən yuxarı gəlir qrupu ölkələrinin inkişafında açıq və liberal iqtisadiyyat, əlverişli investisiya mühiti, habelə makroiqtisadi sabitlik strateji rol oynamışdır. Belə ölkələrdə, iqtisadi idarəetmənin keyfiyyəti, insan kapitalı və səmərəli institutlar inkişaf şəratini təyin edən əsas determinantlara çevirilmişdir. Araşdırmalar sübut edir ki, inkişafın fundamental amili kimi institutlar iqtisadiyyatda “inamı” formalaşdırır. “Keyfiyyətli” institutlar, iqtisadi imkanlardan bərabər faydalanmanı, resursların ədalətli bölgüsünü və iqtisadi agentlərin hüquqlarını təmin edir.

Tanınmış tədqiqatçı E.Rüstəmov göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının səmərəliliyi üçün: bazarları və rəqabət şəraitini tənzimləyən, mülkiyyət hüquqlarını qoruyan institutlar və ədalətli məhkəmə sistemi; makroiqtisadi sabitliyi təmin edən institutlar; vətəndaş cəmiyyəti strukturları və ictimai hesabatlılıq kimi institutların effektiv fəaliyyəti vacibdir (Rüstəmov,2022).

Metodologiya

Tədqiqatın yerinə yetirilməsində müqayisəli və elmi təhlili, analitik ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir.

Makroiqtisadi siyasət aspektindən məsələyə yanaşdıqda, müəyyən baxımdan fərqli və qarışıq mənzərə ortaya çıxır. Hətta bəzi mütəxəssislərin fikrincə, Azərbaycan neft “bum”u mərhələsində əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrin (İEOÖ) üzləşdiyi “qapalı iqtisadi artım dövrəsi”nə daxil olmuşdur. Əslində Milli iqtisadiyyat üzrə SYX-da (Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji yol xəritələri) qeyd olunan, 2004-2014-cü illərdə reallaşdırılmış iqtisadi artım modelinin doyumluluq həddinə yaxınlaşması tezisi, istehlak və məhdud əlavə dəyər potensialı sektorlarda investisiya fəallığı hesabına yaradılan iqtisadi aktivliyin neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilməsi imkanlarının zəifləməsinin şərhə kimi də dəyərləndirilə bilər.

Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, fiskal və monetar siyasət qurucularının bu dövrdəki mövqeyi daha çox sosial rifahın artımı və təməl iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşdırılmasına töhfə vermişdir. Bununla da fikrimizcə, yaranmış institutsional-struktur xarakterli səbəblərdən dövrü makroiqtisadi sabitlik və artımın prioritetləşdirilməsi orta və uzunmüddətli səmərəli dayanıqlıq çağırışlarının müəyyən mənada arxa plana keçməsinə səbəb olmuşdur.

Nəticə və müzakirələr.

İqtisadi siyasət qurucularının davamlı inkişafa baxışları

Azərbaycan iqtisadiyyatında dayanıqlı inkişafın səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və zəruri siyasət çərçivələri haqqında tövsiyə və təkliflərin formalaşdırılması məqsədi ilə, iqtisadi dinamikanın təkamülü ilə yanaşı, müvafiq siyasət sənədləri və tanınmış ekspertlərin nəticələrindən istifadə edilməsini məqsədə uyğun hesab edirik. Bu baxımdan fikrimizcə yaxın tariximizin ən ciddi devalvasiya “hadisələrindən” sonra milli iqtisadi siyasət quruculuğunun kreativliyi və şəffaflığının yaxşı nümunəsi olan, 2016-cı ildə qəbul edilmiş Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji yol xəritələri (Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji yol xəritələri) önəmli əhəmiyyətə malikdir.

SYX-n, “yüksək neft gəlirləri hesabına həyata keçirilən fiskal genişlənmənin”, ölkəmizdə iqtisadi artımın başlıca daşıyıcısı olması haqqındakı konseptual qiymətləndirilməsi, bizim araşdırmalarımızın statistik və keyfiyyət qiymətləndirmələri ilə tam adekvat hesab edilə bilər. Eyni zamanda hesab edirik ki, şaxələndirmənin çağırışları prizmasından sürətli iqtisadi artımda ciddi rol oynamış investisiyaların sektorial strukturunun düzgün dəyərləndirilməsi olduqca vacibdir. Beləki, rəsmi statistikaya əsasən, bu uzun dövrdə hasilat sektoru investisiya cəlbi baxımından şəksiz lider olmuşdur. Tamamilə özəlləşdirilmiş kənd təsərrüfatı və istehsal kimi ticari sektorların payı isə, SYX qeyd edildiyi kimi, müvafiq olaraq 4.4% və 5.1%-dən 2.3% və 2.6%-ə kimi geriləmişdir. Ekspertlərin qiymətləndirmələrinə görə, investisiyaların sektorial qoyuluşundakı belə tendensiya da, iqtisadi artımın təmin olunmasında resurs sektorunun təsirinin güclü olduğunu bir daha göstərir.

Fikrimizcə iqtisadi artımın bu dövrdə xarakteri ilə bağlı SYX-n qeyd olunan konseptual qiymətləndirmələri ilə yanaşı belə genişlənmənin “yan təsirləri” haqqındakı təsbitləridə olduqca dolğun hesab edilməlidir. Məsələn SYX-da qeyd edilir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının sıçrayışlı yüksəliş dövründə iqtisadi artımın mühərrikinə çevirilmiş fiskal genişlənmə, dövlət maliyyəsinin ciddi töhfəsi ilə artımı şərtlənmişdir. Belə ki, “2004-2014-cü illərdə dövlət büdcəsinin xərcləri 12,5 dəfə artmış, xərclərin ÜDM-ə nisbəti isə 14 faiz bəndi artaraq 32 faizə yüksəlmişdir. Bu dövrdə cari xərclər 8 dəfə artdığı halda, kapital xərcləri 41,5 dəfə, büdcə gəlirləri isə 12 dəfə artmışdır. Lakin xüsusi diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, qeyri-neft gəlirlərinin ümumi gəlirlərdə xüsusi çəkisi 30 faiz bəndi azalaraq, 64 faizdən 34 faizə düşmüşdür.”

SYX-da bu dövrdə iqtisadi artımın daha bir mühərriki kimi “pul və məzənnə siyasəti” identifikasiya edilmişdir. Bizim araşdırmalarımız bu qənaətləridə təsdiqləyir.

Əslində, fikrimizcə 1995-ci ildən, hiperinflasiyadan qurtulmaq məqsədi ilə tətbiq edilən və beynəlxalq valyuta fondu ilə monetar əməkdaşlığın başlaması ilə üst-üstə düşən sərt-pul kredit siyasətin “epoxasının” son təxminən 26-27 il ərzində milli iqtisadi inkişafımızda rolu, olduqca önəmli və dominant amil kimi dəyərləndirilə bilər. SYX-da düzgün qeyd edildiyi kimi, “Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesabatına görə, həmin dövrdə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının pul siyasəti rejimi de-fakto, məzənnənin hədəflənməsi olmuşdur. Məhz bu dövrdə məzənnə sabitliyi, istehlak səbəbində idxal məhsullarının əhəmiyyətli payını nəzərə almaqla, idxal inflyasiyasının qarşısının alınmasına imkan vermişdir”.

Mili iqtisadi inkişafımızın böyük bir dövrünə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ümumən dolğun qiymət verən SYX, eyni zamanda maraqlı perspektivləri və vəzifələridə identifikasiya edir. “Daha çox şəxələndirilmiş və dayanıqlı iqtisadiyyatın əsasını sabit makroiqtisadi mühit təşkil edir. Makroiqtisadi siyasət seçimləri bu mühitin formasını müəyyən edir” qənaətlərinə söykənərək, Xəritələrdə milli iqtisadiyyat perspektivi çərçivəsində dörd strateji hədəf seçilmişdir. Hesab edilir ki, bu hədəflərin və 11 sektor üzrə strateji yol xəritələrinin həyata keçirilməsi nəticəsində ölkəmizdə “real və maliyyə sektorları arasında tarazlığın təmin edilməsi yolu ilə davamlı iqtisadi inkişaf mümkün olacaqdır”. Belə strateji hədəflərə isə,

- fiskal dayanıqlılığın təmin edilməsi və monetar siyasətin üzən məzənnə rejimi üzərində qurulması;
- paylarının (səhmlərinin) nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi yolu ilə iqtisadi dinamikliyin təmin edilməsi;
- insan kapitalının inkişafı ilə əmək bazarının inkişafının milli iqtisadiyyat perspektivinə uyğunlaşdırılması;
- biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması aid edilmişdir.

Bütövlükdə SYX-ni, milli iqtisadi inkişafımızda mühüm əhəmiyyətli Dövlət Strategiyası kimi qiymətləndirməklə yanaşı, davamlı iqtisadi artım və inkişafın təmin olunmasında nəticəliliyi baxımından araşdırmalarımızla şərtlənən bəzi fikirlərimizdə qeyd etməyi vacib hesab edirik.

Milli iqtisadiyyatın GZİT təhlilində, güclü və zəif tərəflər, həmçinin imkanlar və təhlükələr kimi müəyyənləşdirilmiş bəzi məqamların fikrimizcə əsaslığını sübutu yoxdur və şüar xarakteri daşıyır. Məsələn güclü tərəf kimi Asan xidmətlərin mövcudluğu; zəif tərəf kimi, insan kapitalının inkişafı üzrə zəif qlobal mövqe; imkan kimi, qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiya, iqtisadiyyatın şəxələndirilməsi imkanları; təhlükə kimi, orta gəlir səviyyəsinə düşmək və ya daha aşağı gəlir qrupuna enmək kimi mülahizələri davamlı iqtisadi artımın və inkişafın təmin olunmasında təsirləri prizmasından fikrimizcə əhəmiyyətli arqumentlər hesab edilməməlidir.

Təhlil olunan sənədlərdə, iqtisadi artımın əsas hərəkətverici amillərinin yeni iqtisadi yanaşma üzərinə transformasiyası üçün əhəmiyyətli üstün cəhətlərin mövcudluğu və ölkənin gələcək iqtisadi artımının hansı "artım nöqtələri" vasitəsilə təmin edilməsi mühüm strateji qərarın vacibliyi qeyd olunur.

SYX təsbit olunduğu kimi, yeni strateji dövrdə əlavə dəyər formalaşdırma imkanlarının daralması nəticəsində gələcək artım yanaşması ilə bağlı ölkənin qarşısında - əməkəttutumlu və məhsuldarlıq-effektivlik əsaslı artım kimi iki seçim təklif olunur. Eyni zamanda qeyd olunur ki, “İstər yaxın və ortamüddətli, istərsə də uzunmüddətli dövr üçün strateji çağırışlara adekvat reaksiyalar üçün islahat gündəliyində genişmiqyaslı institusional islahatlar durur.”

Yeni artım yanaşmasının effektivliyinin təmin edilməsi üçün iqtisadi siyasətin və iqtisadi siyasət quruculuğu prosesinin və icrası mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsinə və müasirləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Hökumət bu məqsədlə aşağıdakı istiqamətlərdə islahatların dərinləşdirilməsini hədəfləyir:

- Fiskal siyasətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.
- Pul-məzənnə siyasətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.
- Proqnozlaşdırıla bilən iqtisadi siyasət modeli.
- Yüksək səviyyəli koordinasiyanın təmin edilməsi.

Azərbaycan təcrübəsində zəruri hədəf kimi müxtəlif rakurslardan dəfələrlə qeyd olunan makroiqtisadi, o cümlədən struktur siyasətinin formalaşdırılması və icrasında qurumlar arasında koordinasiya institutunun möhkəmləndirilməsinə, effektivliyin daha da yüksəldilməsinə ehtiyacına rəğmən, 2016-cı ildə Maliyyə Sabitliyi Şurası yaradılmışdır. Nəzərdə tutulurdu ki, qlobal və milli maliyyə sistemində həmin dövrdə baş verən güclü volatilliklərin mənfi təsirlərini hansısa səviyyədə önləyici tədbirlərlə azaltmaqla Şura, milli iqtisadi siyasətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə zəmin yaradacaqdır. Lakin bir sıra ekspertlərin də qeyd etdikləri kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatında və onun idarəçiliyi sistemində maliyyə tənzimləməsinin qeyri-təkmilliyi (maliyyə bazarları sisteminin tam institusionallaşmaması və beynəlxalq bazarlara zəif inteqrasiyası), iqtisadi aktivlərin, o cümlədən dövlət aktivlərinin idarəçiliyində korporativ idarəetmə modelinin bütövlükdə təmin edilməməsi və təkmil rəqəbətli təsərrüfatçılıq mühitinin olmaması və s. kimi səbəblərdən, təmin edilməsinin mürəkkəbliyi və bütövlükdə gözlənilən aşağı nəticəliliyi səbəbindən maliyyə sabitliyini effektiv koordinasiya mexanizmi kimi qəbul edilməsi doğru deyildi. Həqiqətən də təcrübə göstərdi ki, ekspertlərin iradları haqlı idi. (Həsənov, 2012) Beləliklə 2020-ci ildə, Maliyyə Sabitliyi Şurası ləğv edilərək, “ölkədə makroiqtisadi sabitliyin qorunması və sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi məqsədilə qlobal və milli iqtisadiyyatda, o cümlədən fiskal və monetar sektorlarda, həmçinin maliyyə-bank sektorunda baş verən proseslər öyrənilməklə, cari və ortamüddətli dövr üçün iqtisadi siyasətin formalaşmasına, habelə ölkə iqtisadiyyatında yarana biləcək daxili və xarici təsirlərin qarşısının alınmasına yönəlmiş qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi məqsədilə həyata keçiriləcək islahatların və iqtisadi siyasətin istiqamətinin müəyyən edilməsi”ni hədəfləyən (<https://www.president.az>) Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Şurası yaradıldı. Son dövrlərdə qlobal və milli iqtisad inkişafda keyfiyyət xarakterli dəyişikliklərin baş verdiyini nəzərə alaraq Azərbaycan Hökuməti doğru olaraq, ölkəmizdə iqtisadi siyasətin və iqtisadi islahatların yeni idarəetmə çərçivəsinin yaradılmasına başlanıldığını bəyan etdi.

Sonrakı dövrdə bu məqsədlə iki çox mühüm addım atıldı. Birinci belə addım Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin (AİH) yaradılması (Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 07 avqust 2020-ci il) hesab olunur. Yuxarıda şərh olunduğu kimi, AİH –in əsas vəzifələri və missiyası, onun idarəetməsinə verilmiş dövlət şirkətlərinin və müəssisələrinin, dövlət payı olan təsərrüfat cəmiyyətlərinin vahid prinsiplər əsasında idarə edilməsi, fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən həyata keçirdikləri investisiya proqramlarının şəffaflığının və iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsi, onların rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması, maliyyə sağlamlığının və dayanıqlılığının yaxşılaşdırılması kimi mühüm mahiyyətlə müəyyənləşdirilmişdir. Doğrudur, AİH-nin formalaşması prosesi gözlənilmədiyi kimi rəvan və sürətli getmir. Bunun səbəblərini olduqca çox amillərlə izah etmək mümkündür. Bizim fikrimizcə əsas səbəblər AİH qarşısında qoyulan vəzifələrin özünün genişliyi və həllinin böyük zaman, maliyyə tutumluluğu, bizim iqtisadiyyat üçün struktur yaradıcı xarakterə malik olan bütün iri infrastruktur müəssisələrin eyni zamanda bir qurumda cəmləşdirilməsinin mürəkkəbliyi və s. izah oluna bilər. Hesab edirik ki, daha səmərəli həllə nail olmaq üçün, yuxarıda şərh edildiyi kimi yeni idarəetmə modelinin formalaşdırılmasında, (o cümlədən AİH çərçivəsində) funksional və institusional mərhələliyinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və realizasiyası vacibdir.

Milli iqtisadiyyatda yeni idarəçilik çərçivəsinin formalaşdırılmasında növbəti mühüm addım 2021-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” olmuşdur. (Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər) Strateji əhəmiyyətə malik olan bu sənəddə, haqlı olaraq qeyd edilir ki, 44 günlük Vətən müharibəsində qələbəmizin layiqli və məntiqi nəticəsi olaraq, “işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reintegrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir.”

Milli Prioritetlər, Azərbaycanın yeni inkişaf magistralının ideoloji nüvəsini - uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və dövlət üçlüyünün uğurlu əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi, dövlətin iqtisadiyyatda rolunun bazaryönlü islahatlar vasitəsilə effektiv və səmərəli idarə olunması, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, iqtisadi resursların daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə istiqamətlənməsi kimi identifikasiya edir. Yeni inkişaf magistralının realizasiya dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat; dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət; rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı; işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış; təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi kimi beş Milli Prioritetin reallaşdırılmasını etiva edir:

Sənədin konseptual məğzinə müvafiq olaraq hesab edilir ki, yeni mərhələnin çağırışları, ölkəmizdə “dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyə xidmət edən effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin formalaşdırılmasını, iqtisadi inkişafın ortamüddətli və uzunmüddətli “hərəkətverici qüvvələri”nin möhkəmləndirilməsini - insan kapitalının müasirləşdirilməsini, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsini və iqtisadi suverenliyin tam təmin olunmasını hədəfləyir.

“Milli Prioritetləri” bütövlükdə mühüm əhəmiyyətli və strateji xarakterini qeyd etməklə bərabər hesab edirik ki, onlar daha çox global iqtisadiyyatın çağırışlarına hədəflənir. Milli iqtisadiyyatın “özünüinkışaf” potensialının yüksək məhsuldarlıq səviyyəsində realizasiyasının təmin edilməsi zərurəti baxımından hesab edirik ki, Milli prioritetlərin realizasiyası hökmən daxili inkişaf məntiqindən doğan çağırışlar əsasında baş verməlidir.

Qeyd edilən Milli Prioritetlər eyni zamanda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan yemi minilliyin çağırışları və Azərbaycanda davamlı inkişaf Komissiyası formalaşdırılması fikrimizcə olduqca önəmlidir.

Beləki, məlum olduğu kimi Azərbaycan, BMT üzvü olan dövlətlərin 2015-ci ilin 25–27 sentyabr tarixlərində keçirilən Dayanıqlı İnkişaf Sammitində 2016–2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə qoşulmuşdur. (<https://www.economy.gov.az>) Sənədə müvafiq olaraq, Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri daha dayanıqlı, əhatəli və şaxələndirilmiş iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi, sosial sahələrin tarazlı inkişafının təmin edilməsi üçün səmərəli milli icra mexanizminin formalaşdırılmasını etiva edir. Bu məqsədlə, 2016-cı ildə əsas missiyası 2030-cu ilədək Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb edən, global məqsəd və hədəflərə uyğun milli prioritetləri və onlara dair göstəriciləri müəyyən etməkdən, ölkədə sosial-iqtisadi sahələri əhatə edən dövlət proqramlarının və strategiyaların Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uzlaşdırılmasını təmin etməkdən ibarət olan, Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası yaradılmışdır. Qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, Şuranın fəaliyyəti sayəsində, BMT və onun tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycan dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə edən 17 məqsədi, 88 hədəfi və 119 göstəricini prioritetləşdirib. Son beş il ərzində Azərbaycan 2030 Gündəliyinə nail olmaq istiqamətinə sadiqliyini nümayiş etdirib. Eyni zamanda Azərbaycan, DİM-ləri milli səviyyədə sürətləndirmək üçün atıla biləcək konkret siyasət və proqramlaşdırma addımlarını əks etdirən MAPS (2030 Gündəliyi naminə aktuallaşdırma, sürətləndirmə və siyasətə dəstək) missiyasını həyata keçirən ilk ölkələrdən biri olub və ölkə təcrübəsini 2018-ci ildə keçirilən Dayanıqlı İnkişaf üzrə Bakı Forumunda təqdim edib.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlarımızın yuxarıda şərh olunan qiymətləndirmələrini ümumiləşdirərək, yaxın və orta müddətli dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatında dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinin mühüm çağırışlarını identifikasiya edə bilərik.

Nəticə/Conclusion

XXI əsrin ötən dövründə ölkəmizdə iqtisadi inkişafın dinamikası, siyasət qurucularının gözləntiləri, ekspert qiymətləndirmələri və öz araşdırmalarımızdan doğan qənaətlər əsasında hesab edirik ki, indiki, yeni mərhələdə səmərəliliyin və nəticəliliyin yüksəldilməsi ilə şərtlənən dayanıqlı makroiqtisadi siyasət çərçivələrinin formalaşdırılması aşağıdakıların nəzərə alınmasını zəruri edir:

- Makroiqtisadi siyasətin, potensialın davamlı artımına hədəflənən, diqqət mərkəzində struktur tarazlığı və texnoloji inkişaf məsələləri dayanan “uzunmüddətli” dövr formatına transformasiyası zəruridir. Beləki, iqtisadi açıqlığın yüksəlməsi və çoxsəviyyəli integrasiya proseslərinin sürətlənməsi fonunda inkişafın dayanıqlığı və inklyuzivliyi, tələbin “coğrafiyasının” genişlənməsinə adekvat olmalı və onunla şərtlənməlidir. Başqa sözlə indiki mərhələdə milli iqtisadi inkişafın dayanıqlığını əsasən daxili tələbin çağırışlarına müvafiq təmin edilməsi məqsədəuyğun deyildir;
- Bütövlükdə milli iqtisadiyyatın təkamülündə əhəmiyyətli rol oynamış sistem xarakterli transformasiya islahatlarını rasional qısa müddətdə başa çatdırmaqla, Azərbaycanda “inkişaf etmiş bazar münasibətlərinə malik iqtisadi sistemin” formalaşmasının başa çatdırılması olduqca vacibdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, tranzitivlik xüsusiyyətlərinin davam etdirilməsi, “kiçik” və “yüksək açıq” milli iqtisadi sistemdə, resursların tam istifadəsini ehtiva edən daxili və tədiyyə balansının harmonik dayanıqlığını təmin edəcək xarici tarazlıq tələblərinin koordinasiyasını çətinləşdirir. Ona görə də struktur dayanıqsızlığı və inflyasiya “ıdخال” iqtisadi siyasət quruculuğunda ciddi maneələr olaraq qalmaqda davam edir;
- Davamlı inkişafın mühüm çağırışlarından biri kimi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində funksionallığın gücləndirilməsini ehtiva edən investisiyaların sahə və mülkiyyət prizmasından sektorial strukturunun rasionallaşdırılması vacibdir. Beləki, hasilat sektorunun investisiya cəlbi baxımından, dövlət vəsaitlərinin isə mənbə baxımından “liderliyi” trendinin “yan təsirləri”, konyunktur volotilliklərinin artması şəraitində arzuolunmaz maneələrə çevirilməkdədir. Məsələn SYX-da doğru olaraq təsbit edilmiş, Azərbaycan iqtisadiyyatının sıçrayışlı yüksəliş dövründə dövlət maliyyəsinin ciddi töhfəsi ilə iqtisadi artımın mühərrikinə çevirilmiş fiskal genişlənmənin şərtləndirdiyi 2015 il devalvasiyası və onun yaratdığı şəraiti belə maneələri aktuallaşdırdı;
- Araşdırmalar göstərir ki, ağır böhran və böhran sonrası dövrlərdə (1995-1996) uğurlu tətbiq edilən sərt monetar siyasətin, milli iqtisadi inkişafımızın son təxminən 26-27 il ərzində davam edən dominantlıq epoxasına son verilməsi və davamlı iqtisadi inkişafın fiskal və monetar sektorlar arasında kreativ (çevik) xarakterli makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsi yolu ilə təmin edilməsinə istiqamətlənmə məqsədəuyğundur. Belə ki, uzun dövr ərzində, SYX-da qeyd edildiyi kimi, iqtisadi artımın mühərrikinə çevirilmiş “pul və məzənnə siyasəti“, real sektorun inkişaf çağırışlarını həmişə makroiqtisadi sabillik tələbləri prizması ilə gözdə tutmuşdur;
- Sürətli qlobal elmi-texniki tərəqqi ilə şərtlənən innovativ texnoloji imkanların marjinal faydalılığı kəskin artıran yeni inkişaf amillərinə transformasiyası şəraitində, iqtisadi artımın yeni əsas hərəkətverici dominantlarının, artan məhsuldarlıq, bərpa olunma və qlobal dəyər zəncirinə adekvatlıq meyarları əsasında müəyyənləşdirilməsi əsas siyasət prioritetinə çevirilməlidir. Bu məqsədlə yaxın və ortamüddətli dövr üçün strateji çağırışlara müvafiq genişmiqyaslı institusional islahatların reallaşdırılması zəruridir. Bu sırada dövlət aktivlərinin yeni idarəçiliyi modelinin, həmçinin korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqinin və maliyyə bazarı mexanizminin formalaşdırılmasının başa çatdırılması vacibdir.

- Yeni artım yanaşmasının effektivliyinin təmin edilməsi üçün iqtisadi siyasətin yeni paradigması və icrası mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsinə və müasirləşdirilməsinə ehtiyac vardır. İqtisadi siyasət quruculuğuna yeni yanaşma, strateji çağırışların dəyərləndirilməsi və implementasiyasının təmin edilməsi, həmçinin qlobal və milli iqtisadi sistemlərdə artan volatilliklərin mənfi təsirlərinin önlənməsi istiqamətində, dövlət idarəçiliyində qurumlararası koordinasiyanın gücləndirilməsini təmin etməlidir. Bu baxımdan yeni yaradılmış İqtisadi Şuranın funksionallığının gücləndirilməsi vacibdir;
- İqtisadi inkişaf strategiyasına yeni yanaşmanın siyasət yaradıcı amilə çevirilməsi baxımından, 2030-cu ilə hədəflənmiş sosial-iqtisadi inkişafa dair “Milli Prioritetlər” önəmli hesab edilir. Eyni zamanda hesab edirik ki, iqtisadiyyatın “özünüinkişaf” potensialının yüksək məhsuldarlıq səviyyəsində realizasiyasının təmin edilməsi zərurəti baxımından, Milli prioritetlərin realizasiyası, hökmən artımın daavamılığı və inkişafın inklyuzivliyi məntiqindən doğan çağırışlar əsasında təmin edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat/ References

Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” (2021).

<https://azertag.az/xeber/> 2021

Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin Fərmanı (2020) 07.08. 2020 [//www.president.az/](http://www.president.az/)

“Azərbaycan Respublikası: Dövlətə məxsus müəssisələrdə Korporativ idarəetmə və mülkiyyət”
tədqiqat-analitik məruzədə (2017) www.worldbank.org

Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji yol xəritələri

[//www.president.az/](http://www.president.az/)

Dorbnuş R.,F.Stenli, R.Star Makroiqtisadiyyat (2015). AMB tərc. 636s.

Rustəmov E. (2022) “İnstitutlar və iqtisadi artım qlobal faktlar” <https://uploads.cbar.az/>

Həsənov R.T. (2012). Müasir Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf modelinin
xüsusiyyətləri//Azərbaycanın vergi jurnalı, №2, 2012. -S.103-108.

Колодко Г.ж. (2011) «Мир в движении» (Пер. с пол. М.: Магистр, 2011. 575 с.)

Нуреев Р.М. (2021) Государство и рынок (развитие представлений о роли государства в
рыночной экономике) <http://ecsocman.hse.ru/text/16209640/>

<https://www.president.az/>

<https://www.economy.gov.az>

Направления совершенствования устойчивой макроэкономической политики

Надир Акбаров

докторант UNEC

E-mail: akbarov.nadir.1@gmail.com

Резюме. В статье рассматриваются особенности формирования «макроэкономической политики», ставшей в последнее время ведущим элементом практики управления народным хозяйством, и ее роль в обеспечении стабильности развития. Автор оценивает актуальный потенциал экономической политики, проводимой в последнее время, на основе соответствующих теоретических соображений, экспертных оценок, важных программных документов и результатов анализа экономической динамики. Важным достоинством статьи является определение обоснованных предложений и рекомендаций по необходимым задачам стабильной макроэкономической политики в Азербайджане, а также непосредственные результаты проведенного исследования.

Ключевые слова: устойчивость, макроэкономическая политика, концепция, стабильность, рост, инфляция, управление, новый этап, парадигма, развитие

Assessment of factors affecting increasing the efficiency of hotel services

Shahnaz Bakhishova

Dissertation student of the Azerbaijan University of Tourism and Management

Email: Shahnaz_Baxisova88@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-1993-4351>

Amnotation. The article emphasizes that in the context of the globalization of the world economy, the service sector occupies a significant part of the world economy as one of the fastest growing industries compared to other sectors of the economy. The effectiveness of hotel services in the hotel industry as one of the largest areas of the service sector is interpreted. It analyzes and evaluates the main factors influencing the increase in the efficiency of hotel services. The article analyzes the one-time occupancy of hotel establishments in the Republic of Azerbaijan for 2006-2021, the number of rooms and accommodated persons, as well as income and expenditure items formed on the basis of these indicators. The article calculates the RevPaR indicator, which expresses the effectiveness of services, for 2006-2021 and examines its value.

As a result of the study, the relationship between the RevPaR indicator, which expresses the effectiveness of hotel services, and taxes paid to the budget of hotel enterprises, was determined and evaluated.

Key words: efficiency, hotel, profit, regression, correlation, model, pandemic, income, costs, elasticity coefficient.

JEL: C00; C10; F10; F10; F19; **UOT:** 656.61:681.3(045); 330.36; 339.1

To cite this article: Bakhishova S. (2022). Assessment of factors affecting increasing the efficiency of hotel services . «*Economic Growth and Social Welfare*» Issue IV, pp.144-152

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

Otel xidmətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi

Şahnaz Baxışov

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin dissertantı

E-mail: Shahnaz_Baxisova88@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-1993-4351>

Annotasiya. Məqalədə qloballaşan dünya təsərrüfatında xidmət sektorunun iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə daha sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri kimi, dünya iqtisadiyyatının əhəmiyyətli hissəsini əhatə etdiyi vurğulanaraq, xidmət sektorunun ən böyük sahələrindən biri kimi mehmanxana sənayesi üzrə otel xidmətlərinin səmərəliliyi şərh edilmişdir. Burada otel xidmətlərinin səmərəliliyi yüksəldilməsinə təsir edən əsas amillər təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir. Məqalədə Azərbaycan Respublikasında mehmanxana müəssisələrinin 2006-2021-ci illər üzrə birdəfəlik tutumu, nömrələrin və yerləşdirilmiş şəxslərin sayı, həmçinin bu göstəricilər əsasında formalaşan gəlir və xərc elementləri təhlil edilmişdir. Məqalədə xidmətlərinin səmərəliliyini ifadə edən RevPaR göstəricisi 2006-2021-ci illər üzrə hesablanaraq onun əhəmiyyəti araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq otel xidmətlərinin səmərəliliyini ifadə edən RevPaR göstəricisi ilə mehmanxana müəssisələrinin büdcəyə ödənilən vergilər arasındakı asılılıq müəyyən edilərək qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: səmərəlilik, otel, mehmanxana, mənfəət, reqressiya, korrelyasiya, model, pandemiya, gəlir, xərc, elastiklik əmsali.

JEL: C00; C10; F10; F10; F19; **UOT:** 656.61:681.3(045); 330.36; 339.1

Məqaləyə istinad: Baxışov Ş. (2022). Otel xidmətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi. «*İqtisadi Artım və İctimai Rifah*» №4, səh.144-152

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Giriş/Introduction

Qloballaşan dünya təsərrüfatında xidmət sektoru iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə daha sürətlə inkişaf edərək, dünya iqtisadiyyatının əhəmiyyətli hissəsini əhatə edir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində xidmət sektorunun ÜDM-də payı 2021-ci il üzrə 75%, inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə isə 50% təşkil edir (<https://wits.worldbank.org/>). Xidmət sektorunun ən böyük sahələrindən biri olan mehmanxana sənayesi biznes mühitində xarici dəyişikliklərə son dərəcə sürətlə reaksiya vermək məcburiyyətindədir (Bilalov B.Ə., 2006). Müasir mehmanxana biznesi dünya üzrə ümumi daxili məhsulun 6%-ni, ümumi vergi daxilolmalarının isə 5%-ni təşkil edərək əhalinin məşğulluq səviyyəsinə də müsbət təsir göstərir (<https://wits.worldbank.org/>).

Mehmanxanaların səviyyəsindən və yerləşdirmə obyektlərinin təsnifatından asılı olaraq, mehmanxanada qalan hər 10 turistə təxminən üç birbaşa iş yeri, dolayı xidmətlə bağlı iki iş yeri düşür (<https://wits.worldbank.org/>).

Qeyd etmək lazımdır ki, mehmanxana müəssisələrinin fəaliyyətinin nəticələri xidmətlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsindən əsaslı şəkildə asılıdır. Mehmanxana müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində otelin nömrə nişanı göstəricisi də mühüm rol oynayır. Nömrə nişanının keyfiyyəti oteldə qalmanın rahatlığını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. O, otaqların növləri, müxtəlif növ otaqların faiz nisbəti, onların memarlıq və planlaşdırılmasının həlli ilə əlaqədardır. Otaqların keyfiyyətinə dair tələblər mehmanxanaların rahatlıq səviyyəsindən və otaq kateqoriyalarından asılı olaraq müəyyən edilir. Otaqların sayının iqtisadi təhlili prosesində ən mühüm mərhələ amillərin təsirinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsidir. Onların qiymətləndirilməsi metodologiyası əməliyyat proqramının səmərəliliyinin təhlilini nəzərdə tutur və bir neçə mərhələdə həyata keçirilir. Bu mərhələlər əsasən məlumat bazasının formalaşdırılması, hesabat dövründə mehmanxanaların istehsal və istismar proqramının yerinə yetirilməsi dərəcəsinin təhlili, maddi-texniki bazadan istifadə müddəti və səmərəliliyi, mehmanxana xidmətlərinin həyata keçirilməsinin mövsümliliyinin təhlili, xidmətlərin satışının həcmi və strukturunun dəyişməsinə təsir edən amillərin qiymətləndirilməsi, təhlükəsizlik həddinin və maliyyə gücü marjasının qiymətləndirilməsi, xidmətlərin satışının həcmi artırılması və otaqların sayından istifadənin optimallaşdırılması üçün ehtiyatların müəyyən edilməsi məsələlərini əhatə edir. Əsas əməliyyat göstəriciləri orta qalma müddəti, otaq fondundan istifadə dərəcəsi, mehmanxana çarpayısının orta qiyməti, bir qonağa düşən orta gəlir və s. göstəricilərlə müəyyənləşdirilir (Əlirzayev Ə.Q., 2010). Lakin mehmanxana müəssisələrinin əksəriyyəti öz fəaliyyətlərində bu amilləri nəzərə almırlar ki, bu da onların doluluq nisbətinə təsir edir. Bu baxımdan, mehmanxanaların optimal fəaliyyəti üzrə əməliyyat planını hazırlayarkən, qeyd edilən bütün amillərin nəzərə alınması onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Otel xidmətlərinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi.

Otel xidmətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi qonaqlara xidmət siyasətinin yüksəldilməsinə təsir edərək otel xidmətlərindən əldə olunan gəlirin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Otel xidmətlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi potensial müştərilər hesabına bu xidmətlər üzrə əldə olunan gəlirin otel xidmətlərinin xərclərinin bağlanması ilə sıx əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, nə dəbdəbəli mehmanxana otaqları, restoranlar və ya ən müasir konfrans otaqları, sahibkarların və investorların maraqlarına layiq olan gəlir əldə edə bilmədikdə heç bir maraq doğurmayacaq (Əlirzayev Ə.Q., 2010). Bu baxımdan mehmanxana müəssisələrinin gəlirlərinin və xərclərinin optimal idarəedilməsi otel xidmətlərinin səmərəliliyinin artırılmasını şərtləndirir.

Mehmanxana müəssisələrinin gəlirlərinin idarə edilməsi sisteminin elementlərini müəyyən etmək və onların bir nömrəyə düşən gəlirin göstəricisi (RevPAR) kimi ifadə olunan mehmanxana müəssisələrinin fəaliyyətinin yekun nəticəsinə təsir dərəcəsinə görə sıralamaqdır. Otaq gəlirləri otelin həm doluluq, həm də orta qiymət tərəfində gəliri maksimuma çatdırmaq qabiliyyətini ölçmək üçün doluluq və qiymət məlumatlarını birləşdirir. Bu göstərici aşağıdakı kimi hesablanır:

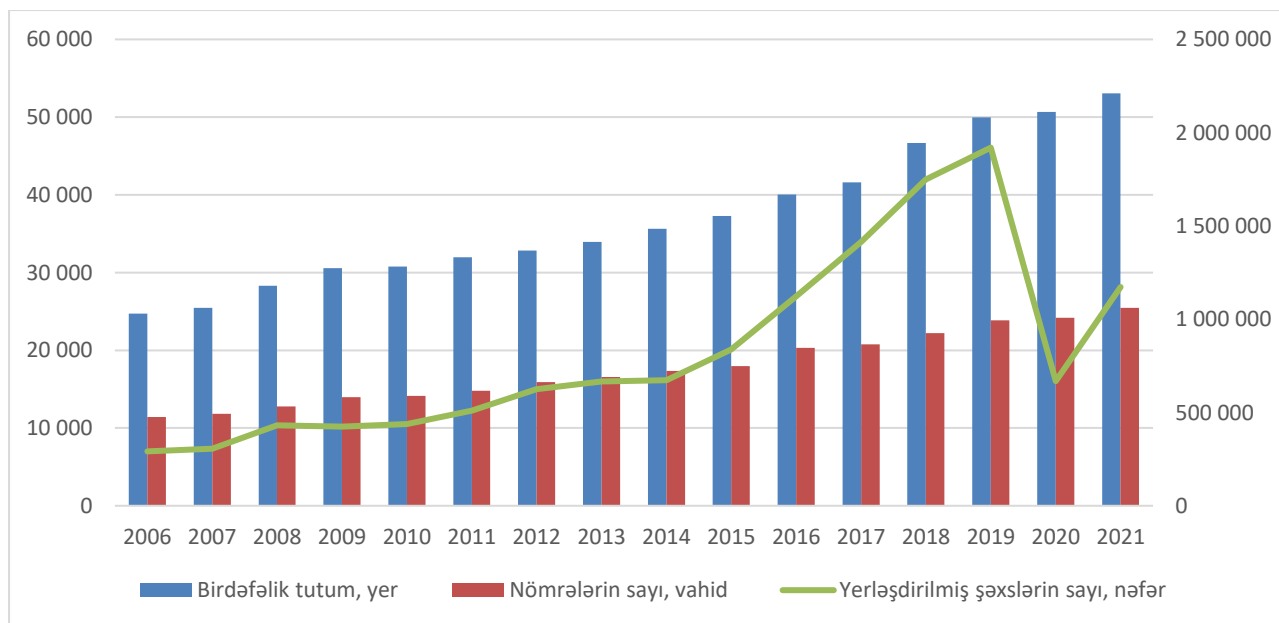
$$\text{RevPAR} = \frac{\text{Dövr ərzində nömrələrin satışından əldə olunan gəlir}}{\text{Dövr ərzində mövcud nömrələrin sayı}} \quad (1)$$

Bu düsturdan istifadə edərək otel xidmətlərinin səmərəliliyini müəyyən etmək olar.

Nəticələr və müzakirə

Azərbaycan Respublikasında otel xidmətlərinin səmərəliliyinə təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Statistik məlumatlar göstərir ki, Azərbaycan respublikasında mehmanxana müəssisələrinin fəaliyyəti son dövrlərdə artan dinamika ilə inkişaf edir. 2021-ci ildə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayı artaraq 712 vahid təşkil etmişdir ki, bu da 2018-ci ilə müqayisədə 91 vahid, 2019-cu ilə müqayisədə 42 vahid, 2020-ci ilə müqayisədə isə 28 vahid çoxdur. Mehmanxana müəssisələrinin sayının artması ilə yanaşı xidmətin səviyyəsi ilə əlaqədar olaraq onların səmərəliliyi də artan dinamika ilə inkişaf edir. Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycan Respublikası üzrə mehmanxana müəssisələrinin göstəriciləri əks edilmişdir.

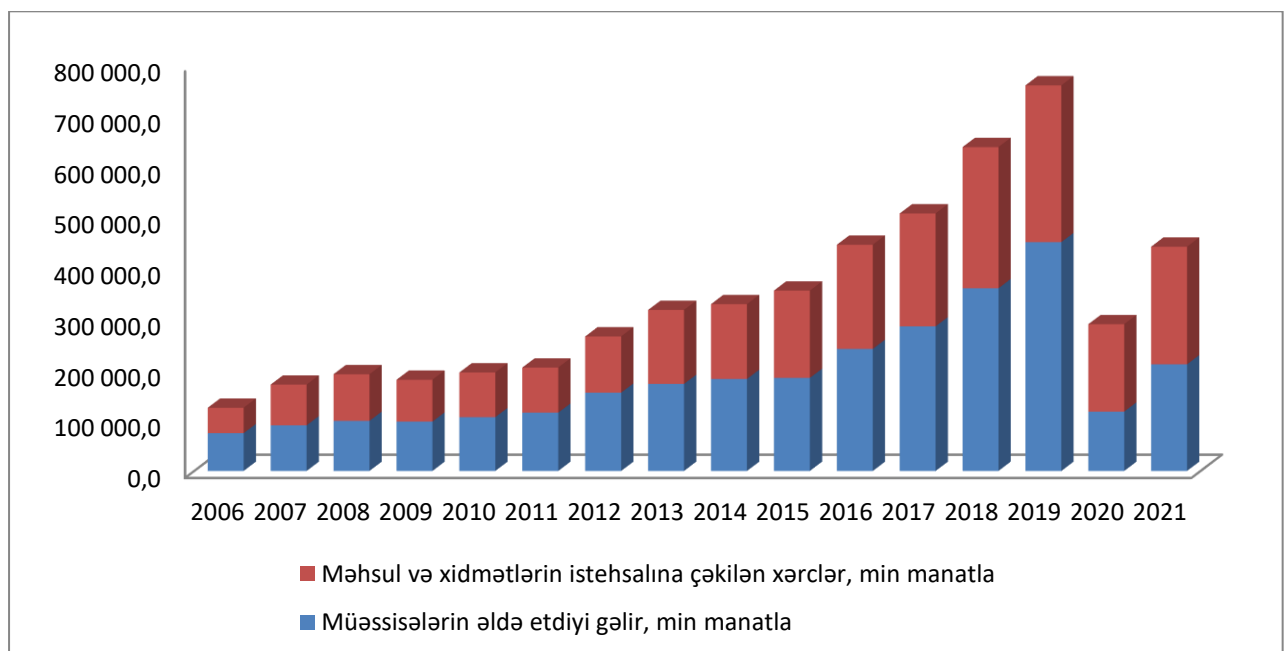
Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında mehmanxana müəssisələrinin 2006-2021-ci illər üzrə əsas göstəriciləri

Mənbə. (<https://www.stat.gov.az/source/tourism/>) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Diaqrammadan göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında mehmanxana müəssisələrinin birdəfəlik tutumu artan dinamika ilə inkişaf edərək 2021-ci ildə 53049 yer təşkil etmişdir ki, bu da 2006-cı illə müqayisədə 2,1 dəfə, 2020-ci illə müqayisədə isə 4,7% çoxdur.

Nömrələrin sayı da, mehmanxana müəssisələrinin birdəfəlik tutumuna uyğun olaraq tədqiq olunan dövr üzrə artaraq 2021-ci ildə 25455 vahid olmuşdur. Mehmanxana müəssisələrində yerləşdirilmiş şəxslərin sayı isə 2006-cı ildən 2019-cu ilədək artan dinamika ilə inkişaf edərək 2019-cu ildə 1919765 nəfər olmuşdur ki, bu da tədqiq olunan bütün dövr üzrə ən yüksək göstəricidir. Dünyanı bürüyən COVID-19 pandemiyasının təsiri nəticəsində isə məhdudiyyətlərlə əlaqədar olaraq 2020-ci ildə otellərdə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı 2019-cu illə müqayisədə kəskin şəkildə (65,2%) azalaraq 668813 nəfər olmuşdur. 2021-ci ildə COVID-19 pandemiyası ilə bağlı məhdudiyyətlərin yumşaldılması hesabına otellərdə yerləşdirilmiş şəxslərin sayı əvvəlki illə müqayisədə 75,2% və yaxud 503310 nəfər artaraq 1172123 nəfər olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, mehmanxana müəssisələrinin birdəfəlik tutumun artması və otellərdə yerləşdirilmiş şəxslərin sayının dəyişməsi tədqiq olunan dövr üzrə mehmanxana müəssisələrinin gəlirlə və xərclərinin dəyişməsinə də əsaslı şəkildə təsir etmişdir. Aşağıdakı diaqrammadan bunları daha aydın görmək olar.

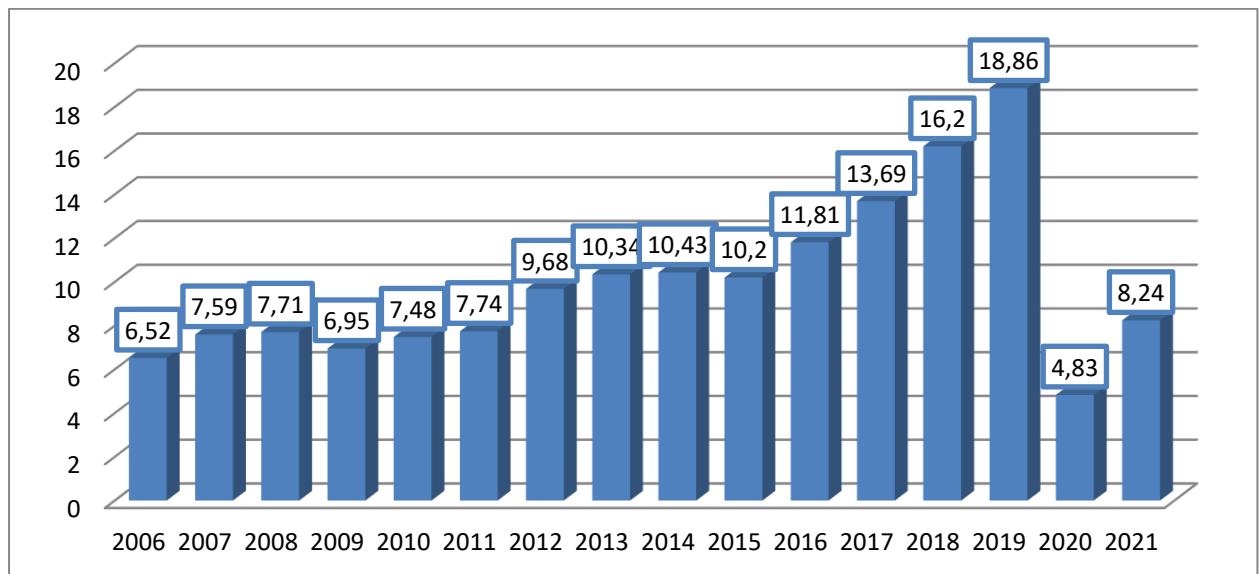

Şəkil 2. Azərbaycan Respublikasında mehmanxana müəssisələrinin 2006-2021-ci illər üzrə gəlir və xərc göstəriciləri

Mənbə. (<https://www.stat.gov.az/source/tourism/>) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Diaqrammadan göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasında mehmanxana müəssisələrinin gəlirləri 2006-2008-ci illər üzrə artaraq 2008-ci ildə 98584,2 min manat olmuşdur. Sonrakı ildə isə 1,6% azalaraq 97002,9 min manat olmasına baxmayaraq 2008-ci illə müqayisədə xərclərin azalması hesabına 7823,6 min manat əlavə mənfəət əldə edilmişdir. 2009-cu ildən başlayaraq 2019-cu ilədək mehmanxana müəssisələrinin gəlirləri artan dinamika ilə inkişaf edərək xərcləri üstələmişdir.

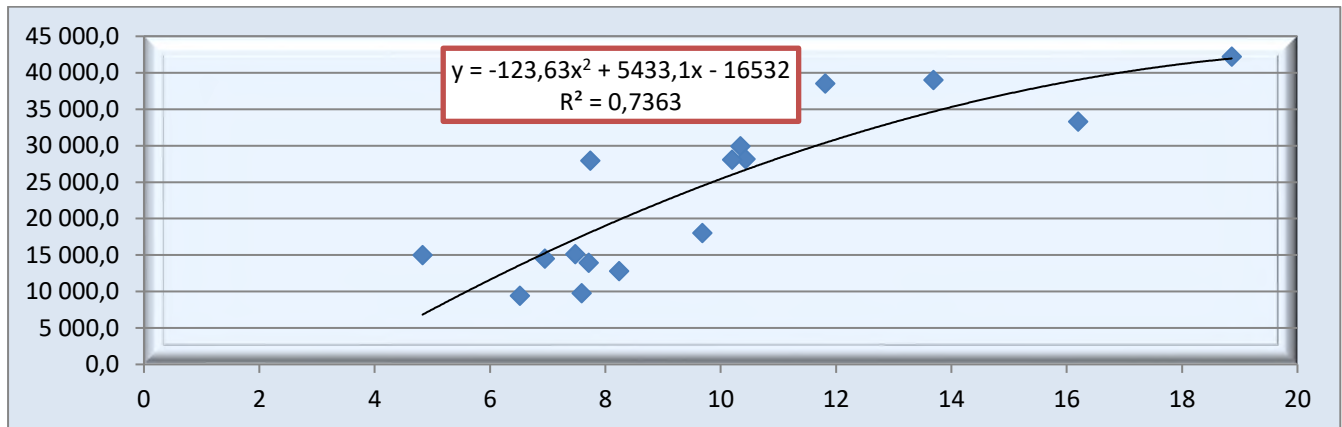
Göründüyü kimi 2019-cu ildə mehmanxana müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyi daha dinamik olaraq artmış və nəticədə həmin il üzrə 141846 min manat mənfəət əldə edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə bu göstərici COVID-19 pandemiyasının təsiri ilə əlaqədar olaraq azalmış və 2020-ci ildə mehmanxana müəssisələrinin fəaliyyəti 55007,1 min manat, 2021-ci ildə isə 21780,7 min manat ziyanla nəticələnmişdir. 2006-2021-ci illər üzrə mehmanxana müəssisələrinin gəlirləri və nömrələrin sayını ifadə edən göstəricilərdən istifadə edərək otel xidmətlərinin səmərəliliyini müəyyən etmək olar. (1) düsturuna əsasən otel xidmətlərinin səmərəliliyini (RevPaR) hesablasaq aşağıdakı nəticəni alırıq.

Şəkil 3. Azərbaycan Respublikasında mehmanxana müəssisələrinin 2006-2021-ci illər üzrə gəlir və xərc göstəriciləri

Mənbə. (<https://www.stat.gov.az/source/tourism/>) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Diaqrammadan göründüyü kimi otel xidmətlərinin səmərəliliyini ifadə edən RevPaR göstəricisi mehmanxana müəssisələrinin gəlirlərinin və mövcud nömrələrin sayının 2006-2021-ci illər üzrə dəyişməsinə uyğun olan dəyişiklik nümayiş etdirmişdir. Bu göstəricinin tədqiq olunan dövr üzrə artması mehmanxana müəssisələrinin büdcəyə ödənilən vergilərinin artmasını şərtləndirmişdir. Aşağıdakı qrafikdə otel xidmətlərinin səmərəliliyini ifadə edən RevPaR göstəricisi ilə mehmanxana müəssisələrinin büdcəyə ödənilən vergiləri arasındakı asılılığı göstərilmişdir.

Şəkil 4. Azərbaycan Respublikasında otel xidmətlərinin səmərəliliyini ifadə edən RevPaR göstəricisi ilə mehmanxana müəssisələrinin büdcəyə ödənilən vergiləri arasındakı asılılıq

Mənbə. (<https://www.stat.gov.az/source/tourism/>) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafikdən göründüyü kimi otel xidmətlərinin səmərəliliyini ifadə edən RevPaR göstəricisi ilə mehmanxana müəssisələrinin büdcəyə ödənilən vergiləri arasında $y = -123,63x^2 + 5433,1x - 16532$ poliminimal formada reqressiya tənliyi ilə ifadə olunan yüksək korrelyasiya asılılığı vardır ($R = \sqrt{0,7363} = 0,858079$). Bu göstəricilər arasında asılılığı xətti reqressiya tənliyi ilə ifadə etsək $y = 2517,4x - 1393,8$ alırıq.

Tədqiqat nəticəsində xətti reqressiya tənliyi üçün sərbəst dəyişənin 1% dəyişməsi nəticəsində asılı dəyişənin neçə faiz dəyişməsinə ifadə edən elastiklik əmsalını hesablamaqla səbəb amilii hesabına nəticə amilinin neçə faiz dəyişəcəyini müəyyən etmək olar. Bu əmsal aşağıdakı düstura əsasən hesablanır (Yadigarov T.A., 2019).

$$E = \frac{\alpha_i \times \bar{x}_i}{\bar{y}} \quad (3)$$

Burada, α_i yuxarıda göstərilən əlaqə tənliyinin əmsallarıdır. $\bar{x}$ - tədqiq olunan dövrlər üzrə səbəb amillərinin hesabi ortası, $\bar{y}$ - tədqiq olunan dövrlər üzrə nəticə amilinin hesabi ortasıdır. Həmin göstəricilərə əsasən hesablanmış elastiklik əmsalları qurulmuş modelə görə aşağıdakı kimi olacaqdır.

$$E_1 = \frac{\alpha \times \bar{x}_i}{\bar{y}} = \frac{2517,4 \times 9,892}{23508,42} = 1,06$$

Beləliklə, otel xidmətlərinin səmərəliliyini ifadə edən RevPaR göstəricisinin 1% artması mehmanxana müəssisələrinin büdcəyə ödənilən vergilərinin məbləğini 1,06% artırır.

Nəticə / Conclusion

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasında mehmanxana müəssisələrinin səmərəliliyinə təsir edən amillər əsasən 2019-cu illərdə artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. Otqaların doluluq səviyyəsinin artması mehmanxana müəssisələrinin gəlirinin artmasına şərait yaratmış və idarəetmə səviyyəsinin optimallaşdırılması hesabına otel xidmətlərinin səmərəliliyini ifadə edən RevPaR göstəricisi də həmin dövr üzrə artan dinamika nümayiş etdirmişdir.

Mehmanxana müəssisələrinin gəlirlərinin və mövcud nömrələrin sayının 2006-2021-ci illər üzrə artması RevPaR göstəricisinin artmasını şərtləndirmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, otel xidmətlərinin səmərəliliyini ifadə edən RevPaR göstəricisi ilə mehmanxana müəssisələrinin büdcəyə ödənilən vergiləri arasında $y = -123,63x^2 + 5433,1x - 16532$ poliminimal formada reqressiya tənliyi ilə ifadə olunan yüksək korrelyasiya asılılığı vardır və otel xidmətlərinin səmərəliliyini ifadə edən RevPaR göstəricisinin 1% artımı, mehmanxana müəssisələrinin büdcəyə ödənilən vergilərinin məbləğinin 1,06% artması ilə nəticələnir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

- Bilalov B.Ə. (2006) “Turizm Fəaliyyətinin Tənzimlənməsi”
- Əlirzayev Ə.Q. (2010), “Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”
- Hüseynov. İ, Əfəndiyeva. N. (2007), Turizm əsasları
- Yadigarov T.A. (2019), Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və Eviews
- proqram paketlərində həlli: nəzəriyyə və praktika
- <https://stat.gov.az/source/tourism/> (9.11.2022)
- World Tourism Organization “Tourism Highlights 2019”
- <https://wits.worldbank.org/>
- <https://www.wto.org>
- <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>

Оценка факторов, влияющих на повышение эффективности обслуживания гостиничных услуг

Шахназ Бахишова

Диссертант Азербайджанского Университета Туризма и Менеджмента

E-mail: Shahnaz_Baxisova88@yahoo.com

Резюме. В статье подчеркивается, что в условиях глобализации мировой экономики сфера услуг занимает значительную часть мирового хозяйства как одна из наиболее быстрорастущих отраслей по сравнению с другими отраслями экономики. Интерпретирована эффективность гостиничных услуг в гостиничном хозяйстве как одном из крупнейших направлений сферы услуг. Здесь анализируются и оцениваются основные факторы, влияющие на повышение эффективности гостиничных услуг. В статье проанализированы единовременная заполняемость гостиничных заведений в Азербайджанской Республике за 2006-2021 годы, количество номеров и размещенных лиц, а также сформированные на основе этих показателей доходные и расходные статьи. В статье рассчитан показатель RevPaR, выражающий эффективность услуг, за 2006-2021 годы и исследовано его значение.

В результате исследования определена и оценена зависимость между показателем RevPaR, выражающим эффективность гостиничных услуг, и налогами, уплачиваемыми в бюджет гостиничных предприятий.

Ключевые слова: эффективность, гостиница, прибыль, регрессия, корреляция, модель, пандемия, доход, затрат, коэффициент эластичности.

The main features of development of digitization process in the field of transport

Kamran Abdullayev

PhD in Economics, associate professor, leading research fellow

Institute of Economics

"Economy of the service sphere" department, Azerbaijan

E-mail: xazar_baki@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4901-4342>

Annotation. In the article the main features of the development of the digitization process in the field of transport were considered. The conducted analysis shows that in recent years, measures have been continuously implemented in the direction of digitization of the transport sector in developed countries.

Ensuring the digital-based main development directions of the transport sector can accelerate the development of other areas of the national economy. In recent years, the digitization of different types of transport, as well as the application of modern innovative technologies in the organization of transportation, have been increasingly observed in Azerbaijan. At the end of the article, the existing problems that hinder the digitalization and innovative development of the transport sector are identified, suggestions and recommendations are given for their elimination.

Keywords: digitization, innovation, development, transport sector, investment, forecast

JEL: L93, P25, R4 ; **UDC** 338.47.

To cite this article: Abdullayev K. (2022). The main features of development of digitization process in the field of transport. *«Economic Growth and Social Welfare»* Issue IV, pp.153-162

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

Nəqliyyat sahəsində rəqəmsallaşma prosesinin inkişaf etdirilməsinin əsas xüsusiyyətləri

Kamran Abdullayev

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, aparıcı elmi işçi,

İqtisadiyyat İnstitutu

“Xidmət sferasının iqtisadiyyatı” şöbəsi, Azərbaycan

E-mail: xazar_baki@mail.ru

[https:// orcid.org/0000-0003-4901-4342](https://orcid.org/0000-0003-4901-4342)

Annotasiya. Məqalədə nəqliyyat sahəsində rəqəmsallaşma prosesinin inkişaf etdirilməsinin əsas xüsusiyyətlərinə baxılmışdır. Aparılmış təhlil onu göstərir ki, son illər inkişaf etmiş ölkələrdə nəqliyyat sahəsinin rəqəmsallaşması istiqamətində davamlı olaraq tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Nəqliyyat sahəsinin rəqəmsal əsaslı əsas inkişaf istiqamətlərinin təmini milli iqtisadiyyatın digər sahələrinin də inkişafını sürətləndirə bilər. Azərbaycanda son illər ayrı-ayrı nəqliyyat növlərinin rəqəmsallaşması, eləcə də daşımaqların təşkilində müasir innovativ texnologiyaların tətbiqi daha çox müşahidə olunmaqdadır. Məqalənin sonunda nəqliyyat sektorunun rəqəmsallaşmasına və innovasiyalı inkişafına mane olan mövcud problemlər müəyyən edilmiş, onların aradan qaldırılması istiqamətləri üzrə təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, innovasiya, inkişaf, nəqliyyat sektoru, investisiya, proqnoz

JEL: L93, P25, R4 ; **UDC** 338.47.

Məqaləyə istinad: Abdullayev K. (2022). Nəqliyyat sahəsində rəqəmsallaşma prosesinin inkişaf etdirilməsinin əsas xüsusiyyətləri «*İqtisadi Artım və İctimai Rifah*» №4, səh.153-162

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Giriş/ Introduction

Hal-hazırda Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı etdirilməsi əsas prioritet məsələlərdən hesab olunur. Məsələn, son illər ölkəmizdə davamlı olaraq nəqliyyat sektorunda rəqəmsallaşmanın formalaşdırılması üçün rəqəmsal təhlükəsiz infrastruktur sisteminin qurulması istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bundan başqa nəqliyyat sahəsinin innovasiya əsaslı inkişafı da əsas prioritetlərdən hesab olunur. Müasir iqtisadi şəraitdə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının ölkənin ÜDM-nin artım tempinin yüksəlməsinə birbaşa təsir vardır. İnkişaf etmiş ölkələrdə “rəqəmli iqtisadiyyat”ın əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində rəqəmsal texnologiyaların sistemli inkişafı və tətbiqini həyata keçirmək hesab olunur. Qeyd edilən sahələrə xüsusilə iqtisadi sahələr, sosial fəaliyyət kimi sahibkarlıq, dövlət idarəetməsi, sosial sfera və şəhər təsərrüfatı aid olunur. Ümumiyyətlə, milli iqtisadiyyatın rəqəmsal iqtisadiyyata keçidi bizim qlobal iqtisadi məkanda rəqəbatqabiliyyətli olmağımıza və milli təhlükəsizliyin təmininə imkan verməlidir.

Əksər beynəlxalq iqtisadi tədbirlərdə, xüsusən, İsveçrənin Davos şəhərində keçirilən sonuncu Beynəlxalq İqtisadi Forumda dördüncü sənaye inqilabına keçidin zəruriliyi qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda onun əsas hədəfinin rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin tam təmin edilməsi hesab olunmuşdur.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Müasir qloballaşan dünyada milli iqtisadiyyatımız müasir iqtisadi çağırışlara cavab verməlidir. Artıq beynəlxalq rəqəbatqabiliyyətlik göstəricisi ölkələrin innovativ imkanlarını dəyərləndirilməklə, innovativ ölkə kimi müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Azərbaycanda da rəqəmsal bazarların uyğunlaşdırılması prosesi onlayn xidmətlərin daha münasib qiymətə və daha geniş seçimlə genişləndirilməsinə səbəb olacaqdır. Nəticədə yaxın illərdə ölkədə investisiya axınlarının, ticarət əlaqələrinin və məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaranacaqdır (Abdullayev,2021). Ölkəmizdə beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla rəqəmli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafı məqsədilə “rəqəmli bazarların uyğunlaşdırılması” istiqamətində aparılan tədbirləri çox səmərəli hesab etmək mümkündür. Nəqliyyat sahəsinin innovasiya əsaslı əsas inkişaf istiqamətlərinin təmini milli iqtisadiyyatın digər sahələrinin də inkişafını sürətləndirə bilər (Shumayev,2021).

Metodologiya

Aparılmış tədqiqatda statistik informasiyaların sistemli təhlil, müqayisə, analitik ümumiləşdirmə, proqnoz kimi təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Bundan başqa Azərbaycan Respublikası üzrə, 2017-2021-ci illər arasında avtomobil, dəniz, dəmir yol, hava nəqliyyatı üzrə yük və sərşin daşımalarının həcmi, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı üzrə İKT sistemlərindən istifadə edən və internetə çıxışı olan müəssisələrin sayı, qeyd olunan nəqliyyat növlərinə yönəldilmiş investisiyaların həcmi təhlil olunmuşdur. Nəticədə nəqliyyat növləri üzrə son illər yük və sərşin daşımalarında müşahidə olunan azalmanın olması müşahidə olunmuş, yaranmış problemin aradan qaldırılmasında nəqliyyat sahəsi üzrə özəl sahibkarlıq fəaliyyətinin rolu əsaslandırılmışdır. Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər nəfərinə düşən nəqliyyat xidmətlərinin dəyərinin yaxın illər üzrə dəyişən proqnoz göstəriciləri 2026-cı ilə kimi hesablanmışdır.

Nəticələr və müzakirə

Nəqliyyat sektoru üzrə mövcud vəziyyətin iqtisadi dəyərləndirilməsi

İnkişaf etmiş ölkələrdə avtomobil nəqliyyatı sahəsində 2035-ci ilə kimi 10% pilotsuz nəqliyyat vasitələrinin payının təşkil edəcəyi gözlənilir. 2050-ci ilə kimi isə pilotsuz, “robotmobillər” 100% ümumi avtomobil nəqliyyat vasitələrini əhatə edəcəkdir. Yaxın illərdə elektromobillərin də payı bütün dünyada artacaqdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə hava nəqliyyatında günəş və elektrik enerjisi ilə işləyən elektrik mühərrikli təyyarələr artıq uçuşlar həyata keçirməkdədir. Bundan başqa avtomobil və hava nəqliyyatının qarışığı olan uçan “avtomobillər taksilər” artıq sınaq fəaliyyətinə başlamışdır.

Fransanın “Alstom” şirkəti tərəfindən saatda 450-574 km saat sürətlə hərəkət edən qatarların istehsalı və dövrüyyəsi həyata keçirilməkdədir. Məsələn, Yaponiyada saatda (MLX01 modeli) 581 km saat sürətlə hərəkət edən qatarlar dövrüyyəyə buraxılmışdır. Bundan başqa distant, məsafədən idarə olunan pilotsuz gəmilər artıq istismara buraxılmaqdadır (www.qwizz.ru,2022).

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sektorunda yük daşınması (min ton)

İllər	2017	2018	2019	2020	2021
Dəmir yolu	14558	13954	15222	14631	15058
Dəniz	8344	8236	5969	5982	5468
Avtomobil	144854	149344	155318	111518	112522
Hava nəqliyyatı	173	208	183	458	557

Mənbə: Azərbaycanda nəqliyyat 2022, Səda nəşr., 2022, s.10-15

Son illər milli nəqliyyat sektoru üzrə 2017-2022-ci illər ərzində yük daşımlarının həcmində ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 2017-ci illə müqayisədə 2018-ci ildə dəmir yol nəqliyyatı üzrə yük daşımlarının həcmi azalaraq 13954 min ton olmuşdur. 2019-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə dəmir yol nəqliyyatı üzrə yük daşımlarının həcmi azalaraq 15058 min ton olmuşdur (Cədvəl 1). Dəniz nəqliyyatı üzrə 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə yük daşımlarının həcmi azalaraq 5468 min ton olmuşdur. Avtomobil nəqliyyatı üzrə isə 2017-ci illə müqayisədə daşımlarının həcmi azalaraq 112522 min ton olmuşdur. Hava nəqliyyatı üzrə 2018-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə yük daşımlarının həcmi azalaraq 183 min ton olmuşdur. 2021-ci ildə hava nəqliyyatı üzrə isə daşımlarının həcmi artaraq 557 min ton olmuşdur.

Cədvəl 2.

Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması (min sərnişin)

İllər	2017	2018	2019	2020	2021
Dəmir yolu	2490	2841	3850	2124	2826
Dəniz	17	16	22	20	18
Avtomobil	1739726	1766 564	1813258	1100201	1119944
Hava nəqliyyatı	2359	2399	2704	578	1133

Mənbə: Azərbaycanda nəqliyyat 2022, Səda nəşr., 2022, s.10-15

Son illər milli nəqliyyat sektoru üzrə 2017-2022-ci illər ərzində sərnişin daşımlarının həcmində ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Ölkəmizin nəqliyyat sektoru üzrə sərnişin daşımlarının həcmi 2019-cu illə müqayisədə 2021-ci ildə azalaraq 2826 min sərnişin olmuşdur. 2019-cu illə müqayisədə dəniz nəqliyyatı üzrə daşımlarının həcmi azalaraq 18 min ton olmuşdur. 2017-ci illə müqayisədə avtomobil və hava nəqliyyatı üzrə sərnişin daşımlarının həcmi azalaraq uyğun olaraq 1119944 min sərnişin və 1133 min sərnişin olmuşdur (Cədvəl 2). Aparılmış təhlil onu göstərir ki, nəqliyyat sektoru üzrə yük və sərnişin daşımları üzrə innovasiya əsaslı özəl sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi zəruridir. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə nəqliyyat sahəsində özəl sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğu əsaslandırılmışdır. Ümumiyyətlə, özəl sahibkarlıq fəaliyyəti nəqliyyat sektorunun inkişafında mühüm rol oynayır.

Cədvəl 3.

Azərbaycan Respublikası üzrə son illərdə nəqliyyat sektoruna yönəldilmiş investisiyaların həcmi (mln. manatla).

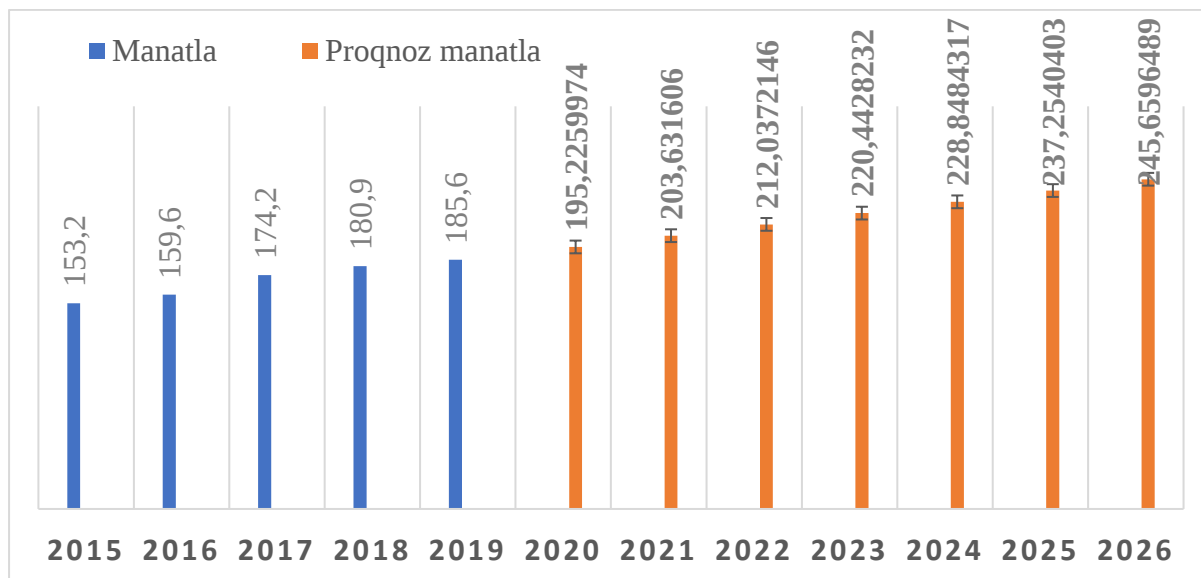
	2005	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi olaraq	515,5	2610,3	3559,9	2432,4	2195,3	1391	1774.3	1922.8	2189.2	2091.6
Dəmir yolu nəqliyyatı üzrə	22,5	2,8	5,9	4,3	1,6	1.9	2.1	7.1	1.2	1.2
Dəniz nəqliyyatı üzrə	30,7	67,3	9,7	142,6	112,7	53.2	112.2	115.4	98.4	53.3
Hava nəqliyyatı üzrə	118,1	280,5	281,9	82,2	397,2	10.2	402.2	39.4	33.7	109.7

Mənbə: “Azərbaycanda nəqliyyat (2021)” illik statistik hesabat əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sektoruna yönəldilmiş investisiyaların strukturuna baxsaq ciddi dəyişikliklərin olduğunu görə bilərik. (Cədvəl 3). Məsələn, 2005-ci illə müqayisədə 2014-cü ildə ümumi investisiya qoyuluşlarının həcmi 4,7 dəfə artaraq 2432,4 mln. manat, dəniz nəqliyyatı üzrə 4,6 dəfə artaraq 142,6 mln. manat, hava nəqliyyatı üzrə isə əksinə azalaraq 82.2 min manat olmuşdur. 2015-ci ildə nəqliyyat sektoruna yönəldilmiş investisiyaların həcmi 2195,3 mln.manat olmuşdur.

Son illər 2016-2020-ci illərdə nəqliyyat sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmində də ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 2016-cı illə müqayisədə 2019-cu ildə bu göstərici artaraq 2189.2 mln. manat, 2020-ci ildə isə 2091.6 mln. manat təşkil etmişdir. Təhlil göstərir ki, 2020-ci ildə 2019-cu illə müqayisədə nəqliyyat sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmi azalmışdır. 2018-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə dəmir yol nəqliyyatına yönəldilmiş investisiyaların həcmi azalaraq 1.2 mln. manat təşkil etmişdir (Cədvəl 3).

Dəniz nəqliyyatı üzrə əgər 2018-ci ildə 115.4 mln. manat investisiya yönəldilmişdirsə, 2020-ci ildə bi göstərici azalaraq 53.3 mln. manat olmuşdur. 2017-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə hava nəqliyyatına yönəldilmiş investisiyaların həcmi azalaraq 109.7 mln. manat olmuşdur.

Qrafik 1: Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər nəfərinə düşən nəqliyyat xidmətlərinin dəyərinin yaxın illər üzrə dəyişən proqnoz göstəriciləri (min manatla) (2020-2026)

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının DSK-nin məlumatlarına uyğun olaraq müəllif tərəfindən MS Excell 2021 proqram paketi əsasında hesablama nəticəsində tərtib olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər nəfərinə düşən nəqliyyat xidmətlərinin dəyəri də hər il dəyişməkdədir. Məsələn, 2015-ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən nəqliyyat xidmətlərinin dəyəri 153.2 manat olmuşdursa, 2019-cu ildə bu göstərici artaraq 185.6 manat olmuşdur. 2021-2026-cı illər üzrə əhalinin hər nəfərinə düşən nəqliyyat xidmətlərinin proqnoz təhlili onu göstərir ki, 2024-cü ildə əhalinin hər nəfərinə düşən nəqliyyat xidmətlərinin dəyəri 228 manat, 2025-ci ildə 237 manat, 2026-cı ildə 245 manat olacaqdır (Qrafik 1). Təhlildən də göründüyü kimi yaxın illərdə əhalinin hər nəfərinə düşən nəqliyyat xidmətlərinin dəyəri artacaqdır.

Cədvəl 4.

Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı üzrə İKT sistemlərindən (kompüterlərdən) istifadə edən müəssisələrin sayı, vahid

2017	2018	2019	2020	2021
458	461	482	494	496

Mənbə: https://stat.gov.az/source/information_society/

Aparılmış təhlil onu göstərir ki, son illər Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat və anbar təsərrüfatı üzrə İKT sistemlərindən (kompüterlərdən) istifadə edən müəssisələrin sayı da dəyişməkdədir. Məsələn, 2018-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə bu göstərici 482 vahid olmuşdur (Cədvəl 4). 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə İKT sistemlərindən istifadə edən müəssisələrin sayı artaraq 496 olmuşdur.

Cədvəl 5.

**Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı üzrə internetə çıxışı olan
müəssisələrin sayı, vahidlə**

2017	2018	2019	2020	2021
411	417	448	458	460

Mənbə: https://stat.gov.az/source/information_society/

Aparılmış təhlil onu göstərir ki, son illər Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat və anbar təsərrüfatı üzrə internetə çıxışı olan müəssisələrin sayında da ciddi dəyişiklik qeydə alınmışdır. Məsələn, 2017-ci ildə bu göstərici 411 vahid olmuşdursa, 2019-cu ildə bu göstərici artaraq 448 vahid, 2021-ci ildə 460 vahid olmuşdur (Cədvəl 5). Ümumiyyətlə, nəqliyyat sektoru üzrə İKT texnologiyalarının tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi zəruridir.

Müasir qloballaşan dünyada ayrı-ayrı nəqliyyat növlərinin rəqəmsallaşması, eləcə də daşımaların təşkilində müasir innovativ texnologiyaların tətbiqi daha çox müşahidə olunmaqdadır. Nəqliyyat sektoru üzrə daşıma prosesinin rəqəmsal transformasiyasının olması zəruridir (Ovchinnokov,2013). Bu zaman yük və sərnişin daşımalının rəqəmsallaşması özündə yük və sərnişin axınlarının idarə olunması, naviqasiya təşəvvüfatı, daşıma axınlarının avtomatlaşdırılması, informasiya sistemlərinin əlaqələndirilməsi təmin oluna bilər. Rəqəmsallaşma prosesinin təşkilində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, hər bir nəqliyyat növü üzrə göstərilən xidmətlərin rəqəmsal təşkili vacibdir .

Nəticə/Conclusion

Nəqliyyat daşımalarının təşkilində kiber təhlükələrdən qorunmaq üçün kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi vacibdir. Məhz bu halda nəqliyyat şirkətlərinin rəqabət imkanları yüksələ bilər. Nəticədə xidmət keyfiyyəti də arta bilər. Ümumiyyətlə, aparılmış araşdırma onu göstərir ki, ölkəmizdə nəqliyyat sahəsi üzrə rəqəmsallaşmanın və müasir innovasiyaların inkişafı istiqamətində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- dövlət nəzarətində olan dəmir yol, dəniz, hava nəqliyyatı üzrə dövlət və özəl müştərək, yaxud yeni özəl innovativ nəqliyyat şirkətlərinin yaradılması [7]; ölkəmizin bütün ərazisini əhatə edən mobil 5G internet şəbəkəsinin təşkili, avtomobil, dəmir yol, dəniz, hava nəqliyyatı üzrə daşıma xidmətlərinin təşkilində robotlaşma səviyyəsinin, kibertəhlükəsizliyin artırılması, süni intellektin istifadə edildiyi nəqliyyat infrastruktur sahələrin genişləndirilməsi;
- rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə inkişafı təmin etmək üçün milli İKT sektorunun fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi, informasiya təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi, yeni milli innovativ texnologiyaların yaradılması məqsədilə beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
- regionlarda nəqliyyat sahəsi üzrə innovasiya yönümlü sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün bu sahəyə yerli və xarici investisiyaların yönəldilməsinin stimullaşdırılması;
- nəqliyyat sahəsi üzrə rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində yaxın perspektiv dövrü əhatə edən yeni dövlət proqramlarının qəbul edilməsi.
- müasir innovativ texnologiyalara malik avtomobil, dəmir yol, dəniz, hava nəqliyyatı üzrə müasir nəqliyyat vasitələrinin alınaraq ölkədə istifadəsinin stimullaşdırılması;

- regionlar üzrə rəqəmsal nəqliyyat xidmətlərinin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi;
- avtomobil, dəmir yol, dəniz, hava nəqliyyatı üzrə yeni müasir innovativ texnologiyalara malik nəqliyyat vasitələrinin ölkəmizdə istehsalının təşkili;
- nəqliyyat sektoru üzrə istifadə oluna bilən alternativ yanacaq növlərinin istifadəsinin stimullaşdırılması;
- nəqliyyat vasitələrindən istifadənin optimallaşdırılması, ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə daşımların səmərəliliyinin artırılması;
- dəmir yol nəqliyyatının inkişafını genişləndirmək üçün yüksək sürətli qatarların daxili yol şəbəkəsi üzrə istismara buraxılması, bununla turizm sahəsinin inkişafının təmin edilməsi;
- nəqliyyat növləri üzrə intellektual nəqliyyat idarəetmə sistemlərinin tətbiqi;
- Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun (avtomobil, dəmir yol, dəmir və hava nəqliyyatı) beynəlxalq nəqliyyat rəqəmsallaşma məkanına inteqrasiya prosesinin ;
- nəqliyyat növləri üzrə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi prosesi sürətlənməli, intellektual nəqliyyat şəbəkə sistemlərindən istifadə olunmalı, rəqəmsal infrastruktur inkişaf etdirilməli, rəqəmsal intermodal xidmətlər genişləndirilməlidir;
- nəqliyyat daşıma prosesində iştirakçı tərəflərin tələblərini təmin edən rəqəmsal inteqrasiyaya cavab verən müasir növ nəqliyyat vasitələrinin alınması və istifadəsi zəruridir;
- Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sektoru (kompleksi) üzrə ümumi rəqəmsal platformanın yaradılması vacibdir. Bu zaman ölkədə nəqliyyat xidmətləri bazarı üzrə məlumat (təminat) mərkəzi formalaşdırılmalıdır.

Müasir qloballaşan dünyada ayrı-ayrı nəqliyyat növlərinin rəqəmsallaşması, eləcə də daşımların təşkilində müasir innovativ texnologiyaların tətbiqi daha çox müşahidə olunmaqdadır. Nəqliyyat sektoru üzrə daşıma prosesinin rəqəmsal transformasiyasının olması zəruridir. Bu zaman yük və sərnişin daşımalının rəqəmsallaşması özündə yük və sərnişin axınlarının idarə olunması, naviqasiya təşvizi, daşıma axınlarının avtomatlaşdırılması, informasiya sistemlərinin əlaqələndirilməsi təmin oluna bilər. Rəqəmsallaşma prosesinin təşkilində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, hər bir nəqliyyat növü üzrə göstərilən xidmətlərin rəqəmsal təşkili vacibdir. Nəqliyyat daşımlarının təşkilində kiber təhlükələrdən qorunmaq üçün kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi vacibdir. Məhz bu halda nəqliyyat şirkətlərinin rəqəbat imkanları yüksələ bilər. Nəticədə daşımlar üzrə xidmət keyfiyyəti də arta bilər.

Müasir iqtisadi şəraitdə innovativ nəqliyyat sektorunun yaradılması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

- ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə yeni rəqəmsal şəbəkə infrastrukturunun yaradılması və inkişaf etdirilməsi, tranzit yol infrastrukturunu üzrə buraxılış imkanlarının artırılması;
- rəqəmsal nəqliyyat xidmətlərinin regionlarda tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi;
- yeni müasir innovativ texnologiyalara malik nəqliyyat vasitələrinin ölkəmizdə qabaqcıl ölkələrin şirkətləri ilə müştərək istehsalının təşkili;
- nəqliyyat vasitələrindən istifadənin optimallaşdırılması, ayrı-ayrı nəqliyyat növləri üzrə daşımların səmərəliliyinin artırılması;
- nəqliyyat növləri üzrə intellektual nəqliyyat idarəetmə sistemlərinin tətbiqi;
- Azərbaycanın nəqliyyat sektoru (avtomobil, dəmir yol, dəmir, hava nəqliyyatı) beynəlxalq nəqliyyat rəqəmsallaşma məkanına inteqrasiya olunmalıdır;

- nəqliyyat növləri üzrə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi prosesi sürətlənməli, intellektual nəqliyyat şəbəkə sistemlərindən istifadə olunmalı, rəqəmsal infrastruktur inkişaf etdirilməli, rəqəmsal intermodal xidmətlər genişləndirilməlidir;
- nəqliyyat daşıma prosesində iştirakçı tərəflərin tələblərini təmin edən rəqəmsal integrasiyaya cavab verən müasir növ nəqliyyat vasitələrinin alınması zəruridir;
- avtomobil nəqliyyatı üzrə yeni “ağıllı” yol şəbəkəsinin, xüsusən tranzit nəqliyyat dəhlizlərinin ölkəmizdən keçən hissəsində yaradılması vacibdir.

Nəqliyyatın idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və infrastrukturun elektronlaşdırılması inkişaf etmiş dünya ölkələri qarşısında duran əsas hədəflərindəndir. Məsələn, dəmir yol nəqliyyatında rəqəmsallaşma prosesinin həyata keçirilməsi və ona uyğun infrastrukturun yaradılması zəruridir. Məhz bu məqsədlə fiber optik xətlərin dəmir yolu infrastrukturunu boyunca çəkilməsi lazımdır. Bu zaman daşıma xidmətlərində İKT şəbəkəsindən istifadə daha rahat ola bilər.

Dəmir yolu, avtomobil, dəniz, hava nəqliyyatı üzrə daşımalarda rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi yük və sərnişin daşımalarının sürətliliyinin, çevikliyinin və vaxt standartlarının təmin olunmasında əsas meyarlardan hesab oluna bilər. Nəqliyyat sektorunun rəqəmsallaşması və daşıma prosesində İKT texnologiyalarının tətbiqi əsas dünyada gedən tendensiyalardandır. Nəqliyyat sektorunda rəqəmsallaşma dedikdə daşımaların davamlı olaraq idarə olunması, avtomatik idarə olunma sisteminə keçid, naviqasiya və informasiya sistem təminatının olması və s. nəzərdə tutulur. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi daşımaların idarə olunması üzrə daha çox səmərə verir. Bu zaman nəqliyyat vasitələrinin hərəkəti zamanı ləngimə prosesləri aradan qaldırılır. Eyni zamanda müştərinin iqtisadi maraqları və nəqliyyat müəssisələrinin gəlirliyi təmin olunur. Rəqəmsal idarəetmənin təşkili dəmir yol, dəniz, hava, avtomobil nəqliyyatı üzrə yükdaşımaların çatdırılma vaxtını və sərfiyyat xərclərinin azaldılmasını təmin edəcəkdir. Azərbaycanda avtomobil, dəmir yol, dəniz, hava nəqliyyatı üzrə tam rəqəmsallaşmanın tətbiqində əsas məqsəd istehlakçıların nəqliyyat xidmətlərinə olan əlaqəsinin asandlaşdırılmasıdır.

Nəqliyyat sektoru üzrə rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi zamanı kiber təhdidlərdən qorunma əsas şərtidir. Məhz bu şərtin təmin olunmaması nəticəsində nəqliyyat sektorunun rəqəbətlilik göstəriciləri azalmağa doğru meyl etməklə, reyting mövqeyi də aşağı düşəcəkdir. Məsələn, dəmir yol, dəniz, hava, avtomobil nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması üçün qeyd edilən nəqliyyat növlərinin müasir yer təyin etmə sistemi ilə təmin olunması, elektron vasitələrin tətbiqi zəruridir. Dəmir yol, dəniz, hava, avtomobil nəqliyyatında nəqliyyat xidmətlərinin səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Bunun üçün ümumi elektron onlayn platforma üzərində səmərəli fəaliyyət göstərən əks koordinasiya sisteminin formalaşdırılması zəruridir.

Dəmir yolu, dəniz, hava, avtomobil nəqliyyatı üzrə xidmət keyfiyyətinin artırılması üçün rəqəmsallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi sərf olunan maliyyə vəsaitlərinin azaltmağa, əlaqəli infrastruktur şəbəkəsinin rəqəbat, ötürücülük imkanlarının artmasına səbəb olacaqdır. Nəqliyyat sektorunda müasir innovasiyaların tətbiqində əsas istiqamət yüksək sürətə malik nəqliyyat vasitələrinin hərəkətinə imkan verən infrastruktur şəbəkəsinin yaradılmasıdır. Məsələn, ölkə regionlarında turizm sahəsini inkişaf etdirmək üçün innovativ texnologiyalara malik maqnit xətləri üzrə hərəkət edən dəmir yol nəqliyyatını inkişaf etdirmək zəruridir. Bu zaman onun sürətinin yüksək olması, qeyd edilən nəqliyyat növünün rəqəbat imkanlarını da artıracaq, eləcə də turizm sahəsinin inkişafını sürətləndirəcəkdir. Bundan başqa ölkəmizdə yeni avtomobil, dəmir yol, dəniz, hava nəqliyyatı üzrə elektrik və günəş enerjisi ilə işləyən nəqliyyat vasitələrinin istehsalının təşkili həyata keçirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

- Abdullayev K.N. (2021). Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının təmin olunması məsələləri. AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası (elmi jurnal). AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, Bakı.: Elm və Bilik nəşr., №1, s.134-140.
- Abdullayev K.N. (2021). The directions of influence of innovative activities on economic development in the national economy. International Journal of entrepreneurship. London (England).: Publ. House - Allied Business Academies, Vol 25(special issue 2), p. 1-17
- Shumayev V.A.(2021). Razvitiye transporta na innovatsionnoy osnove // V tsentre ekonomiki, Moskva.: Innovatsiya, №1, s.11-18
- Novyye tekhnologii v transporte (2022) // <https://www.qwizz.ru/>
- Ovchinnikov I.D. (2013). Ekonomika transporta, Moskva.: Nauka, 112 s.
- Azərbaycanda nəqliyyat (2022). https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/ s.10-15.

Основные особенности развитие процесса цифровизации в сфере транспорта

Кямран Абдуллаев

Доктор философии по экономике, доцент.

Ведущий научный сотрудник Института Экономики

Отдел «Проблемы развития сферы услуг», Азербайджан

E-mail: xazar_baki@mail.ru

Резюме. В статье рассмотрены основные особенности развития процесса цифровизации в сфере транспорта. Проведенный анализ показывает, что в последние годы в развитых странах постоянно реализуются меры по цифровизации транспортной сферы.

Обеспечение основных направлений развития транспортной отрасли, основанных на цифровых технологиях, способно ускорить развитие и других отраслей народного хозяйства. В последние годы в Азербайджане все больше наблюдается цифровизация отдельных видов транспорта, а также внедрение современных инновационных технологий в организации перевозок. В конце статьи определены существующие проблемы, препятствующие цифровизации и инновационному развитию транспортного сектора, а также даны предложения и рекомендации по направлениям их преодоления.

Ключевые слова: цифровизация, инновации, развитие, транспортный сектор, инвестиции, прогноз

The influence of innovation costs on the financial results of oil industry companies

Mayis Badalov

Doctoral student

Azerbaijan University of Architecture and Construction

E-mail: mayis.badalov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6705-1967>

Annotation. The article discusses the impact of innovation costs on profit based on the statistical data of the Baku Worker Machine-Building Plant LLC for the period 2010-2020. It analyzes income, expenses, costs per one manat of marketable products, profitability of work and services of Baku Worker Machine-Building Plant LLC and explains the role of costs aimed at innovative development in optimizing these costs. The article analyzes the correlation-regression dependence between the costs of innovation and profit, assesses the impact of the cost of innovation on profit.

Key words: innovation, profit, income, cost, marketable product, correlation, regression, coefficient of elasticity.

JEL: C00; C10; F19; **UDK:** 656.61:681.3(045); 330.36; 339.1

To cite this article: Badalov M. (2022). The influence of innovation costs on the financial results of oil industry companies. «*Economic Growth and Social Welfare*» Issue IV, pp.163-170

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

İnnovasiya xərclərinin neft maşınqayırma müəssisələrinin maliyyə nəticələrinə təsiri

Mayis Bədəlov

Doktorant

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

E-mail: mayis.badalov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6705-1967>

Annotasiya. Məqalədə neft maşınqayırma müəssisələrəi üzrə Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin timsalında 2010-2020-ci illəri əhatə edən dövrdə statistik məlumatlarına əsasən innovasiya xərclərinin mənfəətə təsiri tədqiq edilmişdir. Burada Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin gəlir, xərc, bir manatlıq əmtəəlik məhsula düşən xərc, iş və xidmətlərin rentabillik göstəriciləri təhlil edilmiş və bu xərclərin optimallaşdırılmasında innovativ inkişafa yönələn xərclərin rolu izah edilmişdir. Məqalədə innovasiya xərcləri ilə Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin mənfəəti arasındakı asılığın korrelyasiya-regressiya təhlili aparılaraq, innovasiya xərclərinin mənfəətə təsiri qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: innovasiya, mənfəət, gəlir, xərc, əmtəəlik məhsul, elastiklik əmsalı, korrelyasiya, regressiya.

JEL: C00; C10; F19; **UDK:** 656.61:681.3(045); 330.36; 339.1

Məqaləyə istinad: Bədəlov M. (2022). İnnovasiya xərclərinin neft maşınqayırma müəssisələrinin maliyyə nəticələrinə təsiri. «*İqtisadi Artım və İctimai Rifah*» №4, səh.163-170

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Giriş/Introduction

Qloballaşan dünya təsərrüfatında müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə iş və xidmətlərin, eyni zamanda ümumi rentabelliğin yüksəldilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi bilavasitə istehsalın optimal idarəedilməsi ilə yanaşı, innovativ texnika və texnologiyaların tətbiqindən əsaslı şəkildə asılıdır. İnnovativ texnologiyalar üzərində öz istehsalını davam etdirən müəssisələrdə əmək məhsuldarlığı, məhsulun keyfiyyəti, rentabellik səviyyəsi və rəqəbatə davamlılıq digər müəssisələrlə müqayisədə daha yüksək olur.

Bu baxımdan hər bir müəssisə istehsalın innovativ texnologiyalar əsasında qurulmasına daha çox üstünlük verməklə, yeni innovativ biliklərin əldə edilməsinə, həmçinin bu biliklərin istehsalatda tətbiq edilməsinə istiqamətlənmiş iş və xidmətlərə daha çox üstünlük verirlər.

Innovasiyalı inkişaf birbaşa elmi-tədqiqat işlərinə çəkilən xərclərlə əlaqədar olduğundan, müəssisələrdə bu xərclərin yüksəldilməsi innovasiyalı istehsal texnologiyalarının inkişafını şərtləndirərək, yeni innovativ məhsulun həcmnin artırılmasında aparıcı rola oynayır. Innovativ inkişafın dünya təsərrüfatında sürətlə yayılması, iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafını tənzimləyərək, dünya ölkələrinin innovasiyalı iqtisadiyyat əsasında inkişaf etməsinə səbəb olur (Hüseynova A.D., 2020). Bu baxımdan da inkişaf etmiş dünya ölkələrində innovasiyalı davamlı olaraq ETLİ-ə yönəldilən investisiyaların inkişaf meylinə müsbət dinamika müşahidə edilməkdədir.

Dünya Bankının statistik məlumatlara əsasən 2017-2020-ci illər ETLİ-ə yönəldilən investisiyaların ÜDM-də payı Asiya ölkələrində 42,7%-44,3%, ABŞ-da 23,2%-25,6%, Şimali Amerikada 26%-28% olmuşdur. ÇXR-da dünyanın digər ölkələri ilə müqayisədə elmi-tədqiqat işlərinə çəkilən xərclər daha yüksək dinamika ilə inkişaf edir. 2021-ci ildə bu sahəyə çəkilən xərclər 622 milyard ABŞ Dollar olmaqla, ABŞ-ı üsələmişdir (<https://www.unido.org/>).

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də innovasiya xərclərinin mənfəətə təsiri

İqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə iş və xidmətlərdən əldə olunan gəlirin formalaşmasında innovativ texnologiyaların tətbiq edilməsi mühüm rol oynayaraq, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini, əmtəəlik məhsul istehsalına çəkilən xərclərin azalmasını şərtləndirməklə, iş və xidmətlərin rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait aradır. Bu baxımdan da hər bir istehsal müəssisəsi, fəaliyyət növündən asılı olmayaraq, yeni texnolojiyanın tətbiqi ilə bərabər, müəssisədə mövcud istehsal üsulların texnoloji innovasiyalar əsasında qurmaya daha çox meyl edirlər. "AZNEFTKİMYAMAŞ" ASC-nin Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də istehsalın innovasiya yönümlü inkişafı məqsədi ilə ETLİ-ə yönəldilən investisiyaların həcmnin artması iş və xidmətlərin artması ilə bərabər məhsulun istehsal xərclərini azaldaraq, rəntabellik səviyyəsini yüksəltmişdir. Aşağıdakı cədvəldən bunları daha aydın görmək olar.

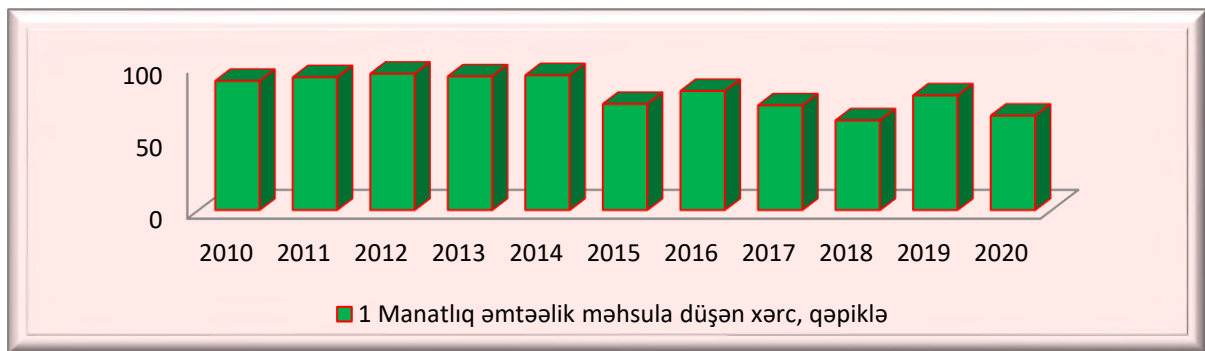
Cədvəl 1.

Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin 2012-2020-ci illər üzrə iş və xidmətlər üzrə gəlir, xərc və rentabellik göstəriciləri

İllər	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Malların təqdim edilməsi ndən gəlir (200 A1)	3230,2	2322	1249,6	1948,1	1603,2	1699,7	1541,9	1718,8	2343,8
Malların təqdim edilməsi üzrə xərclər (221 A4)	3038	2140,7	1162,4	1427,8	1317	1226,5	954,9	1360	1525,5
O cümlədə n, Əsas kapitalla investisi yalar	128,2	110,9	93,9	93,2	86,8	77,1	67,2	61,1	491,3
İnnovasi ya xərcləri,	7,6	8,2	7,9	3,2	18,6	29,8	32,9	28,0	49,8
Mənfəət	192,2	181,3	87,2	520,3	286,2	473,2	587	358,8	818,3
İş və xidmət- lərin rentable- lik səviyyəsi , %-lə	6,3	8,5	7,5	3,6	21,7	38,6	61,5	26,4	53,6

Mənbə. Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin məlumatlarına əsasən tərtib edilmişdir.

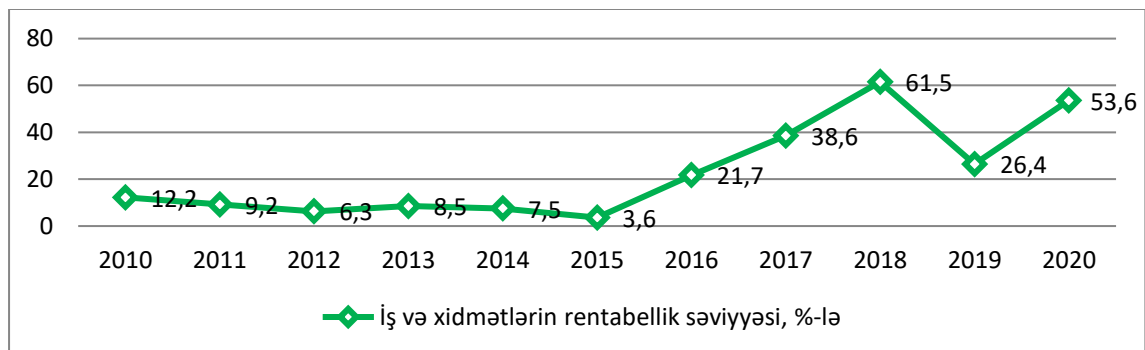
Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də 2012-2013-cü illər üzrə iş və xidmətlərin həcmi azalan dinamika ilə inkişaf etmişdir. Sonrakı illərdə isə iş və xidmətlərin həcmi artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. Tədqiq olunan bütüncüv üzrə üzrə iş və xidmətlərin həcmindəki bu dəyişikliklərə baxmayaraq müəssisədə ümumi xərclər gəlirlə müqayisədə azalaraq, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin müsbət dinamika ilə inkişafını təzimpləmişdir. Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi 2020-ci ildən etibarən mənfəət üzrə göstərici 2020-ci ilədək əvvəlki illərlə müqayisədə artan dinamika nümayiş etdirmişdir. Müəssisə üzrə 1 manatlıq əmtəlik məhsula düşən xərc həmin göstəricilərə uyğun olaraq aşağıdakı kimi olmuşdur.

Qrafik 1. Bakı Fəhləsi Maşınqayırma zavodu MMC-də bir manatlıq əmtəlik məhsula düşən xərc

Mənbə. Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin məlumatlarına əsasən tərtib edilmişdir.

Diagrammadan göründüyü kimi, Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də 1 manatlıq əmtəlik məhsula düşən xərc 2015-2020-ci illərdə. 2010-2014-cü illərlə müqayisədə aşağıdır. Tədqiq olunan dövr üzrə müəssisədə innovasiya xərclərinin artması hesabına 1 manatlıq əmtəlik məhsula düşən xərc 2020-ci ildə azalaraq 65,1 qəpik təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə bütün dövr üzrə ən aşağı göstəricidir. 1 manatlıq əmtəlik məhsula düşən xərcin azalması müəssisədə iş və xidmətlərin rentabellik səviyyəsinə müsbət təsir edərək onun artmasını şərtləndirmişdir ki, bu da büdcə üzrə vergi daxilolmalarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Aşağıdakı qrafikdə Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin iş və xidmətlərinin rentabellik səviyyəsi göstərilmişdir.

Qrafik 2. Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də bir manatlıq əmtəlik məhsula düşən xərc

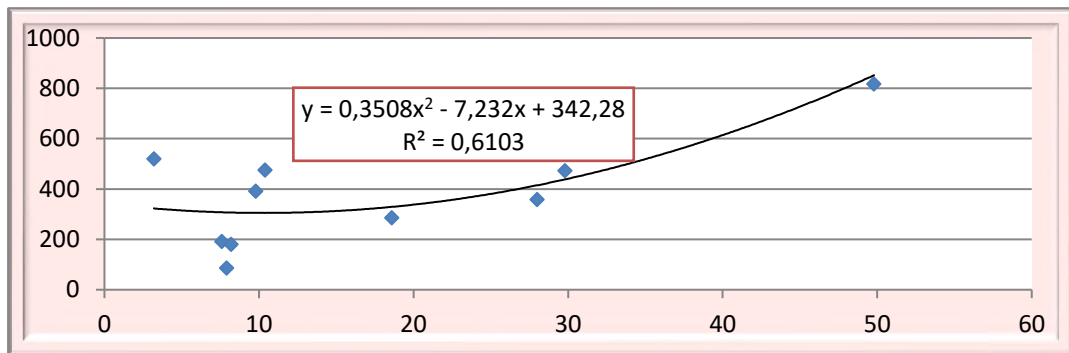
Mənbə. Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin məlumatlarına əsasən tərtib edilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin iş və xidmətlərinin rentabellik səviyyəsi 2015-2018-ci illərdə yüksək artım tempi ilə müşahidə edilmişdir.

2019-cu ildə bu göstərici 2017-2018-ci illərlə müqayisədə azalaraq 29,4% olsa da 2010-2016-cı illərlə müqayisədə yüksək olmuşdur. 2020-ci ildə isə 2019-cu ilə nisbətən artaraq 53,6% təşkil etmişdir. İş və xidmətlərin rentabellik səviyyəsi mənfəətlə bağlı olduğundan bu göstərici müəssisədə innovasiya xərclərinin artması hesabına işin optimal təşkili ilə nəticələnərək mənfəətin artmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də innovasiya xərclərinin mənfəətə təsirinin qiymətləndirilməsi

Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də innovasiya xərclərinin mənfəətə təsirinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə bu göstəricilər arasındakı korrelyasiya-reqressiya əlaqələrindən istifadə etmək olar. Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin məlumatlarına əsasən tərtib edilmiş cədvəl 1 məlumatlarına əsasən MS Excell proqram paketində həmin müəssisənin 2010-2020-ci illər üzrə innovasiya xərcləri ilə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticəsi olan mənfəət arasındakı asılılığı təyin etsək aşağıdakı nəticəni alırıq.

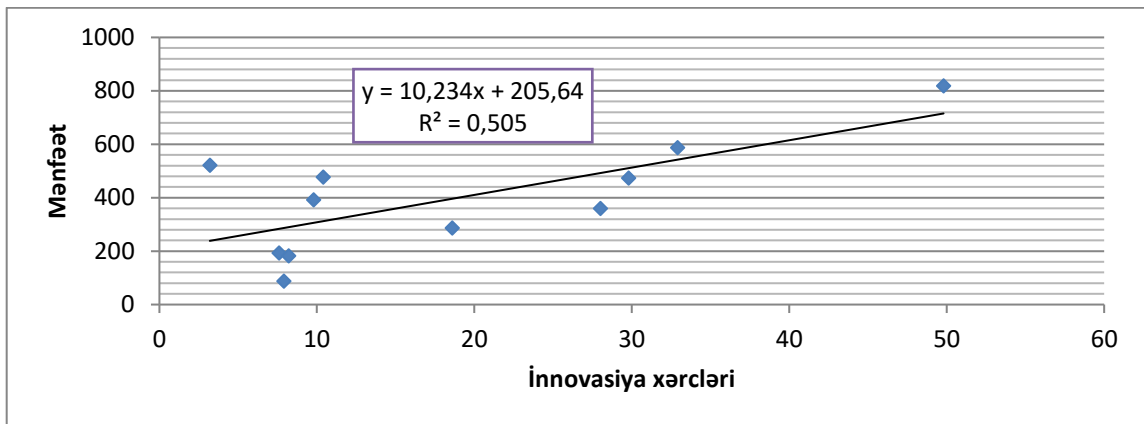

Qrafik 3. Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də innovasiya xərcləri ilə mənfəət arasındakı asılılıq

Mənbə. MS Excell proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də innovasiya xərcləri ilə mənfəət arasında polinomial trend xətti üzrə $y = 0,3508x^2 - 7,232x + 342,28$ reqressiya tənliyi ilə ifadə edilən yüksək korrelyasiya əlaqəsi vardır. Determinasiya əmsalı $R^2=0,6103$ olduğundan, korrelyasiya əmsalı $r = \sqrt{R^2} = \sqrt{0,6103}=0,781$ olacaqdır ki, bu da Şeddok şkalasına görə (0,7-0,9).korrelyasiya əlaqəsinin yüksək olması deməkdir (Yadigarov T.A., 2019),.

Qeyd etmək lazımdır ki, korrelyasiya əmsalının $R=0,781$ olması, Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin mənfəətinin həcmi ifadə edən Y asılı dəyişəni ilə modelə daxil olan innovasiya xərcləri amilini fəadə edən (x) sərbəst dəyişəni arasında əlaqənin olduqca olmasını göstərir. Determinasiya əmsalının $R^2=0,6103$ olması isə o deməkdir ki, müvafiq reqressiya tənliyi 61,0% dispersiya nəticə göstəriciləri ilə 39,0%-i isə modelə daxil olmayan digər amillərin təsiri ilə izah edilir. Determinasiya əmsalının yüksək olması reqressiya tənliyinin ilkin verilənləri daha yaxşı ifadə etməsi və nəticə amilinin daha çox hissəsinin (61,0%) modelə daxil olan innovasiya xərcləri amili hesabına izah edilməsi ilə əlaqədar olduğunu göstərir.

Qrafik 4. Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də innovasiya xərcləri ilə mənfəət arasındakı xətti asılıq

Mənbə. MS Excell program paketinə əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafikdən göründüyü kimi Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də innovasiya xərcləri ilə mənfəət arasında trend xətti üzrə $y = 10,234x + 205,64$ çüt korrelyasiyanın xətti reqressiya tənliyi ilə ifadə edilən korrelyasiya əlaqəsi vardır ($R^2 = 0,505$). Bu əlaqə tənliyində korrelyasiya əmsalı $r = \sqrt{R^2} = \sqrt{0,505} = 0,711$ olacaqdır ki, bu da Şeddok şkalasına görə (0,7-0,9).korrelyasiya əlaqəsinin yüksək olduğunu göstərir (Yadigarov T.A., 2019))

Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də innovasiya xərcləri ilə mənfəət arasında $y = 10,234x + 205,64$ çüt korrelyasiyanın xətti reqressiya tənliyinə uyğun olaraq (1) düsturuna əsasən elastiklik əmsalını hesablasaq aşağıdakı nəticəni alırıq.

$$E_{\text{İnnovasiya xərcləri}} = \frac{\alpha \times \bar{X}_n}{\bar{y}} = \frac{10,234 \times 18,74545}{397,4818} = 0,482641$$

Göründüyü kimi Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də innovasiya xərclərinin artımı müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisinə müsbət təsir etmişdir.

Nəticə / Conclusion

Aparılmış tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin innovasiya xərcləri ilə mənfəət arasında $y = 10,234x + 205,64$ reqressiya tənliyi ilə ifadə edilən yüksək korrelyasiya əlaqəsi vardır. Aparılmış hesablamalar göstərir ki, Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-də innovasiya yönümlü xərclərin 1% artması, Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin mənfəətinin 0,48 % artmasına səbəb olur.

Bu baxımdan innovasiya xərclərinin artması istehsal xərclərinin optimallaşdırılmasını şərtləndirərək iş və xidmətlərin rentabellik səviyyəsin yüksəltdiyindən, bu amili müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına təsir edən amil kimi qiymətləndirmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

Bakı Fəhləsi maşınqayırma zavodu MMC-nin statistik məlumatları (2000-2022)

Hüseynova A.D. (2020). Elm və innovasiya fəaliyyəti: ölçmə və qiymətləndirmə

Nadjafov Z.M. (2008). Informasionniy sistemi v upravlenii innovasiuonnimi proektami / III elmi-praktiki seminarın materialları.

Yadigarov T.A. (2019). Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və Eviews proqram paketlərində həlli: nəzəriyyə və praktika.

Mikusheva T.Y. (2010). Zarubejnyy opit qosudarstvennoqo regulirovaniya innovasionniy deyatelnosti. / Trudi vserossiyskiy nauchno prakticheskoy konferensii

Jeffrey M. Wooldridge, (2009) Introductory Econometrics, South Western Gengage Learning.

Vogelvang, B., Econometrics, (2005) Theory and Application with E-Views, Pearson Education,

<https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1945/07/a-s-we-may-think/303881/>

<https://www.unido.org/>

Влияние инновационных расходов на финансовые результаты предприятий нефтяной промышленности

Майис Бадалов

Азербайджанский Университет Архитектуры и Строительства, докторант

E-mail: mayis.badalov@gmail.com

Резюме. В статье рассматривается влияние инновационных затрат на прибыль на основе статистических данных ООО «Бакинский рабочий машиностроительный завод» за период 2010-2020 гг. Здесь анализируются доходы, расходы, затраты на 1 манат товарной продукции, рентабельность работ и услуг ООО «Бакинский рабочий машиностроительный завод» и поясняется роль затрат, направленных на инновационное развитие, в оптимизации этих затрат. В статье проведен анализ корреляционно-регрессионной зависимости между затратами на инновации и прибылью, оценено влияние затрат на инновации на прибыль.

Ключевые слова: инновация, прибыль, доход, себестоимость, товарный продукт, коэффициент эластичности, корреляция, регрессия.

Business value assessment methods and their classification

Sabina Sadigova

Ph.D in economics, ass., scientific director
Azerbaijan State Oil and Industry University
E-mail: sabina.sadigova@asoiu.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-490X-53X2>

Latifa Azizova

Master's student
Azerbaijan State Oil and Industry University
E-mail: azizova.latifa.99@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-480X-43X7>

Annotation: The transition of our economy to new methods of market economy has created new business and service areas, and new forms of activity have emerged. One of these new types of work is assessment activities. The importance of evaluation activity for business enterprises is that each enterprise should be evaluated by professional evaluator experts based on its activity, real resources and quantitative indicators, and make correct, reliable and realistic forecasts for the future activity of the company. And therefore, evaluators must examine the characteristics of each evaluation object, determine the coverage factor, and finally determine the appropriate approach method for the enterprise. It is possible to benefit from local and foreign experience here. Researching and testing foreign (mainly European) methods requires in-depth study of the methods and approaches applied in the country. The study talks about the importance of evaluation activity, its principles, applied methods and their characteristics, the investigation of the rules and conditions of price regulation, as well as the existing standards in this field, their application rules, shortcomings and main problems.

Keywords: cost, price, valuation methods, enterprise valuation.

JEL: J01, **UOT:** 332.522

To cite this article: Sadigova S., Azizova L. (2022). Business value assessment methods and their classification. «*Economic Growth and Social Welfare*» Issue IV, pp.171-180

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

Biznes dəyərinin qiymətləndirilməsi metodları və onların təsnifatı

Səbinə Sadıqova

İ.ü.f.d. ass., elmi rəhbər,

“Sənayenin iqtisadiyyatı” kafedrası,

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

E-mail: sabina.sadigova@asoiu.edu.az

https://orcid.org/0000-0003-490X-53X2

Lətifə Əzizova

Magistrant

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

E-mail: azizova.latifa.99@gmail.com

https://orcid.org/0000-0003-480X-43X7

Annotasiya. İqtisadiyyatımızın yeni bazar təsərrüfatçılığı metodlarına keçid etməsi yeni iş və xidmət sahələri yaratmış, yeni fəaliyyət formaları meydana çıxmışdır. Bu yeni iş növlərindən biri də qiymətləndirmə fəaliyyətidir. Qiymətləndirmə fəaliyyətinin biznes müəssisələri üçün vacibliyi ondan ibarətdir ki, hər bir müəssisə fəaliyyətinə, real resurslarına və kəmiyyət göstəricilərinə əsasən peşəkar qiymətləndirici ekspertlər tərəfindən dəyərləndirilərək şirkətin gələcək fəaliyyəti üçün düzgün, etibarlı və real proqnozlar verməlidir. Və buna görə də qiymətləndiricilər hər bir qiymətləndirmə obyektinin xüsusiyyətlərini araşdırmalı, əhatə amilini müəyyənləşdirməli, son olaraq isə müəssisəyə uyğun yanaşma metodunu təyin etməlidir. Burada yerli və xarici təcrübədən geniş faydalanmaq mümkündür. Xarici (əsasən, Avropa) metodlarının araşdırılması və sınaqdan keçirilməsi əvvəla, ölkədə tətbiq olunan metod və yanaşmaların dərinədən öyrənilməsinə zəruri edir. Tədqiqat qiymətləndirmə fəaliyyətinin vacibliyindən, onun prinsiplərindən, tətbiq olunan metodlar və onların xüsusiyyətlərindən, qiymət tənzimlənməsinin qayda və şərtlərinin araşdırılmasından həm də, bu sahədə mövcud olan standartlardan, onların tətbiqi qaydalarından, çatışmazlıqlardan və əsas problemlərindən bəhs edir.

Açar sözlər: dəyər, qiymət, qiymətləndirmə metodları, müəssisələrin dəyərləndirilməsi.

JEL: J01, **UOT:** 332.522

Məqaləyə istinad: Sadıqova S., Əzizova L. (2022). Biznes dəyərinin qiymətləndirilməsi metodları və onların təsnifatı. «*İqtisadi Artım və İctimai Rifah*» №4, səh.171-180

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Giriş/ Introduction

Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar iqtisadiyyatı üsullarına keçidi nəticəsində yeni biznes və xidmət sahələri yaranmış, əvvəllər diqqət cəlb etməyən fəaliyyət növləri, onlara uyğun xüsusi bilik sahələri və peşələr yaranmış, formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bu, müxtəlif intellektual istiqamətlərdə sahibkarlığın əsaslarının qoyulmasına, onun dünya ənənələrinə uyğun inkişafına və tərəqqisinə əsaslı təsir göstərmişdir.

Müxtəlif fəaliyyət növlərinin nəticələrinin, onların effektivliyinin, investorların müxtəlif risklərə məruz qalmasının və yekun nəticələri təmin edən resursların kompleks göstəricisi kimi qiymətləndirilmənin əhəmiyyəti son dərəcə vacibdir. Məhz mülkiyyət obyektinin faydalılığının və onun idarə edilməsinin səmərəliliyinin ölçüsü kimi çıxış edən qiymətləndirmədir. (Xanhüseyn Kazımlı – Qiymətləndirmənin əsasları, 2008)

Müəssisə dəyərinin qiymətləndirilməsi 1980-ci ilin əvvəllərindən etibarən getdikcə daha çox tətbiq olunur. Müasir qloballaşan iqtisadi mühitdə investorlar ən yüksək gəliri təmin edəcək şəkildə öz kapitallarını asanlıqla və sürətlə bir yerdən başqa yerə köçürə bilirlər. Bu kontekstdə şirkətlərdə səhmlərin satışında və şirkət parçalanmalarında və birləşmələrində qiymətləndirmə ön plana çıxır. (Ercan, Öztürk və Demirgüneş, 2003) Rəqabətin artdığı bir mühitdə şirkət rəhbərliyinin şirkət dəyərini maksimuma çatdırması və bu məqsədlə uyğun idarəetmə yanaşması inkişaf etdirməsi qaçınılmazdır. Bu gün şirkətlərə dəyər verməklə yanaşı, şirkət dəyərinin artırılması yollarının müəyyən edilməsi və şirkət dəyərinin strateji idarə edilməsi əhəmiyyət kəsb edir və qəbul edilir.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

Azərbaycanın qiymətləndirmə bazarında müvafiq xidmətlərin həyata keçirilməsində müasir dünya tərəfindən qəbul edilmiş “müstəqil qiymətləndirici” anlayışı ilə bağlı bir qrup sahibkarın qavrayışı son dərəcə zəifdir. Ona görə də qiymətləndirmə elmi-metodoloji əsaslara malik bir sistemdir. O, dəyərin qiymətləndirilməsi üçün konkret məqsəd və vəzifələrin müəyyənləşdirilməsini, lazımi məlumatların toplanılmasını, real proqnozlara nail olunmasını, onların təhlilini, habelə konkret obyektin dəyərinin dəqiq hesablanmasını nəzərdə tutur. (A.B.Abbasov və başqaları “Biznesin təşkili və idarə edilməsi”, Bakı 2011)

Qiymətləndirmə fəaliyyəti xüsusi və çətin peşə növü hesab olunduğundan, eləcə də respublikamızda qiymətləndirmə sahəsində geniş təcrübə olmadığından bu sahəyə münasibət heç də həmişə birmənalı olmamışdır ki, bunun da nəticəsində həmin sahəyə müdaxilələr baş vermişdir. Peşəkarlar (auditorlar, bankirlər, sığortaçılar) tərəfindən aparılan qiymətləndirmələrdə problemi həll etmək əvəzinə əlavə problemlər yaranıb. Hər hansı real əsas olmayan və real bazar amilləri nəzərə alınmayan “qiymətləndirmə”nin nəticələri ölkə iqtisadiyyatına və sahibkarların fəaliyyətinə böyük ziyan vurub. Tədqiqatın məqsədi də kommersiya müəssisələrinin dəyərinin müəyyən edilməsi üsullarını aşkar etmək və qiymətləndirmə xüsusiyyətlərinə əsasən hər hansı seçilmiş obyekt üçün bu metodların təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər hazırlamaqdır.

Metodologiya.

Tədqiqat işində qruplaşdırma, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və analitik ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticələr və müzakirə

Qiymətləndirmə obyektini kimi biznes müəssisələrinin xüsusiyyətləri

Qiymətləndirmə fəaliyyəti Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni bazar tələblərinə uyğunlaşaraq formalaşmış fəaliyyət növlərindən biridir. Sivil əmlak bazarını qiymətləndirmə fəaliyyəti olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Dəyərin qiymətləndirilməsi zəruri məlumatların toplanması, real qiymətləndirmələrin alınması, onların təhlili, habelə müəyyən bir obyektin dəyərinin düzgün hesablanması üçün müəyyən tapşırıqların və qaydaların müəyyən edilməsini əhatə edir. (Xanhüseyn Kazımlı – Qiymətləndirmənin əsasları 2008, səh.5)

Qiymətləndirmə geniş mənada əmlakın bazar və ya digər dəyərini (girov dəyəri, investisiya dəyəri, likvid dəyər, tam bərpa dəyəri, qalıq dəyər, ləğvetmə dəyəri) müəyyən etmək məqsədi daşıyan qiymətləndiricilərin fəaliyyətidir. Lakin bu fəaliyyətin dəqiqliyi baxımından onun bəzi məhdudlaşdırıcı şərtləri və xüsusiyyətləri vardır. Bunları nəzərə alaraq, “qiymətləndirmə fəaliyyəti” dedikdə müştərinin (istehlakçının) konkret məqsədlərini rəhbər tutaraq qiymətləndirici tərəfindən əmlakın bazar və ya digər dəyərinin müstəqil və dəqiq müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyət başa düşülür. Bu anlayışa uyğun olaraq dünya təcrübəsində istifadə edilən aşağıdakı qiymətləndirmə fəaliyyətləri mövcuddur:

- Qiymətləndirmə fəaliyyəti məqsədli xarakter daşıyır. Belə ki, dəyərinin qiymətləndirildiyi əmlakın hansı məqsədlə qiymətləndirildiyi müəyyən edilməlidir.
- Məqsədlər düzgün dəyərləndirmələrin müəyyənləşdirməsini təmin edir. Bunun üçün fəaliyyətin hüquqi və normativ bazası buna tam şərait yaratmalıdır. Təbii ki, burada bazar dəyərinin əhəmiyyəti və tətbiqi imkanları nəzərə alınmalıdır.
- Qiymətləndirmə fəaliyyəti birbaşa əmlak qiymətləndiricisi tərəfindən aparılmalıdır.
- Dəyərin qiymətləndirilməsi konkret fəaliyyətin qiymətləndirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətdir. Bu fəaliyyət zamanı əmlakın qiyməti barədə konkret qiymətləndirmə tarixinə elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəticə çıxarılır və bu nəticə qiymətləndiricinin hesabatında öz əksini tapır.

Müəssisənin biznes əhatə amilləri

Qiymətləndirilən müəssisənin bazar mövqelərinin qiymətləndirilməsi problemini kompleks həll etmək üçün onun iqtisadi əhatə amillərinin aşağıdakı istiqamətlər üzrə təhlili aparılmalıdır:

- makro və mikromühit;
- istehlakçı davranışı;
- müəssisənin marketinq imkanları.

Sadalanın aspektlər üzrə təhlil aparmaq üçün qiymətləndirici iqtisadiyyat, region və bütövlükdə ərazi miqyasında statistik və ekspert məlumatları əldə etməlidir.

Bu zaman qiymətləndirmə hesabında müəyyən edilmiş analitik dövr, dəqiq qiymətləndirmə hesablamalarının aparılması üçün vacib olan əsas qanunauyğunluqları və meylləri müəyyən etməyə imkan verməlidir. Sahə təhlili qiymətləndiriciyə müəssisə - analoqu əsaslı seçməyə imkan verir.

Hər hansı bir biznes müəssisəsi boşluqda fəaliyyət göstərmir, lakin əhəmiyyətli dinamizm ilə xarakterizə olunan kifayət qədər fərqli bir xarici mühitə malikdir. Xarici mühit amilləri strateji amil kimi nəzərə almaq və biznes konsepsiyasını tərtib edərkən, şirkətin gəlir və xərclərini qiymətləndirərkən onları nəzərə almaq lazımdır. (I.Q.Quliyev,S.I.Hümbətova. 'Biznesin(müəssisənin) qiymətləndirilməsi', metodik vəsait, Bakı 2015)

Biznesin xarici əhatəsinin təhlili metodlarından biri PEST təhlil metodudur ki, o da əsas amillər qruplarını (siyasi-hüquqi, iqtisadi, sosial-mədəni, texnoloji) təhlil etməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, qiymətləndirmə fəaliyyətinə iki aspektdən yanaşmaq olar:

- Sahibkarlıq növü kimi;
- Sahibkarların qiymətləndirmə fəaliyyətindən istifadə etməsi.

1996-cı ildə «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» AR-nın qanununa əlavələr və dəyişikliklər edildi və «Xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında» 4 oktyabr 1997-ci il tarixli 637 sayılı fərmanı ilə qiymətləndirmə fəaliyyəti xüsusi fəaliyyət növü kimi müəyyənləşdirildi. Bütün bunlar sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı istiqamətində dövlətin siyasətinin həyata keçirilməsi və sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə hüquqi status verilməsi üçün mühüm rol oynadı. Burada əvvəllər də lisenziya əsasında həyata keçirilən fəaliyyət növlərinin siyahısının təsdiq edilməsi ilə yanaşı həm də bəzi yeni fəaliyyət növlərinin də lisenziya əsasında həyata keçirilməsi ilk dəfə rəsmən elan olunurdu.

Biznes müəssisələrinin qiymətləndirilməsində tətbiq olunan yanaşmalar

Biznes müəssisələrinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı yanaşmalardan istifadə etmək olar:

- Gəlir yanaşması
- Xərc yanaşması
- Bazar yanaşması

Xərc və ya əmlak yanaşması çəkilmiş xərclər baxımından biznesin dəyərini müəyyən edir. Bu üsul mürəkkəb strukturların və tipik olmayan obyektlərin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur. Metod əvəzetmə prinsipinə əsaslanır. Birincisi, hər bir balans aktivinin ədalətli bazar dəyəri ayrıca qiymətləndirilir. Sonra öhdəliklərin cari dəyəri müəyyən edilir. Bundan sonra bütün öhdəliklərin dəyəri şirkətin aktivlərinin ədalətli bazar dəyərindən çıxılır.

Nəticədə, özəl kapitalın qiymətləndirilmiş dəyəri əldə edilir. Xərc yanaşmasında bazar dəyəri aşağıdakı kimi hesablanır:

$$XK = A - \ddot{O}$$

burada, XK - xüsusi kapital, A- aktivlər, $\ddot{O}$ – öhdəliklərdir.

Bu yanaşma satışda/gəlirdə artım və ya əhəmiyyətli artım gözləməyən və sabit bazar mühitində fəaliyyət göstərən müəssisələrə tətbiq oluna bilər. Əks halda, əldə edilən nəticə digər yanaşmalardan istifadə edilən qiymətləndirmənin nəticələrindən kəskin şəkildə fərqlənə bilər. Bu halda müəssisənin fəaliyyətinin davam etdirilməsi də rədd ediləcək. Xərc yanaşmasının beş əsas üsulları vardır:

- müəssisənin balansının təhlilinə əsaslanan aktivlərin xalis balans dəyəri;
- maddi aktivlərin xalis bazar dəyəri;
- əvəzetmə dəyəri;
- aktivlərin bərpa dəyəri;
- ləğvetmə dəyəri

Xalis aktivin dəyəri metodu qiymətləndirilən şirkətin məlumatlarına əsaslanır. Metodun mahiyyəti balans məlumatlarını təhlil edərək, öhdəliklərin bazar dəyərini çıxmaqla aktivlərin bazar dəyərini müəyyən etməkdir. Metod dəyişikliyinə, mənfəət metodu ilə müəyyən edilən qüdvil aktivlərin bazar dəyərinə əlavə edilir (bu halda sahə üzrə kapitalın orta xalis gəlirini əks etdirmək üçün məlumat lazımdır). Metodun üstünlükləri onun sadəliyi, nisbətən aşağı əmək intensivliyi və məhdudiyyətlərin olmamasıdır. İşin mənfəi tərəfi odur ki, keçmiş xərclər biznesin (biznesin) alınması üçün əsas səbəb kimi görünür. Biznesin qiymətləndirilməsində maya dəyəri yanaşmasının tətbiqi aşağıdakı mərhələlərlə həyata keçirilir:

1. Firmanın maliyyə hesabatlarının təhlili. Maliyyə hesabatları auditor tərəfindən təsdiq edilmədikdə, müstəqil auditor dəvət edilməlidir. Aktiv və öhdəliklərin ədalətli dəyəri Beynəlxalq və ya Milli maliyyə hesabatları standartlarına (BMHS, MIS) uyğun olaraq hazırlanmış maliyyə hesabatlarında müəyyən edilməlidir.

2. Biznesin dəyərinin müəyyən edilməsi. Biznes dəyəri aktivlərin ədalətli dəyərindən öhdəliklərin ədalətli dəyərinə bərabərdir.

Ləğvetmə dəyərinin metodologiyası biznes müəssisələrinin aktiv və öhdəliklərinin bazar dəyərinin müəyyənləşdirilməsi ilə formalaşır. Bu metodologiyanın xalis aktivlərin bazar dəyəri metodundan fərqi müəssisələrin dəyərləndirilməsində müəyyənləşdirilən metodologiya fərqləri ilə izah edilir. Ləğvetmə dəyərinin hesablamaları zamanı qüdvillin dəyəri çıxılır. Digər qeyri – maddi aktivlərin dəyəri sıfıra bərabər olur (belə ki, alıcılar olmaya bilər). Əsas fərq ondan ibarətdir ki, aktivlərin ləğv olunması (satışı) üçün müəssisə demontaj üçün görə xərc çəkməli, vasitəçilərə komissiyon haqlar ödəməli, likvidliyi təmin etmək üçün qiyməti bazar qiymətindən aşağı salmalıdır. Satılmış aktivlərin dəyərindən (müsbəqə çəkisindən) xərclər (o cümlədən idarəetmə heyətinin saxlanması çəkilən xərcləri), öhdəliklərin dəyəri, əmlakın satışına vergilər, vasitəçilərə ödənilən komissiyon haqlar çıxılır. Bütün gəlirlər və xərclər qiymətləndirmə anına gətirilir (diskontlaşdırılır). (Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının 2016-cı il 21 noyabr tarixli 281/3 nömrəli qərarı)

Bazar metoduna başqa sözlə müqayisəli saziş metodu da deyilir. Bu metod sadə, səmərəli və dəqiqdir. Aydındır ki, heç bir alıcı məlum obyekt üçün eyni xüsusiyyətlərə malik oxşar obyektin qiymətindən artıq pul ödəyə bilməz. Başqa sözlə, müqayisə üçün oxşar obyekt götürülür və düzəliş əmsalları vurularaq satılan obyektin qiyməti kimi onun qiyməti alınır. Müqayisə yanaşması əvəzetmə prinsipinə əsaslanır. Müqayisə yanaşmasının müsbət xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Qiymətləndirici bazarda olan faktiki qiymətlərə əsaslanır. Qiyməti bazar təyin edir, qiymətləndirici obyektin müqayisə olunan obyektə uyğun düzəlişlərini edərək kifayətlənir.
- Qiymətləndirmə xronoloji informasiyaya əsaslanır və müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirir.
- Faktiki başa çatmış sövdələşmənin qiyməti bazardakı vəziyyəti nəzərə alır, tələb və təklifi əks elətdirir.

Biznesin qiymətləndirilməsinə bazar dəyər yanaşması üç metodla müəyyənləşdirilir:

- kapital bazarı metodu
- sövdələşmə metodu
- sahə spesifik metodu

Sahəvi əmsallar metodu ondan ibarətdir ki, biznesin satışı təcrübəsinin təhlili əsasında bu və ya digər satış qiyməti ilə başqa göstəricilər arasında asılılıq müəyyənləşdirilsin. Bu metod əsasən kiçik şirkətlər üçün nəzərdə tutulub. Qərb firmalarının təcrübəsi göstərir ki:

- reklam agentlikləri və mühasibat firmaları müvafiq olaraq illik gəlirlərinin 0,5 və 0,7 mislinə;
- restoranlar və turist agentlikləri müvafiq olaraq ümumi gəlirlərinin 0,25-0,5 və 0,04-0,1 mislinə;
- yanacaq doldurma stansiyaları aylıq gəlirin 1,2- 2,0 mislinə;
- pərakəndə satış müəssisələri - xalis gəlir məbləğinin, avadanlıq və ehtiyatların dəyərinin 0,75- 1,5 mislinə;
- maşınqayırma müəssisələri xalis gəlir məbləğinin və ehtiyatların dəyərinin 1,5-2,5 mislinə bərabər qiymətlərlə satılırlar. (Brad Higgs. Crowe Horwath Global Corporate Advisors. Preparing for a successful business sale. 2016)

Kapital bazarı metodunun vacib tərkib hissəsi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili sayılır. Təhlil üçün data bazası müəssisənin informasiya tələbnaməsi və ya müəssisədə mü sahibə zamanı toplanmış məlumatlar ola bilər. Belə ki, vergitutma məqsədilə qiymətləndirilməsi zamanı daha vacib göstəricilər aşağıdakılardan ibarətdir:

- müəssisənin əmlakının strukturu;
- aktivlərin və məhsulların rentabelliliyi.

Müəssisənin alqı-satqısı zamanı aşağıdakılar mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər :

- müəssisənin ödəniş qabiliyyətliliyi;
- aktivlərin likvidliyi;

Müəssisənin yenidən təşkili zamanı hər şeydən əvvəl aşağıdakılar nəzərə alınır:

- kapitalın strukturu;
- işgüzar fəallıq.

Sövdələşmə metodu - kapital bazarı metodunun xüsusi halıdır. O, oxşar şirkətlərin səhmlərinə nəzarət paketlərinin ticarət qiymətlərinin araşdırılmasına əsaslanır. Metodun əsasını maliyyə təhlili və proqnozlaşdırmanın köməyi ilə multiplikatorların müəyyən edilməsi təşkil edir. Sövdələşmə satış metodu kapital bazarı metodundan nəzarət səhm paketinin dəyərinin müəyyən edilməsi ilə müəssisənin tam idarə edilməsinə şərait yaradır.

Metodun istifadəsi zamanı müəssisənin multiplikatorların köməyi ilə alınmış dəyərinə, qeyri-əməliyyat aktivlərinə, ölkə riskinə və xüsusi vəsaitlərin artıqlığına (çatışmazlıqlarına) görə düzəlişlər etmək lazımdır.

Gəlir yanaşmasında biznesin bazar dəyəri biznesin cari və gələcək potensialını qiymətləndirmək üçün pul vəsaitlərinin hərəkəti və ya gəlir təhlili ilə qiymətləndirilir. Bu yanaşma aktivlərin car və gələcəkdə gətirəcəyi dəyərin qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. 2 üsulla istifadə edilir:

- Birbaşa kapitallaşdırma metodu;
- Diskontlaşdırılmış gəlir metodu.

Birbaşa kapitallaşdırılmış dəyər metodundan istifadə edildikdə, illik gəlir və kapitallaşma dərəcəsi adətən müəyyən diapazonda dəyişir. Buna görə də, bu metodun bir qədər təkmilləşdirilmiş versiyası istifadə olunur.

Gəlirlərin kapitallaşdırılması metodu daşınmaz əmlak obyektinin gətirdiyi gəlirin qiymətləndirilməsini və qiymətləndirmə zamanı onun dəyərinin kapitallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Ehtimal olunur ki, əmlakın potensial sahibi onun istifadəsindən mənfəət əldə etmək istəyir. Eyni zamanda, kapital qoyuluşunun alternativ variantları nəzərdən keçirilməlidir. Bu üsul bir neçə il ərzində gəlir axınının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutduğundan, pul vəsaitlərinin gəlir axınının diskontlaşdırılması zərurəti yaranır.

Diskontlaşdırılmış gəlir metodu hər bir gəlir və gəlirlərin diskontlaşdırma dərəcələri ilə onların cari qiymətlərinə bərabər olan qiymətə gətirilirlər. Bu metodu ardıcıl diskontlaşdırma metodu da adlandırmaq olar. Bu zaman qiymətləndirici 2 məsələni həll etməlidir:

1. Daxilolmaların strukturu, kəmiyyəti, vaxtı və tezliyi baxımından gələcək pul gəlirləri axınlarını təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq;
2. Onlar üzrə diskontlaşdırılması zəruri olan dərəcələri müəyyən etmək.

Burada ən mühüm məsələ, gəlirin diskontlaşdırma normasının və ya gəlirin dərəcəsini müəyyənləşdirməkdir. Gəlirlilik dərəcəsinin çətin seçimi qiymətləndiricinin kapital üçün uçot dərəcəsi və ya müqayisə olunan satışların təhlili ilə müəyyən edilmiş hədlər daxilində ümumi uçot dərəcəsinə baxış əsasında mühakimə yürütməsini tələb edir. Gəlirlilik dərəcəsini seçərkən qiymətləndirici kapital və daşınmaz əmlak bazarında mövcud şəraiti, habelə daşınmaz əmlak investorlarının hərəkət və niyyətlərini təhlil etməyi bacarmalıdır.

Nəticə / Conclusion

Avropada aparılmış təhlil göstərir ki, ekspertlər tərəfindən ən çox aşağıdakı 7 metoda üstünlük verilir:

- satılmış səhm paketlərinin dəyərinə istinad;
- diskontlaşdırılmış pul axınları;
- yendən qiymətləndirilmiş xalis aktivlər;
- sövdələşmə multiplikatorları metodu;
- səhmin dəyəri;
- müqayisə metodu;
- dividend metodu.

Bunlardan ən çox ilk 3 metod istifadə edilir, digərləri alınmış nəticələrin yoxlanılması üçün istifadə edilir. Beləliklə, biznes qiymətləndirilmələrinə cəlb edilən ekspertlər, auditorlar qiymətləndirmə metodlarını dərinlən bilməli, sifarişçilərin tələbatlarını peşəkarcasına təmin etməlidirlər. Fikrimcə, hal-hazırda ölkənin biznes sfərasında tətbiq olunan qiymətləndirmə metodları, yanaşmaları məhz müəssisənin maliyyə informasiya bazasının şəffaflığı və düzgün təhlil edilməsinin öyrənilməsi ilə başlanılmalıdır. Dəqiq maliyyə hesabatları, statistik göstəricilər, müəssisənin bazarda fəaliyyəti, mövqeyi artıq uyğun metodun seçilərək peşəkar qiymətləndirmə fəaliyyətini gerçəkləşdirir ki, bu da öz növbəsində müəssisənin gələcəyi haqqında real proqnozların verilməsinə şərait yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

- Kazımlı X.H. (2008). “Qiymətləndirmənin əsasları”, Bakı.
Abbasov A.B. və b. (2011). “Biznesin təşkili və idarə edilməsi”, Bakı.
Beynəlxalq Audit Standartları (2010). Bakı.
Quliyev İ.Q. (2015). Biznesin (müəssisənin) qiymətləndirilməsi. Müəhazirə mətnləri.
Grivillers O. (2007). Partner at Crowe Horwath Audit France. Quantitative and qualitative analysis of valuation methods used by valuers and independent experts within the context of public offers (100 transactions).
Damodaran A. (2006). Stern School of Business. Valuation Approaches and Metrics. A Survey of the Theory and Evidence. Valuing private firms.

Методы оценки стоимости бизнеса и их классификация

Сабина Садыгова

Д.ф.э., асс.

Научный руководитель, кафедра «Экономика промышленности»,
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
E-mail: sabina.sadigova@asoiu.edu.az

Латифа Азизова

Магистрант,

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности
E-mail: azizova.latifa.99@gmail.com

Резюме. Переход нашей экономики на новые методы рыночного экономика создал новые сферы бизнеса и услуг, появились новые формы деятельности. Одним из таких новых видов работы является оценочная деятельность. Важность оценочной деятельности для коммерческих предприятий заключается в том, что каждое предприятие должно быть оценено профессиональными экспертами-оценщиками на основе его деятельности, реальных ресурсов и количественных показателей, и давать правильные, достоверные и реалистичные прогнозы будущей деятельности предприятия. И поэтому оценщики должны изучить характеристики каждого объекта оценки, определить коэффициент охвата и, наконец, определить подходящий метод подхода для предприятия. Здесь можно использовать местный и зарубежный опыт. Исследование и апробация зарубежных (в основном европейских) методик требует глубокого изучения методов и подходов, применяемых в стране. В исследовании говорится о значении оценочной деятельности, ее принципах, применяемых методах и их характеристиках, исследовании правил и условий ценового регулирования, а также существующих стандартов в этой сфере, правилах их применения, недостатках и основных проблемах.

Ключевые слова: стоимость, цена, методы оценки, оценка предприятий.

Benefits of innovative agricultural technologies for farmers

Mohubbet Huseynov

Associate professor, Doctor of economics sciences

Head of the department of “World Economy”

Azerbaijan Cooperation University

E-mail: mohubbathuseynov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-7550-3273>

Annotation. The agricultural sector occupies a strategic position in the economy of any state, since agriculture acts as the main productive system that ensures the uninterrupted supply of citizens with food and essential goods, without which it is impossible to live. That is why the development of the agricultural sector can be considered a guarantee of the economic security of the state.

The indicators of the role of the agricultural sector are also the percentage of the active population employed in agriculture, as well as the share in the structure of the gross domestic product. These parameters reflect the state of the agricultural production. They change annually depending on a number of factors, including world economic policy, as well as the level of state support for the villagers.

As mentioned in the article, the agricultural sector is of great importance in terms of improving the quality of life of the population and food security. For this reason, it has an important feature in the sphere of activity of persons engaged in farming.

Keywords: agrarian sector, innovation, farmer, farm, benefits, food safety

JEL Q01, UOT 332

To cite this article: Huseynov M. (2022). Benefits of innovative agricultural technologies for poor farmers. *«Economic Growth and Social Welfare»* Issue IV, pp.181-00

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

Innovativ aqrar texnologiyaların fermerlər üçün faydaları

Möhübbət Hüseynov

İ.e.d., dos., “Dünya İqtisadiyyatı” kafedrası, müdir
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
E-mail: mohubbathuseynov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-7550-3273>

Annotasiya. Kənd təsərrüfatı sektoru hər bir dövlətin iqtisadiyyatında strateji mövqe tutur, çünki kənd təsərrüfatı vətəndaşların ərzaq və zəruri mallarla fasiləsiz təminatını təmin edən əsas məhsuldar sistem kimi çıxış edir, onsuz yaşamaq mümkün deyil. Məhz buna görə də aqrar sahənin inkişafını dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı hesab etmək mümkündür.

Aqrar sektorun rolunun göstəriciləri həm də kənd təsərrüfatı sahəsində məşğul olan fəal əhalinin faizi, eləcə də ümumi daxili məhsulun strukturunda xüsusi çəkisindən ibarətdir. Bu parametrlər kənd təsərrüfatı istehsalının vəziyyətini əks etdirir. Onlar bir sıra amillərdən, o cümlədən dünya iqtisadi siyasətindən, eləcə də kəndlilərə dövlət dəstəyinin səviyyəsindən asılı olaraq hər il dəyişir.

Məqalədə də, qeyd olunduğu kimi, aqrar sektor əhalinin yaşam keyfiyyətinin yüksəldilməsi və qida təhlükəsizliyi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdən, fermer təsərrüfatı ilə məşğul olan şəxslərin fəaliyyət sferasında innovativ aqrar texnologiyar əhəmiyyətli xüsusiyyətə malikdir.

Açar sözlər: aqrar sektor, innovasiya, fermer, təsərrüfat, faydalar, qida təhlükəsizliyi

JEL Q01, UOT 332

Məqaləyə istinad: Hüseynov M. (2022). Innovativ aqrar texnologiyaların fermerlər üçün faydaları. «*İqtisadi Artım və İctimai Rifah*» №4, səh.181-00

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Giriş/Introduction

Kənd təsərrüfatının genişləndirilməsi xidmətlərinin inkişafı sahəsində hökumətin uğurlu dinamik siyasəti artan xətt üzrə davam etməkdədir və bu da öz növbəsində texnologiya innovasiyalarına pozitiv təsir göstərir. Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı kompleks yanaşmanın nəzərdə tutulduğu Strateji Yol Xəritəsində texnologiyanın inkişafı prioritet istiqamət olmaqla, kənd təsərrüfatının elmi və texnoloji innovasiyasının vacibliyi vurğulanır. Hazırkı dövrdə kənd təsərrüfatı istehsalı üsulları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Müvafiq sənayeləşmə və kommersiyalaşma prosesləri, məhsulların differensiallaşdırılması və sektorun artan şaquli integrasiyası müəssisə və kiçik fermerlər üçün yeni problemləri ortaya çıxarmışdır. Belə ki, kənd yerlərində fermerlər artan məhsuldarlıq, ərzaq təhlükəsizliyi və daha yüksək gəlir istiqamətində innovasiyalar üçün əsas olan vəsaiti ödəməli və qəbul etməlidirlər. Hazırkı şəraitdə kənd yerlərində istedadları cəlb etmək və saxlamaq getdikcə çətinləşdikcə, kənd təsərrüfatı texnologiyası innovasiyası gələcəyin potensial ərzaq böhranının qarşısını almaq üçün alternativ strategiya olaraq qeyd olunmaqdadır.

Müəssisələrin elmi və texnoloji innovasiya imkanları inkişaf etmiş ölkələrdə kənd iqtisadi transformasiyasının fundamental güc vasitələridir.

Kənd təsərrüfatı torpaqlarının infrastruktur layihələri üzrə intensiv istifadəsi, şəhər və regional havanın çirklənməsi, məsələn, troposferik ozon və turşu çöküntüsü, iqlim dəyişikliyi - temperaturun, yağıntıların, dəniz səviyyəsindəki dəyişikliklər, daşqınlar, quraqlıqlar və istilik dalğaları kimi ekstremal hava hadisələri, xüsusən də bu gün aclığın hökm sürdüyü tropik və subtropiklərdə əsas problemdir. Bitkilərin, meşələrin, heyvandarlığın və balıqçılığın ən çox mənfi təsirə məruz qalacağı proqnozlaşdırılmaqdadır. Beləliklə, istiyə, quraqlığa, zərərvericilərə və şoranlığa davamlı bitkilərin və ağacların inkişaf etdirilməsi və yeni yaranan heyvan xəstəlikləri probleminin həlli üçün aqrar sahədə irəliləyişlərə ehtiyac vardır. Aqrar sahədə daha da rəqabətli bazar strukturu, ərzaq böhranı (ərzaq keyfiyyətinin və kəmiyyətinin azalması) və ətraf mühit problemlərindən qaynaqlanır. Digər amillər elm və texnologiya, siyasət, infrastruktur və rifah səbəbləridir. İqtisadi qloballaşma kənd təsərrüfatı müəssisəsinə həm fürsət, həm də təhlükə yaradıb. Güclü innovasiya potensialına sahib olmayan müəssisələr öz resurslarını optimallaşdırmağa və rəqabətqabiliyyətli qalmağa imkan vermirlər. Ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşması və kommersiyalaşdırılması müəssisə və fermerləri elm və texnologiya innovasiyalarının əhəmiyyətindən daha çox xəbərdar etdi və buna görə də kənd yerlərində onun tələbləri geniş şəkildə ortaya çıxdı. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin innovasiya potensialı bir neçə əlaqəni formalaşdırır: müəssisə daxilində, sənayedə, daxili və beynəlxalq bazarlarda, kəndli fermerlər və milli inkişaf sahəsində. Müəssisə bu tədqiqatı yeni bazarlar üzrə qərar qəbul etmək və innovasiya imkanlarını qiymətləndirmək baxımından faydalı hesab edə bilər. Bu, həm də kənd yerlərində fermerləri daha yüksək məhsuldarlıq üçün innovasiyaları mənimsəmək zərurətindən xəbərdar edir.

Kənd təsərrüfatı texnologiyaları inkişaf etmiş ölkələrdə böyük miqyaslı fermerlər üçün böyük məhsul artımı və aşağı xərclər nəticəsini mümkün etmişdir. Bununla belə qeyd olunan meyar, istehsaldakı bu artımdan ümumiyyətlə ən az faydalanan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulların sosial və iqtisadi problemlərini həll etməmişdir. Bundan əlavə, Çində quraqlıq, istilik, buz və daşqın kimi kənd təsərrüfatı üçün getdikcə daha az əlverişli ekoloji faktorlar mövcuddur. Ənənəvi əkinçilikdən asılılığa qarşı işləyən digər amillər şəhər-kənd ikili iqtisadiyyatının xüsusiyyətləri, urbanizasiyaya görə kənd təsərrüfatı və əməyinin itirilməsi və sənayeləşməyə artan tələblərdir. Çinin hazırkı əkinçilik texnologiyası hələ də ABŞ, Yaponiya və Avropa kimi inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalır və bu, əsasən üç əsas maneə ilə bağlıdır: Birincisi, kifayət qədər yeni texnoloji və innovativ nəticələr yoxdur. İkincisi, kənd yerlərində texnologiya kifayət qədər təbliğ olunmur və nəhayət, kənd təsərrüfatı sektorunda texnoloji kadrların böyük çatışmazlığı vardır. Hazırda ölkənin, toyuq və süd məhsullarının yarısından çoxu, eləcə də xüsusi tərəvəz və meyvə sortlarının 90 faizindən çoxu idxaldan asılıdır ki, bu da davamlı deyil. Ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi indi milli təhlükəsizlik məsələsidir. Dəyişən aqro-iqtisadi ssenari tədqiqatçıların diqqətini kənd təsərrüfatında texnoloji innovasiyaların yayılmasına yönəltdi. Əhalinin, urbanizasiya və sənayeləşmənin kənd təsərrüfatı torpaqlarına sürətlə artan təzyiqi ilə təsərrüfat istehsalının köhnə üsul və texnikaları artan tələbatın öhdəsindən gələ bilmir. Nəticə etibarilə, aqrar iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün texnoloji innovasiyalar qəbul edilir (Singh və Ashraf, 2012). Kəndli kənd təsərrüfatının kənd iqtisadi transformasiyasında üstünlük təşkil edən rolunu və müəssisə texnologiyasının innovasiya potensialının kəndlilər üçün faydalarının ciddi vəziyyətini nəzərə alaraq, innovasiya potensialını və onun fermerlər üçün müsbət istiqamətlərini araşdırmaq çox zəruridir.

Kənd təsərrüfatı texnologiyası innovasiyası arzu olunan xüsusiyyətləri idarə edən genləri bitki və heyvan suşlarına adi üsullarla müqayisədə daha dəqiq və nəzarətlə təqdim etməyə imkan verməkdədir (Pinstrup-Andersen və Pandya, 2001).

Burada gübrələr, pestisidlər və herbisidlər kənd təsərrüfatına son dərəcə faydalı istehsal vasitələrinin daha yeni sinfini gətirərək fərq yaratdılar. Həmçinin, təkmilləşdirilmiş məhsul sortlarının təsirli sırası, hibrid qarğıdalı, düyü, pambıq, buğda və s. nailiyyətləri uğurun klassik nümunələridir (Moschini, 2001). DBN Technology Group-un yenilikləri hibrid toxumlarda, yemlərdə və kimyəvi maddələrdə (pestisidlər, herbisidlər, insektisidlər və funqisidlər) təcəssüm olunur. Fermerlər üçün kənd təsərrüfatı texnologiyalarının yaradılmasında və təmin edilməsində özəl sektor mühüm rol oynayır. Özəl sektor da kənd təsərrüfatı tədqiqatlarının maliyyələşdirilməsində fəal iştirak etmişdir. Bununla belə, özəl kommersiya kənd təsərrüfatı tədqiqatları dövlət sektorunun investisiyaları ilə müqayisədə hələ də nisbətən azdır. Bao (2010)-a görə, müəssisə texnologiyasının innovasiya qabiliyyəti bazar yönümlüdür və müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədi daşıyır. Yeni məhsulun və ya yeni xidmətlərin istehsalı Araşdırma və İnkişaf (R&D), texnologiya transferi, paylaşılan patent, texnologiyanın yayılması və mənimsənilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Eynilə, Chen et al. (2010) əsasən, Çin dəmir və polad şirkətində müəssisə texnologiyası innovasiya indeksi sistemini qurdu, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Texnologiya məhsulu;
- Bazar;
- Maliyyə;
- Ətraf mühit;
- Ümumi iqtisadi və sosial səmərəliliyi təmin edən siyasət.

2. Metodologiya

Tədqiqatın metodologiyasında bir neçə müəllifin (Chen et al., 2010; Jiang and Fan, 2003; Wang, 2007) ədəbiyyatlarına müraciət olaraq, innovasiya indeksini təhlil etmək üçün matrisdən istifadə edilmiş və hansı amilin müəssisə üçün ən yaxşı qərar dəyişəni olduğu izah edilmişdir. Bununla belə, hesab edilir ki, bu təhlillərin əksəriyyəti kəndlilərin faydalarını nəzərə almadı və sadə başa düşmək üçün çox mücərrəd idi. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin innovasiya potensialının bu giriş-çıxış amillərini təhlil etmək üçün ekonometrik giriş-çıxış modelindən istifadə olundu. Kənd Təsərrüfatı Müəssisəsinin Texnologiya İnnovasiya Bacarığı (AETIC) məhsul istehsal etmək üçün müəyyən girişləri birləşdirən bir prosesdir. Kənd təsərrüfatı müəssisəsinin texnoloji innovasiya qabiliyyətinə təsir edən amillər giriş faktorlarına və çıxış faktorlarına bölünür. Fermerlərin əldə etdiyi faydalar innovasiya məhsulunun bir hissəsidir. Nəticələrin digər hissələri müəssisə və milli inkişaf üçün faydalardır. Müəssisə daxilində və müəssisəsiz hansı amilin daha əhəmiyyətli olduğunu öyrənmək üçün kəmiyyət təhlilləri müqayisə olundu. DBN-də iki ildə bir dəfə Elm və Texnologiya Nailiyyətləri Mükafatı (DBN STA) verildiyi üçün bu məqalədə 2022-ci ildəki ən son STA-nı müqayisə etmək daha uyğun hesab edilirdi. 2019, innovasiya qabiliyyətini və faydalarını müəyyən etmək, artan texnoloji innovasiya potensialının əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsi və ya yeni proseslər, yeni bazarlar, yeni məhsullar, xidmətlər, təkmilləşdirilmiş kənd təsərrüfatı təcrübələrinin qəbulu, məhsul növləri, girişlər və iki mükafat dövrü ərzində bitki və heyvan xəstəliklərinə nəzarət kimi əlaqəli məhsulları əhatə edəcək şəkildə geniş formada müəyyən edilir. Burada 2018-2021-ci illər qeyd olunmuşdur. Məqalədə DBN innovasiyasının müəssisə və kəndli fermerlər üçün sosial-iqtisadi faydaları qiymətləndiril-məyə çalışılmışdır. Həmçinin bir sıra miqyasında dərəcə faktorlarından istifadə edilərək, əvvəlcə amilin texnoloji innovasiyaya uyğun olub-olmadığı müəyyən edilmişdir (0=uyğun deyil və 1= uyğundur), sonra kifayət qədər vacib olan – 1-dən çox vacib olan – 5-ə qədər davam olunmuşdur (<https://www.stat.gov.az/>).

Anket iki əyalətdə, Şəki və Cəlilabadda fermerlərlə aparıldı və on fərqli kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən işçilər ilə sahibkarlar arasında qiymətləndirmək üçün istifadə edilmişdir.

Regionlarda istehsal funksiyasından dəyişdirilmiş müəssisə innovasiyasına təsir edən amillər texnoloji cəhətdən əvvəlcədən müəyyən edilmiş nisbətlərdə istifadə olunur, çünki bu faktorlar arasında əvəzedicilik yoxdur. Bu funksiya aşağıdakı formadaır:

$$Y = \text{Min} (Q_1/A, Q_2/B, Q_3/C, Q_n/n) \quad (1)$$

Burada Y innovasiyanın nəticəsidir,

Q_1, Q_2, Q_3, Q_n müvafiq olaraq 1, 2, 3, — n innovasiya girişlərinin istifadə olunan kəmiyyətləridir və texnoloji cəhətdən müəyyən edilmiş sabitlərdir; A, B, C — n daxilolmaların kəmiyyət nisbətləridir.

Tənlik şəklində aşağıdakı kimi fərqləndirilir:

$$\text{AETIC} = F(\text{R\&DEX}, \text{NNPM}, \text{NOP}, \text{SRG}, \text{R\&DP}', \text{NI}, \text{GPS}) \quad (2)$$

Burada:

R\&DEX= Tədqiqat və İnkişaf Xərcləri

NNPM= Bazara Yeni Məhsulların Sayı

NOP= Patentlərin sayı

SRG=Götürülmüş Satış Gəliri

R\&DP=Tədqiqat və İnkişaf Heyəti

NI= Xalis Gəlir

GPS= Hökumət Siyasətinə Dəstək.

GPS mövcudluğu üçün 1, yoxluğu üçün isə 0 kimi ifadə edilir.

Satışların proqnozlaşdırılması və xərclərin təhlilində müəssisənin texnoloji yenilik qabiliyyəti ilə satış və xərc üstünlükləri arasında statistik əlaqə mövcuddur. İnnovasiya potensialı nə qədər yüksək olarsa, müəssisə miqyas iqtisadiyyatından, azaldılmış xərclərdən, kəndli fermerlər tərəfindən daha yüksək qiymətə əldə edilməsindən, daha yüksək satış gəlirlərindən və innovasiyadan faydalanır.

(2) tənliyi belə çevrilir:

$$Y = p_0 + p_1 \text{R\&DEX} + p_2 \text{NNPM} + p_3 \text{NOP} + p_4 \text{SRG} + p_5 \text{R\&DP} + p_6 \text{NI} + p_7 \text{GPS} + g \quad (3)$$

$$\text{RD} = f(\text{AETIC}) \quad (4)$$

Burada RD = Kənd İnkişafıdır.

Əsas məqsəd fermerlərin əlavə dəyərə olan tələbatını ödəmək, onların gəlirlərini və məhsuldarlığını minimum xərcə artırmaqdır. Bu hədəf fermerlərin müəssisə texnologiyası yeniliklərinə tələbatını artıracaq. Effektiv tələb və mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə müəssisə innovasiyalarının artan təklifi müəssisə üçün gəlirlilik deməkdir. Nümunə götürülmüş on müxtəlif sahibkar müqayisə edilir və cədvəl 1-də sıralanır. Nəticələrdən reqressiyanı həyata keçirilməsi üçün ilk ikisi seçilmişdir.

3. İnnovasiya sorğusundan reqressiya nəticələri

- Reqressiya nəticələri
- Kənd təsərrüfatı fəaliyyəti ilə məşğul olan fermerlərin reqressiya nəticələri
- Tənlik 1. Monsanto

Asılı dəyişən: AETIC

Metod: Ən kiçik kvadratlar

Tarix: 12/12/2022

22:04 Nümunə 111

Daxil edilən müşahidələr: 11

C	21.05585	467.0965	0.045078	0.9669
RDEX	0.332914	0.335591	0.992023	0.3943
NNPM	-5.737616	65.94420	-0.087007	0.9361
NOP	-3.932880	71.75382	-0.054811	0.9597
SRG	-0.032025	0.066120	-0.484346	0.6613
RDP	-0.052659	0.228976	-0.229976	0.8329
NI	0.132488	0.161601	0.819847	0.4724
GPS	19.78847	279.2649	0.070859	0.9480

R-kvadrat	0.599427	Orta variasiya	dərəcədə	146.0000
Tənzimlənmiş kvadrat	R- -0.335242	S.D. asılı variasiya		175.6195
S.E. regressiyadan	202.9330	Akaike meyarı	məlumat	13.61889
Məbləğin kvadratı	123545.4	Schwarz meyarı		13.90827
Giriş ehtimalı	-66.90390	Hannan-Quinn kriteriyası		13.43648
F-statistika	0.641326	Durbin-Watson statistikası		3.250153
Prob(F-statistik)	0.717668			

Asılı dəyişən: AETIC

Metod: Ən kiçik kvadratlar

Tarix: 12.12.22

Saat: 22:16 Nümunə: 1 12

Daxil edilən müşahidələr: 11

	Əmsal	Xəta	T-statistika	Problem
C	-37.42847	467.5285	-0.080056	0.9412
RDEX	0.388177	0.353152	1.099178	0.3520
NNPM	25.27954	80.59788	0.313650	0.7743
NOP	22.00005	60.99813	0.360668	0.7422
SRG	-0.076299	0.118521	-0.643759	0.5656
RDP	-1.321758	1.084753	-1.218488	0.3101
NI	-0.006697	0.178804	-0.037455	0.9725
GPS	-51.17594	354.3810	-0.144409	0.8943
R-kvadrat	0.449392	Orta	dərəcədə	146.0000
Tənzimlənmiş R-	-0.835360	S.D. asılı variasiya		175.6195
S.E. reqressiyadan	237.9213	Akaike	məlumat	13.93702
Məbləğin kvadratı	169819.6	Schwarz meyarı		14.22640
Giriş ehtimalı	-68.65361	Hannan-Quinn		13.75461
F – statistika	0.349789	Durbin-Watson		2.834898
Problem (F-0.885962 statistika)				

Hər iki tənliyə eyni yeddi müstəqil dəyişən Monsanto və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan sahibkarların texnologiya innovasiya imkanlarını müəyyən edən amillər kimi daxil edilmişdir. Reqressiya nəticələrinə əsasən, (tənlik 1 üçün $10 = 21,056$, tənlik 2 üçün $10 = -37,43$) qeyd olunmuşdur. Sabit müddətin təxmin edilən əmsalının nə a priori, nə də mənfi gözləntisi var. Beləliklə, 2-ci tənliyin kəsişməsi iqtisadi və statistik şərtləri pozur. Həmçinin hər iki tənlikdə RDEX, NNPM, NOP, SRG, RDP, NI və GPS eyni deyil (<https://www.stat.gov.az/>).

4. Mövcud vəziyyətin təhlili

4.1. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində mövcud vəziyyət

Azərbaycan iqtisadiyyatını şaxələndirmək üçün kənd təsərrüfatını dörd prioritet sektordan biri kimi müəyyənləşdirib. Kənd təsərrüfatı Azərbaycanın ən böyük işəgötürənidir, 37% əhali cari sektor üzrə aktiv fəaliyyətlə məşğul olur, lakin sahə ÜDM-in yalnız 7%-ni təşkil edir. Azərbaycan məhsulları postsovet bazarlarında güclü brend kimi tanınır və çox vaxt yüksək qiymətə satılır. Hökumət qrantlar, vergi güzəştləri və maşın, pestisidlər və gübrə subsidiyaları vasitəsilə kənd təsərrüfatı sektorunu dəstəkləyir. Maşın subsidiyaları ABŞ kombaynlarının, traktorlarının və suvarma avadanlıqlarının satışını dəstəkləməkdir (<https://mst.gov.az/az/legislation/129>).

Azərbaycanın qida emalı avadanlığı və qablaşdırma qurğuları köhnəlib və inkişafa mane olur. Bu, ABŞ avadanlıq istehsalçılarına qida emalının modernləşdirilməsini dəstəkləmək üçün imkanlar yaradır. ABŞ şirkətləri və sərmayəçilərinə bazar təcrübəsini sübut edən müəyyən edilmiş firmalarla işləmək tövsiyə olunur.

Postsovet torpaq islahatları, təqribən iki-beş hektar olan kiçik torpaq sahələrini ayrı-ayrı fermerlərə payladı və daha geniş miqyaslı kənd təsərrüfatı, mexanikləşdirmə və konsolidasiya üçün struktur maneə yaratdı.

Qeyri-adekvat uçotun aparılması və torpaq mülkiyyətinin verilməsi becərdikləri torpağa qanuni hüquqlarını sübut edə bilməyən fermerlərə kredit verilməsini daha da çətinləşdirib. Sovet dövründən qalan suvarma sistemlərinin deqradasiyası böyük əkin sahələrinin şoranlaşmasına səbəb oldu ki, bu da təmir üçün əhəmiyyətli investisiyalar tələb edəcək və potensial olaraq torpaqların bərpasında niş (niche market) bazarı açacaq. Təcrübəli kənd təsərrüfatı ekspertlərinin və mütəxəssislərinin çatışmazlığı da kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ciddi problemlər yaradır. Gəncədə yerləşən Azərbaycan Dövlət Kənd Təsərrüfatı Universiteti kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşan yeganə universitetdir.

Azərbaycanda heyvan mənşəli qida məhsulları üçün idxal lisenziyası tələb olunur. Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi bu məhsullara lisenziya verir. Yerli istehsalı qorumaq və stimullaşdırmaq üçün hökumət 2016-cı ildə bəzi kənd təsərrüfatı və tikinti məhsulları üçün idxal rüsumlarını artırıb.

Kənd təsərrüfatı Azərbaycanda iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biridir. Hazırda kənd təsərrüfatı sektorunda ölkənin aktiv işçi qüvvəsinin təxminən 36,4%-i çalışır (<https://www.stat.gov.az/>). Bərəkətli torpaqlar, suların bolluğu və iqlim müxtəlifliyi daim güclənən aqrar sahə üçün əlverişli zəmin yaradır. Doqquz iqlim qurşağının mövcudluğu ölkəyə müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etməyə imkan verir və müxtəlif növ məhsullar yaratmaq üçün yeni imkanlar açır. Bütün MDB məkanında aparıcı aqro-ərzaq istehsalçılarından biri kimi Azərbaycan ixrac imkanlarının artırılması ilə paralel olaraq idxalı əvəz etmək məqsədilə kənd təsərrüfatı və qida sənayesini daha da inkişaf etdirməyə çalışmaqdadır (<https://azertag.az>).

Azərbaycan ərazisinin 4,8 milyon hektarı kənd təsərrüfatına əsasən uyğundur. Bu, ümumi ərazisinin 50%-dən çoxunu təşkil edir. Bunun demək olar ki, 39,6 faizi əkin üçün yararlıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının təxminən 49%-ni bitkiçilik, qalan 51%-ni isə heyvandarlıq təşkil edir. Qida emalı sektoru milli iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsini təşkil edir və ümumi emal sənayesinin 38%-dən çoxunu əhatə edir. Azərbaycan ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatı və ərzaq ixracının əsas istiqaməti və ən böyük istehlakçısı olan MDB ilə intensiv ticarət aparır. Bununla belə, son illərdə xarici bazar miqyası genişlənərək Avropa, Asiya və Amerikadakı bir çox başqa ölkələri də əhatə etmişdir. Əsas ixraca təzə tərəvəz və meyvələr, bitki və heyvan yağları, şəkər məhsulları, çay, emal olunmuş tərəvəz və meyvələr, içkilər, tütün məmulatları, pambıq və s. məhsullar daxildir.

Son on ildə bir çox kateqoriyalar üzrə kənd təsərrüfatı mallarının və ərzaq məhsullarının istehlakı 50%-dən çox artmışdır. Bununla belə, əsas ərzaq məhsullarının yerli istehsalındakı artım yetərli səviyyədə olmadığından nəticədə bazar tələbatının ödənilməsi çatışmazlığı yaranıb. Daxili ərzaq bazarının idxal məhsullarından asılılığını azaltmaq və etibarlı ərzaq ehtiyatları yaratmaq məqsədilə hökumət istehsalçıları stimullaşdırmaq, subsidiyalar vermək, möhkəm institusional və iqtisadi baza yaratmaq yolu ilə biznes və investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində bir sıra fundamental tədbirlər həyata keçirmişdir.

5. Nəticələr və müzakirə

Təsərrüfat subyekti olaraq güman edilir ki, kənd təsərrüfatı müəssisəsinin innovasiyasının əsas motivasiyası onun gəlirliliyidir. Bununla belə, sorğu vərəqəsindən alınan cavablar milli ərzaq təhlükəsizliyi, müəssisə statusu simvolu və kəndlilərin imtiyazları kimi mənfəətdən başqa əsas motivasiyaları sübut etmişdir. Hökumətin davranışı (siyasi və mədəni mühit), rəqabət, bazar tələbi, innovasiya düşüncəsi və müəssisənin ölçüsü kimi digər amillər, bir-biri ilə əlaqəli olsalar da, ikinci dərəcəli determinantlardır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin innovasiya potensialının sosial, iqtisadi və ekoloji nəticələri vardır. Bu, torpağın məhsuldarlığına, resursların səmərəliliyinə, əmək məhsuldarlığına, gəlirə, daxilolmaların dəyərinə və ətraf mühitə təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatı müəssisəsinin texnoloji innovasiya potensialına təsir edən faktorlarına onun ETİ-yə investisiyası, bazar rəqabəti, müştəri məmnuniyyəti, resursların mövcudluğu, idarəetmə qabiliyyəti, şirkət tərəfdaşlığı, elmi-texniki mühit, dövlət siyasəti və elmi-tədqiqat və inkişaf üzrə kadrların keyfiyyəti daxildir. Nəticələr yeni məhsul və xidmətlər, daha yüksək gəlir, daha yüksək məhsuldarlıq, məşğulluq, təkmilləşdirilmiş əsas səriştə, kommersiya əlaqələri, mənfəət və davamlı inkişafdan ibarətdir. Ümumilikdə qeyd edilə bilər ki, fermer fəaliyyəti kənd təsərrüfatının biznesidir. O, bir iş olaraq tədqiq edilir, inkişaf etdirilir, maliyyələşdirilir və yenilənir. Fermer təsərrüfatı güclü aqrar qabiliyyətə malikdir. O, kənd təsərrüfatı innovasiyalarının alınması, inkişafı və kommersiyalaşdırılması (innovasiyaların lisenziyalaşdırılması və sublisenziyası), yeni biotexnologiyalar üçün qonorarlardan əldə edilməsi və ödənilməsi sahəsində güclü potensiala malik olan Azərbaycanın yem və toxum biznesində üstünlük təşkil edir. Onun innovasiya potensialı yerli aqrobiznes üçün mühüm resurs təşkil edir. Yüksək innovasiya potensialına malik kənd təsərrüfatı müəssisələri sənayeləşmə və kommersiyalaşdırmada daha sürətli və daha böyük uğurlar əldə etməyə meyllidirlər. İnnovasiya qabiliyyəti onların bazar payını və mənfəət marjasını artırır. Onların rəqabət qabiliyyəti yüksək qiymətləndirilir və onlar öz innovasiyalarının səhmdarlarına və istehlakçılara daha çox fayda gətirməyə meyllidirlər.

DBN tərəfdaşlıq və xarici əməkdaşlıq vasitəsilə təkmilləşdirilmiş quraqlığa dözümlülük və məhsulun mühafizəsi texnologiyası (YPT), istiliyə və quraqlığa dözümlülük texnologiyası (HDT), su səmərəliliyi texnologiyası (WET) və məhsuldarlığın artırılması ilə yeni düyü, qarğıdalı və soya sortlarını inkişaf etdirmək imkanlarına malikdir. Bu əməkdaşlıq məhsuldarlığın artırılması və hava şəraitinə davamlı bitki xüsusiyyətlərinin mübadiləsinə imkan yaratmışdır. Üstün aqrotekniki göstəricilərə malik yeni nəsil toxumların yetişdirilməsi üçün qabaqcıl damazlıq və seleksiya prosesləri vasitəsilə bu əlamətlərin yığılması imkanı mövcuddur. Bu ittifaqların kəndlilərə faydası ondan ibarətdir ki, Azərbaycan müəssisələri fermerlərə yüksək məhsuldar toxum və yem məhsullarının yeni nəslini çatdırmaq üçün sürətli yol yarada bilər.

6. Nəticə

Bu araşdırma kəndli fermerlərin bu cür yeniliklərə çıxışını və faydalarını yaxşılaşdırma istiqamətli olduğu üçün aqrar sektora təsir edən faktorları qiymətləndirmə məqsədi daşımaqdadır. Tədqiq olunan 10 fermer arasında texnoloji innovasiya potensialı eyni deyildir. İnnovasiya qabiliyyətinə müəssisənin ölçüsü, R&D sərmayəsi, bazar rəqabəti, ETİ işçiləri, xalis satışlar, investisiya gəlirləri (ROI) və xarici texnologiya əməkdaşlığı və digərləri təsir edir. Ərzaq məhsullarını istehlakçı üçün əlverişli və fermer üçün sərfəli etmək üçün istehsal xərclərini azaltmaq lazımdır.

Artan əhali, kənd yerlərindən əhalinin şəhərlərə köçməsi, yüksək məhsul və ərzaq qiymətləri, kənd yerlərində həyat şəraitinin aşağı olması, ekosistemin məhv edilməsi və dəyişkən iqlim kənd təsərrüfatının təkmilləşdirilməsini zəruri edən əsas səbəblərdir. Bu səbəbdən, regionlarda daha çox ərzaq istehsal edilməlidir. Azərbaycanın öz vətəndaşlarının qidaya çıxışını xalis idxala əsaslandırması təhlükəsiz deyildir. Bunun səbəbi spekulativ qlobal bazarın qeyri-sabit olmasıdır. Ərzaq ixrac edən ölkələrdə ixrac məhdudiyyətləri artmaqdadır. Bu, siyasət və investisiya vasitəsilə kiçik fermerlərə dəstək tələb edir. Kəndlilərin innovasiyaları mənimsəmələrini təşviq etmək əsasdır.

Kəndli fermerlər hökumətin və müəssisələrin innovasiya dəstəyinin yaratdığı əlverişli mühitdə daha çox ərzaq istehsal edə biləcəklərini göstərdilər. Onlar istehsalı artırmaq üçün aşağı və sabit innovasiya qiymətlərinə çıxış əldə etməlidirlər. Kəndlilərin bazara çıxışı üçün kənd infrastrukturunu, anbarları, kənd yolları və elektrik enerjisi lazımdır.

Aqrar sektor torpaq məhsuldarlığına, resurs səmərəliliyinə, əmək məhsuldarlığına, gəlirə, daxilolmaların dəyərində, məşğulluğa və ətraf mühitə təsir göstərir. Monsanto-nun digərləri ilə müqayisədə qabaqcıl nümunəsi göstərir ki, yüksək innovasiya potensialına malik olan müəssisələr sənayeləşmə və kommersiyalaşma sahəsində daha sürətli və daha böyük uğurlara nail olurlar. DBN texnologiyasına yüksək məhsuldar qarğıdalı, düyü, soya, pambıq, tərəvəz, yem əlavələri, pestisidlər, insektisidlər və herbisidlər daxildir). DBN kifayət qədər innovasiya potensialına malikdir, texnologiya haqqında adekvat məlumat və dünyanın aparıcı kənd təsərrüfatı yüksək texnologiyalı müəssisələri ilə beynəlxalq texnologiya əməkdaşlığı üçün bir sıra imkanlara malikdir. Lakin 10 fermer üzrə ciddi nəzərə alınmalı məsələlər vardır. Birincisi, kifayət qədər yeni texnoloji və innovativ nəticələr yoxdur. İkincisi, kənd yerlərində texnologiya kifayət qədər təbliğ olunmur. Üçüncüsü, xarici əməkdaşlıq Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı Strategiyasına uyğunluğu cəhətindən kifayət deyil. Nəhayət, ETİ şöbələrində texnoloji kadrların böyük çatışmazlığı vardır.

Innovasiya potensialı nə qədər yüksək olarsa, müəssisə miqyas iqtisadiyyatından, azaldılmış xərclərdən, kəndli fermerlər tərəfindən daha yüksək qiymətə əldə etmək imkanından, daha yüksək satış gəlirindən və innovasiyadan faydalanır. Hər növ yeniliyi mənimsəyən fermerlər məhsuldarlığı artırır, bu da fermerin ümumi iqtisadi və sosial inkişafına səbəb olur. Məhsulun məhsuldarlığı bir ildə əkilən ümumi sahədən (hektardan) deyil, təkmilləşdirilmiş girişin miqdarından asılıdır; yüksək məhsuldar sort (HYV) toxumları, insektisidlər, pestisidlər, herbisidlər, suvarma, gübrələr və əkinçilik texnikası, kommersiyalaşdırma yeni xarici bazarlar, əlavə patentlər və daha çox sosial və kommersiya faydaları ilə nəticələnəcək daha çox araşdırma və bazar innovasiyası tələb edə bilər. Kənd ərazilərində kəndli fermerlərə verilən üstünlüklərə təsərrüfat xərclərinin azaldılması, aqrokimyəvi maddələrin və biotexnologiya texnikalarının təchizatı, geniş giriş və çıxış bazarları, yem tədarükü, təkmilləşdirilmiş toxum, şaxələndirilmiş kəndli dolanışığı, yoxsul əhalinin azaldılması, ərzaq təhlükəsizliyi, kənd sakinlərinin gəlirlərinin yaxşılaşdırılması və kəndlərin sosial-iqtisadi həyatının inkişaf etdirilməsi mexanizmləri daxildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

Azərbaycan dilində

1. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə təminatına dair Dövlət Proqramı” (2008). Bakı.
2. Aliyev. İ.H. (2007). Aqrar sektorun əsas inkişaf maliyyə rəhbəri, Bakı.
3. Ataşov. B.X. (2005). Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri, Bakı.
4. Balayev. R.Ə. (2007). Urbanizasiya, şəhər iqtisadiyyatı və ərzaq problemləri, Bakı.
5. Hacıyev. Ə.H. (2006). Aqrar sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı, Bakı.
6. İbrahimov. İ.H. (2007). Regionlarda inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri, Bakı.
7. İbrahimov. İ.H. (2005). Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri, Bakı.
8. Qarayev. İ.Ş. (2011). Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı.
9. Qasımov. Ə.C. (2005). Aqrar sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi, Bakı.
11. Quliyev. E.A. (2015). Aqrar iqtisadiyyat, Ali məktəb tələbələri üçün dərslik, Bakı.
12. Vəliyev. A.H. (2011). Torpaq istehsal vasitəsi kimi, Bakı.

İngilis dilində

1. Alston, J.M. (2010), “The Benefits from Agricultural Research and Development, Innovation and Productivity Growth”. OECD, Food, Agriculture and Fisheries Working Papers, No.31; Also in Australian Bureau of Agricultural and Resource Economics and Sciences; BARES Research Report 11.4, pp23.
2. Alston, J.M. et al. (2010), United States' Agricultural Productivity Growth and the Benefits from Public R&D Spending, *Springer, New York*
3. Bao, Z. (2010), “Construction of Industrial Technology Innovation Capacity Evaluation Index System”, *International Journal of Business and Management*, Vol. 5 No. 12, pp. 220-224.
4. Chen Wu-Jun et al. (2010), “Appraising Enterprise Technology Innovation Project, Method Based on PROMETHEE” Working Paper, University of Toyama, Toyama, July.
5. Fan S., Zhang L., and Zhang X. (2006), “Growth, Inequality, and Poverty in Rural China: The role of public investments”, Research Report 125, Washington DC, IFPRI, pp 32.
6. Fan, P. and Watanabe, C. (2006), “Promoting Industrial Development through Technology Policy: Lessons from Japan and China” *Technology in Society*, Vol. 28 No. 3, pp. 303-320.

İnternet resursları

1. <https://www.agro.gov.az/az/news/azerbaycanda-aqrar-meslehet-xidmetlerinin-gueclendirilmesine-dair-layihenin-teqdimati-kecirilib-1>
2. <https://www.stat.gov.az/>

Преимущества инновационных сельскохозяйственных технологий для фермеров

Мохуббет Гусейнов

Доцент, доктор экономических наук

Заведующий кафедрой «Мировой экономики»

Азербайджанский Университет Кооперации

Резюме. Аграрный сектор занимает стратегическое положение в экономике любого государства, так как сельское хозяйство выступает основной производственной системой, обеспечивающей бесперебойное снабжение граждан продуктами питания и товарами первой необходимости, без которых невозможно жить. Именно поэтому развитие аграрного сектора можно считать гарантией экономической безопасности государства.

Показателями роли аграрного сектора являются также процент активного населения, занятого в сельском хозяйстве, а также доля в структуре валового внутреннего продукта. Эти параметры отражают состояние сельскохозяйственного производства. Они меняются ежегодно в зависимости от ряда факторов, в том числе мировой экономической политики, а также уровня государственной поддержки селян.

Как упоминалось в статье, аграрный сектор имеет большое значение с точки зрения повышения качества жизни населения и обеспечения продовольственной безопасности. По этой причине она имеет важную особенность в сфере деятельности лиц, занимающихся сельским хозяйством.

Ключевые слова: Аграрный сектор, инновации, фермер, ферма, преимущества, безопасности пищевых продуктов

Improvement of state regulation of migration in Azerbaijan

Akifa Agayarova

Senior fellow

Institute of Economics

"Demography and employment problems " department, Azerbaijan

E-mail: aqayarova.akifa@yandex.com

<https://orcid.org/0000-0003-4X71-43X2>

Annotation. The article deals with the issues of improving the state regulation of migration. The conducted analysis shows that appropriate measures have been continuously implemented in the direction of state regulation of migration processes in recent years. At the end of the article, existing problems in the field of state regulation of migration are defined, suggestions and recommendations for their elimination are presented.

Keywords: digitization, migration, development, economy, investment

JEL: L93, P25, R4 ; **UDC** 338.47.

To cite this article: Agayarova A. (2022). Improvement of state regulation of migration in Azerbaijan «*Economic Growth and Social Welfare*» Issue IV, pp.181-189

Article history: Received – 11.11.2022; Accepted – 11.12.2022

Azərbaycanda miqrasiyanın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi

Akifə Ağayarova

Böyük elmi işçi

İqtisadiyyat İnstitutu

"Dемоqrafiya və məşğulluq problemləri " şöbəsi

E-mail: aqayarova.akifa@yandex.com

<https://orcid.org/0000-0003-4X71-43X2>

Annotasiya. Məqalədə miqrasiyanın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə baxılmışdır. Aparılmış təhlil onu göstərir ki, son illər miqrasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi istiqamətində davamlı olaraq məqsədəuyğun tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Məqalənin sonunda miqrasiyanın dövlət tənzimlənməsi sahəsində mövcud problemlər müəyyənləşdirilmiş, onların aradan qaldırılması üçün təklif və tövsiyələr təqdim olunmuşdur.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, miqrasiya, inkişaf, iqtisadiyyat, investisiya

JEL: L93, P25, R4 ; **UDC** 338.47.

Məqaləyə istinad: Ağayarova A. (2022). Azərbaycanada miqrasiyanın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi *«İqtisadi Artım və İctimai Rifah»* №4, səh.181-189

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.11.2022; qəbul edilib – 11.12.2022

Giriş/ Introduction

Miqrasiyanın birbaşa, yəni institusional tənzimlənməsi və dolayısı ilə, yəni iqtisadi metodlarla tənzimlənməsi ilə bağlıdır. İnstitusional tənzimlənmə miqrasiya ilə bağlı qəbul edilən qanunları, qaydaları, müxtəlif hüquqi normativ aktları, həmçinin onların implementasiyası mexanizmlərini əhatə edir. Belə tənzimlənmə şübhəsiz ki, miqrasiyanın həcminə təsir edir. Məsələn, bunu ABŞ, Kanada və Avropa ölkələrinə nəinki miqrasiya məqsədilə, hətta işgüzar və ya turizm məqsədilə səfərlər zamanı viza prosedurlarının çətinliyi sübut edir. Viza verilərkən tələb olunan sənədlərin çoxluğu, dövlət məktubunun yaratdığı məsuliyyət, ödənilən rüsumların həcmi, prosedurların yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan vaxt və sair məsələlər viza alışı xeyli çətinləşdirir. Bura iş vizası üçün tələb olunan digər sənədləri də əlavə etsək, onda bu ölkələrə miqrasiyanın nə qədər mürəkkəb bir proses olduğuna əmin olarıq. Digər tərəfdən, ABŞ və bəzi Avropa ölkələri miqrantdan hətta ən azı bakalavr səviyyəsində təhsilinin olmasını tələb edir. Beləliklə, miqrantların praktiki olaraq, seleksiyası aparılır.

ABŞ-ın miqrasiya siyasətinin mahiyyətində ölkəyə yüksək ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi dayanır. Hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin hamısı yüksək ixtisaslı kadrların ölkəyə cəlb edilməsi sahəsində rəqabət aparırlar. İqtisadi rəqabətlə, hər hansı mal və xidmət sahəsində rəqabətliliyinin artırılması ilə yanaşı, həm də “beyin axını” sahəsində rəqabət getdikcə güclənir.

Əsas hissə / Main part

Ədəbiyyatların təhlili

İnsan kapitalının iqtisadi inkişafda və ölkənin rifah halının yüksəlməsində rolunun getdikcə artması hər bir ölkəni “hazır insan kapitalı” uğrunda mübarizəyə səfərbər edir. Biz “hazır insan kapitalı” ifadəsini ona görə tədqiqatımıza daxil edirik ki, miqrantların mənşə ölkəsində təhsilinə, sağlamlığına yönəldilən dövlət xərcləri onun insan kapitalı kimi yetişməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə belə dövlət xərcləri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə az olsa da mənşə ölkələrinin büdcəsində mühüm çəkiyə malikdir. Emiqrantlarla digər ölkələrə, xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrə axan insan kapitalı mənşə ölkəsi üçün itki, təyinat ölkəsi üçün əlavə qazandır.

Nəticələr və müzakirə

1-ci cədvəldə “beyin axını” üzrə ilk 20-likdə və son 10-luqda olan ölkələrin sıralanması verilmişdir. Bu cədvəldən görünür ki, inkişaf etmiş ölkələrdən beyin axını zəif, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə yüksəkdir. “Beyin axını” ilə ölkələrin adambaşına ÜDM həcmi arasındakı əlaqəni xarakterizə edən 1-ci qrafik də bu hipotezi təsdiq edir.

Cədvəl 1

“Beyin axını” göstəricisi üzrə ilk 20-də və son 10-luqda olan ölkələr (2022-ci il)

	Ölkələr	bal		Ölkələr	bal		Ölkələr	bal
1	Samoa	10	11	Suriya	8,1	168	Finlandiya	1,5
2	Yamayka	9,1	12	Əfqanıstan	8	169	Y,Zelandiya	1,4
3	Fələstin	8,8	13	Çad	8	170	Qatar	1,2
4	Mikroneziya	8,7	14	Mali	7,8	171	İspaniya	1,1
5	Somali	8,7	15	Moldova	7,8	172	Danimarka	1
6	Eritreya	8,5	16	Sudan	7,8	173	İsveçrə	1
7	El Salvador	8,4	17	Kabo Verde	7,7	174	Kanada	0,8
8	Albania	8,3	18	Lesoto	7,6	175	Norveç	0,7
9	Haiti	8,2	19	Nikaraqua	7,6	176	İsveç	0,6
10	Qvineya	8,1	20	S,T,Principe	7,6	177	Avstraliya	0,4

Qeyd: GE (2022)i məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Qeyd edək ki, Azərbaycan bu reytingdə 177 ölkə arasında 4.4 balla 116-cı yerdə qərarlaşıb. Nəzərə alsaq ki, inkişaf etmiş ölkələrin sayı inkişaf etməkdə olan ölkələrdən dəfələrlə azdır, onda aydın olur ki, ölkəmizdən beyin axını heç də az deyil. Lakin 2022-ci ilə aid bu göstərici üzrə orta balın 5.21 olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycanın göstəricisinin heç də əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdən pis olmadığı qənaətinə gələrik. “Beyin axını” göstəricisi ilə adambaşına ÜDM arasındakı əlaqənin xarakteri də göstərir ki, ölkələrin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, bu göstərici azalan dinamikaya malikdir. Belə nəticə çoxlu sayda tədqiqatlarla da təsdiq edilir. Məsələn, Docquier (2014) da öz tədqiqatında əsaslandırır ki, yüksək ixtisaslı kadrların emiqrasiya səviyyəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha yüksəkdir.

Azərbaycandan inkişaf etmiş ölkələrə gedən emiqrantların sayı mənşə ölkəsindəki işsizlərin sayından pozitiv asılıdır. İşsizlik artdıqca, digər ölkələrə gedən emiqrantların sayı da artır. Deməli, mənşə ölkəsi olaraq, Azərbaycanda da emiqrantların sayını azaltmaq üçün digər təbirlərlə, xüsusilə institusional tədbirlərlə yanaşı işsizliyin azaldılması istiqamətində işlər görülməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatda ölkədən beyin axınlarının qarşısını almağa yönələn və əksinə beyin axınlarının ölkəyə immiqrasiyasını dəstərləyən siyasətin vacibliyini əsaslandıran tədqiqatlar çoxdur. Məsələn, Louvell (2002) qeyd edir ki, yüksək ixtisaslı emiqrasiya ilə bağlı mənşə ölkələri elə siyasət qura bilirlər ki, onlar belə emiqrasiyadan da faydalansınlar. O, bu siyasəti “6R” adlandırır. Bu, ingilis dilindəki 6 sözün baş hərflərindən ibarətdir: 1) qayıdış (Return); 2)məhdudiyyət (Restriction); 3) işə qəbul (Recruitment); 4)təzminat (Reparation); 5)resurs (Resourcing); 6) saxlama (Retention). Burada “qayıdış” siyasəti yüksək ixtisaslı kadrların geri qayıtmasına şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur. “Məhdudiyyət” siyasəti həm öz vətəndaşlarının emiqrasiyasına, həm də xarici vətəndaşların immiqrasiyasına məhdudiyyətin qoyulmasını nəzərdə tutur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz yanaşmadan fərqli olaraq, bəzi ölkələrdə yerli yüksək kadrların rəqabətliyini qorumaq məqsədilə immiqrasiyaya məhdudiyyətin qoyulması siyasəti də həyata keçirilə bilər. Lakin belə məhdudiyyətlər əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq edilir. “İşə qəbul” siyasətinin mahiyyətində xarici ölkələrdən işçilərin cəlb edilməsi durur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hazırda bu tendensiya sürətlə inkişaf edir (GE,2022). Yüksək ixtisaslı həkimlərin, İKT mütəxəssislərinin ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi siyasəti geniş yayılıb. Bu siyasət əsasən immiqrasiya prosesinin tənzimlənməsinə aiddir. “Təzminat” siyasəti əslində əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mühüm maliyyə mənbəyi ola bilər. Bu siyasətin mahiyyətində emiqrantların özü tərəfindən müəyyən məbləğdə vergi ödəməsi və ya təyinat ölkəsinin mənşə ölkəsinə insan kapitalı itkisinə görə təzminat ödəməsi dayanır. “Resurs” siyasəti hazırda əksər ölkələr tərəfindən, o cümlədən, Azərbaycan tərəfindən geniş tətbiq edilir. Bu siyasətin mahiyyətində emiqrasiya edən şəxslərlə dövlət orqanlarının sıx əlaqə yaratması və onların imkanlarından diaspora fəaliyyəti üçün istifadə edilməsidir. Bu siyasətin səmərəli olması üçün emiqrantlarla daim əlaqənin saxlanması, onlarla mənşə ölkəsindəki qohumlarının əlaqəsinin genişləndirilməsi vacibdir. Hətta bu prosesa qoşulan emiqrantlara mənşə ölkəsi tərəfindən maliyyə yardımları da göstərilə bilər. Louvell (2002) belə iddia edir ki, potensial emiqrantın ölkədə saxlanması mühüm əhəmiyyət daşıyır və buna nail olmaq üçün “saxlama” siyasətini həyata keçirmək ən səmərəli yoldur. Bu siyasət iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini və təhsil sektoruna geniş investisiyaların yatırılmasını nəzərdə tutur. Louvell (2002) tərəfindən irəli sürülən bu siyasət növlərinin, demək olar ki, hamısı ilə razılaşmaq olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hazırda iqtisadi inkişaf ilə emiqrasiya bir-birini o qədər şərtləndirir ki, onun hansının “birinci”, hansının “ikinci” rola malik olduğunu müəyyən etmək çətinidir. Belə ki, yüksək ixtisaslı kadrların emiqrasiyanın azaldılması üçün iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi vacibdir. Digər tərəfdən, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün yüksək ixtisaslı kadrların emiqrasiyanın azaldılmasına ehtiyac var. Belə vəziyyət deməyə əsas verir ki, global miqyasda baş verən polyarlaşmanın qarşısının alınması getdikcə çətinləşir.

Azərbaycanda miqrasiya ilə bağlı siyasətin mahiyyətindəki aspektlər əslində yuxarıda sadalanan və 6R kimi qəbul edilən aspektlərə uyğun gəlir. Son 30 ildə qəbul edilən qanunları və digər hüquqi normativ aktları bu aspektlər üzrə təsnifləşdirmək olar.

Miqrasiyanın idarəedilməsinin fundamental əsası Azərbaycan Konstitusiyasının azadlıq hüququ ilə bağlı olan 28-ci maddəsində təsbit edilib. Bu maddənin 3-cü bəndində qeyd edilir ki, “Qanuni surətdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan hər kəs sərbəst hərəkət edə bilər, özünə yaşayış yeri seçə bilər və Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənara gedə bilər”. Həmçinin həmin maddənin 4-cü bəndində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hər zaman maneəsiz öz ölkəsinə qayıtmaq hüququnun olduğu təsbit edilib.

Azərbaycanda miqrasiyanın dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri Miqrasiya Məcəlləsində yer alıb. Məcəllənin maddələrinə 6R aspektləri nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, qeyd edə bilərik ki, Məcəllə əsasən immiqrasiya proseslərinin tənzimlənməsini nəzərə alır. Lakin 58-ci maddədə Azərbaycan vətəndaşlarının ölkə xaricində işə qəbulu məsələlərinin Azərbaycanın müvafiq dövlət orqanlarında qeydiyyatdan keçməsi prosedurları öz əksini tapıb. Əslində belə qeydiyyata alma məlumat xarakterlidir, lakin müəyyən həddə məhdudlaşdırıcı tədbir hesab edilə bilər. Belə ki, bu maddənin 58.3-cü bəndində qeyd edilir ki, “Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları xarici ölkələrdə haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduqda, hüquqlarının dövlət tərəfindən müdafiəsinin tam şəkildə təmin edilməsi məqsədi ilə təyinat ölkələrinə gəldikdən sonra 1 ay müddətində Azərbaycan Respublikasının həmin ölkədəki diplomatik nümayəndəliyində və ya konsulluğunda qeydiyyatdan keçməli və həmin ölkədə işləmələri barədə rəsmi sənəd təqdim etməlidirlər”.

Məcəllədə və miqrasiya ilə bağlı qəbul edilən qanunlarda, həmçinin digər hüquqi-normativ aktlarda xarici ölkədə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan yüksək ixtisaslı kadrların ölkəyə qayıdışı üçün zəruri tədbirlər haqqında məlumatlar yoxdur. Lakin Məcəllənin 63-cü maddəsində Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında işə cəlb olunması ilə bağlı hüquqi çərçivə yer alıb.

Miqrasiya proseslərinin iqtisadi inkişafa və milli təhlükəsizliyə ciddi təsirlərini nəzərə alaraq, hər bir ölkə öz inkişafı və təhlükəsizliyi baxımından onun idarəedilməsi konsepsiyasını yaradır. Azərbaycanda da bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 13 iyul tarixli 94 nömrəli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası (Konsepsiya)ii hazırlanmışdır. Konsepsiya miqrasiyanı daxili və xarici miqrasiya kimi bir-birindən fərqləndirir. Daxili miqrasiyanı da məcburi miqrasiya və sosial-iqtisadi miqrasiya kimi iki növə ayırır. Təəssüf ki, Azərbaycana Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüz nəticəsində ölkəmizdə yüz minlərlə məcburi miqrantlar var. 2020-ci ilin sonlarında 44 günlük II Qarabağ müharibəsi nəticəsində işğal altında olan ərazilər azad olunsa da məcburi köçkün statuslu miqrantların yenidən öz yurdlarına qayıtması hələ mümkün olmayıb. Çünki 30 il işğal altında qalan ərazilərdə nəinki yaşayışa yararlı binalar qalmamış, hətta bu ərazilər başdan-başa minalarla örtülmüşdür. Konsepsiya qaçqın statuslu belə miqrantların yenidən öz yurdlarına qayıtmasını prioritet olaraq nəzərdə tutur. Qaçqın və məcburi köçkünlərin ümumi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və onların öz yurdlarına qayıtması üçün zəruri tədbirlər Azərbaycan dövlətinin həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.iii

Azərbaycanda vaxtaşırı sosial-iqtisadi miqrantların da sayı artır. Təbii hadisələrlə, sel və daşqınlarla əlaqədar öz yaşayış yerlərini tərk edənlər, həmçinin əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün yaşayış yerlərini dəyişənlər Konsepsiyaya görə sosial-iqtisadi miqrant hesab edirlər. Konsepsiyaya görə Azərbaycan Respublikasında xarici miqrasiyanın subyektini emiqrant və ya immiqrant olan qaçqınlar, "qaçqın" statusu almaq niyyətində olan və sığınacaq axtaran şəxslər, qaçqınlara oxşar vəziyyətdə olan miqrantlar, əməkçi miqrantlar, tranzit miqrantlar, qeyri-qanuni miqrantlar təşkil edirlər.

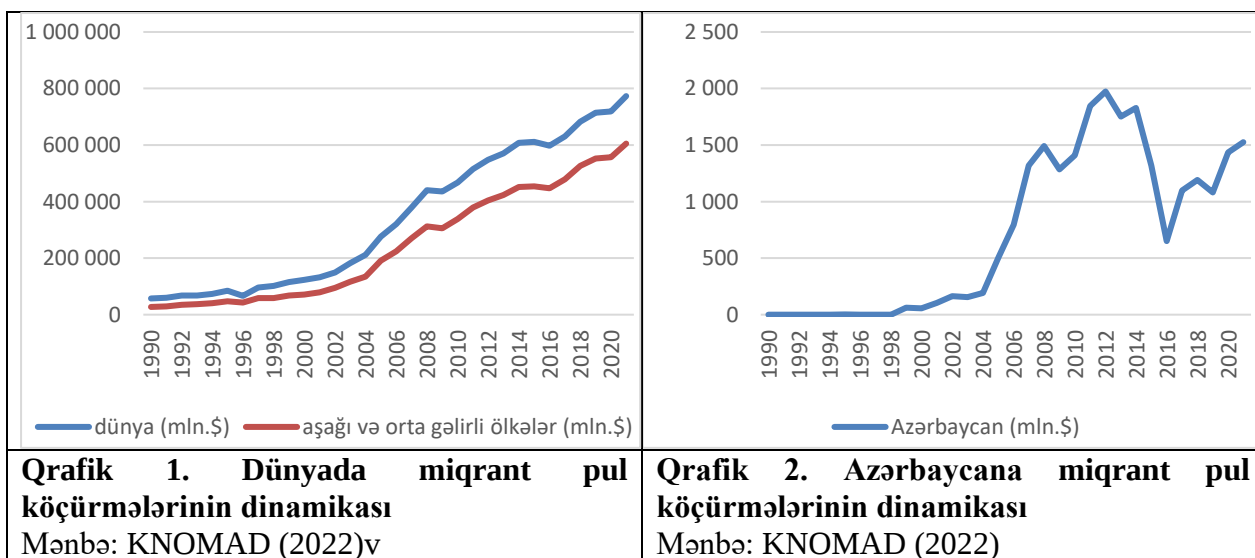
Konsepsiya Azərbaycan respublikasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin əsas məqsədləri ni belə ifadə edir: “Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsinin əsas məqsədini Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin və sabit sosial-iqtisadi, demoqrafik inkişafının təmin edilməsi, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, ölkə ərazisində əhalinin rəşional yerləşdirilməsi, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq-Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına təhlükəsiz şəraitdə və ləyaqətlə qayıtmasının təmin edilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun sığınacaq üçün milli müraciət sisteminin yaradılması, miqrantların intellektual və əmək potensialından istifadə, idarə olunmayan miqrasiya proseslərinin neqativ təsirinin aradan qaldırılması, insan ticarəti də daxil olmaqla qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması, gözlənilməz kütləvi miqrasiyaya səbəb ola biləcək amillərin öyrənilməsi və onların optimal həlli üçün vaxtında kompleks tədbirlərin hazırlanması məsələləri təşkil edir”. Tənzimlənmənin əsas prinsipləri kimi isə “a) bütün miqrantların hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri gözlənilməklə qanun əsasında müdafiəsi; b) Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyinin və milli maraqlarının müdafiəsi; c) miqrantların hüquqlarının qorunması və onların məcburi aktlardan, ksenofobiya və diskriminasiyalardan və insanlarla ticarətin bütün hallarından, xüsusilə qadın və uşaqlarla ticarət hallarından müdafiə olunması; d) müxtəlif kateqoriyalı miqrantların problemlərinin ünvanlı şəkildə həll edilməsi; e) “Qaçqın” statusu almaq niyyətində olan və sığınacaq axtaran şəxslərə və digər məcburi miqrantlara beynəlxalq təşkilatlar və dövlət tərəfindən maddi və hüquqi yardımların göstərilməsi, miqrantların özünütəminat məsələlərinə şəraitin yaradılması və könüllü şəkildə öz ölkələrinə qayıtmalarının və 3-cü ölkəyə getmələrinin təşkili; f) məcburi miqrantlara dövlət yardımının həyata keçirilməsi, miqrantların özünütəminat məsələlərinə şəraitin yaradılması və daimi yaşayış yerlərinə könüllü qayıtmalarının stimullaşdırılması; g) miqrasiya proseslərinin, xüsusilə də əmək miqrasiyası proseslərinin tənzimlənməsində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının nəzərə alınması; h) miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsində insan hüquqları və azadlıqlarının qorunması sahəsində dövlətlərarası və beynəlxalq əməkdaşlığın və yenidən işlənmiş Avropa Sosial Xartiyasının tələblərinin mühüm amil kimi qəbul edilməsi” (Docquier, 2014).

Konsepsiyanın məqsədlərinə və prinsiplərinə əsasən xarici siyasət sahəsində müəyyən edilən vəzifələr arasında yuxarıda qeyd etdiyimiz 6R aspektlərindən bəziləri öz əksini tapıb. Məsələn, vəzifələr arasında olan “xaricdə yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının müdafiə edilməsi” vəzifəsi, həmçinin “xaricdə yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının yerli əhali ilə bərabər hüquqlardan istifadə etmələrinə, onların Azərbaycanla etnik, dini, mədəni əlaqələrinə hörmətlə yanaşılmasına kömək göstərilməsi”, “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının əmək fəaliyyəti ilə məşğul olduğu ölkələrlə əmək miqrasiyası və əməkçi miqrantların sosial müdafiəsi” vəzifələri “resurs” aspektinə aiddir (Əlişov, 2017).

Konsepsiya Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin idarə olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif tədbirlərin, o cümlədən ölkədən beyin axınının, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin köçməsinin qarşısının alınmasına yönəlmiş həvəsləndirici dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsini və ölkənin hər il üçün immiqrasiya, o cümlədən əmək miqrasiyası kvotasının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Əmək miqrantlarının kvotası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı il 14 mart tarixli 124 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əmək miqrasiyası kvotasının müəyyən edilməsi Qaydası”-nı hüquqi sənədi ilə tənzimlənilir. Konsepsiyanın 2.4.3-cü bəndi Azərbaycan Respublikasına xarici işçi qüvvəsinin cəlb olunmasında yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə üstünlük verilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman yerli kadrların peşə hazırlığının artırılmasında Azərbaycanda işləyən yüksək ixtisaslı əcnəbi mütəxəssislərin təcrübəsindən istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Konsepsiyanın nəzərdə tutduğu təkmilləşdirmə tədbirlərindən biri də xarici ölkələrdə işləyən Azərbaycan vətəndaşlarının Azərbaycana və Azərbaycan Respublikasında işləyən əcnəbilərin öz ölkələrinə əmək haqqı şəklində əldə etdikləri pul vəsaitlərinin maneəsiz köçürülməsinin stimullaşdırılmasıdır. Bu tədbirin həm immiqrasiyanın, həm də emiqrasiyanın artırılmasında mühüm əhəmiyyəti var. Əlbəttə, emiqrantlar üçün belə şəraitin yaradılması bir tərəfdən, emiqrasiyanı stimullaşdırır və iqtisadi təsirləri mənfi ola bilər. Lakin digər tərəfdən, azərbaycanlıların qanuni yolla qazandıqları əmək haqqının ölkəyə köçürülməsinə yardım edir. Belə köçürmələrin ölkəmizdə əhalinin sosial-iqtisadi inkişafında töhvəsi böyükdür. 1-ci qrafikdə dünyada miqrant pul köçürmələrinin dinamikası, 2-ci qrafikdə Azərbaycana belə pul köçürmələrinin dinamikası verilmişdir.

Konsepsiyada miqrasiyanın ümumi tendensiyası ilə bağlı məsələlər öz əksini tapıb. Belə ki, Konsepsiya nəzərdə tutur ki, emiqrasiya, nə qədər mümkünsə stimullaşdırılmalıdır. Xüsusilə, yüksək ixtisaslı kadrların emiqrasiyası ölkənin rəqəbətliliyini aşağı salır. Digər tərəfdən, əgər belə emiqrasiya varsa, emiqrantların hüquqlarının qorunması və onların əmək fəaliyyətindən qazandıqlarının ölkəyə təhlükəsiz transfer olunması, özlərinin işə getdikcə ölkəyə qayıdışının stimullaşdırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi arzuolunandır. Bütün bunlar Konsepsiyada nəzərə alınıb. Məsələn, Konsepsiyada idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri arasında “Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrdə işə düzəlmələrinə şəraitin yaradılması, xarici ölkələrdə işləyən vətəndaşların sosial və hüquqi müdafiəsinin təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi”, “əvvəllər xaricə daimi yaşamağa və ya əmək müqaviləsi ilə işləməyə getmiş Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, ilk növbədə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin Azərbaycan Respublikasına qayıtmalarının stimullaşdırılması” yer alıb.

Həmçinin yüksək ixtisaslı kadrların ölkəni tərk etməməsi üçün onlara ölkəmizdə əlverişli iş şəraitinin yaradılması da diqqət mərkəzindədir. Bu yuxarıda qeyd etdiyimiz aspektlərindən biridir.

Həmçinin Azərbaycanlı emiqrantların həmin ölkələrdə fəaliyyət göstərən icma və birlikləri ilə, həmçinin səfirlikləri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi və belə miqrantların lobbicilik fəaliyyətindən ölkəmizin maraqları üçün istifadə edilməsi Konsepsiyada nəzərdə tutulub. Belə əlaqə həm də emiqrantların hüquqlarının qorunmasında əhəmiyyətli olur.

Nəticə/Conclusion

Konsepsiyada emiqrasiyanın dolayı tənzimlənməsi, daha dəqiq desək, iqtisadi tənzimlənməsi məsələləri də öz əksini tapıb. Belə ki, Konsepsiyanın 2.4.5-ci bəndində əhalinin məşğulluq probleminin həlli, bölgələrdə əmək bazarının tarazlaşdırılması və regionlara investisiyaların artırılması nəzərdə tutulur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi problemlər yüksək ixtisaslı kadrların ölkədən emiqrasiyasında ciddi rol oynayır və belə emiqrasiyanın məhdudlaşdırılmasında ən təsirli tədbir inzibati tədbirlər deyil, məhz iqtisadi tədbirlərdir.

Konsepsiyada emiqrasiyanın dolayı metodlarla məhdudlaşdırılması, yüksək ixtisaslı kadrların Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb edilməsi, yüksək ixtisaslı emiqrantların ölkəyə qayıdışına dəstək verilməsi, immiqrasiya ilə bağlı kvotanın tətbiqi, emiqrantların Azərbaycanın xaricdə fəaliyyət göstərən birlikləri və səfirlikləri ilə əlaqələrinin genişləndirilməsi, potensial emiqrantların ölkə iqtisadiyyatında çalışmasına şəraitin yaradılması və sair tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizm də təklif edilib. Bunlar arasında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi əlbəttə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Konsepsiyada nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, qeyd etdiyimiz tədbirlərin hüquqi çərçivəsi hələ mövcud deyil və ya tam deyil. Konsepsiyada təklif edilən mexanizmlərin əksəriyyəti immiqrantlarla bağlıdır və emiqrantların probleminin həllini nəzərdə tutmur. Yalnız təklif edilən bir mexanizm, “xaricdə yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquqlarının qorunması, readmissiyası və vətəndaşların gediş-gəliş qaydalarının müəyyənləşdirilməsi də daxil olmaqla miqrasiya məsələləri üzrə beynəlxalq müqavilələrin bağlanması” emiqrantlarla birbaşa bağlıdır. Konsepsiyanın təklif etdiyi digər mexanizmin, yəni “miqrasiya məsələləri üzrə elmi tədqiqat və peşəkar kadr hazırlığı sisteminin yaradılması” diqqətə layiqdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

GE, (2022). The Global Economy.com. Biznes and economic data for 200 countries..
https://www.theglobaleconomy.com/rankings/human_flight_brain_drain_index/#:~:text=Human%20flight%20and%20brain%20drain%20%2D%20Country%20rankings&text=The%20average%20for%202022%20based,available%20from%202007%20to%202022.
Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası. (2004). Elektron resurs: <https://e-qanun.az/framework/6306>
Əliyev Z. (2017). Azərbaycan Respublikasında olan qaçqın və məcburi köçkünlərin ümumi vəziyyəti və beynəlxalq hüquqi baza. “Azərbaycanda miqrasiya siyasəti: nailiyyətlər və inkişaf perspektivləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 198 səh. +16 səh. şəkilli, səh. 9-12
Əmək miqrasiyası kvotasının müəyyən edilməsi Qaydası. Elektron resurs: <https://e-qanun.az/framework/32546>
KNOMAD, (2022). Remittances Data, Elektron resurs: <https://www.knomad.org/data/remittances>

Совершенствование государственного регулирования миграции в Азербайджане

Акифа Агаярова

Старший научный сотрудник, Институт Экономики
Отдел "Демография и проблемы занятости"
E-mail: aqayarova.akifa@yandex.com

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы совершенствования государственного регулирования миграции. Проведенный анализ показывает, что в последние годы в направлении государственного регулирования миграционных процессов последовательно реализуются соответствующие меры. В конце статьи определены существующие проблемы в сфере государственного регулирования миграции, представлены предложения и рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: цифровизация, миграция, развитие, экономика, инвестиции